

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav světových dějin

Historické vědy – světové dějiny

Božena R a d i m ě ř s k á

**“Východní Evropa” na mentální mapě
anglicky píšícího cestovatele od 16. - 18. stol.**

**“Eastern Europe” in the Mental Map of
an English Traveller
from the 16th to the 18th Century**

Disertační práce

vedoucí práce - prof. PhDr. Luďa Klusáková, CSc.

2015

PODĚKOVÁNÍ

Za to, že tato práce mohla vzniknout, jsem vděčná mnoha lidem a na tomto místě bych těm nejdůležitějším ráda poděkovala. V první řadě patří můj velký dík paní profesorce Klusákové za vedení mojí práce. Nebýt její podpory, důvěry ve mě, obětavé pomoci a neocenitelných rad, práce by nebyla napsána. Dále děkuji přátelům a kolegům, kteří se mnou diskutovali, kladli dloubavé otázky, četli můj text v hrubé podobě a pomohli mi ho svými připomínkami otesat do finálního tvaru. Jmenovitě Jakobovi a Noemi Jinkovým, Martině Power, Petře Izdné a řadě dalších. Za osobní podporu a bezmeznou trpělivost zvláště ve finiši velmi děkuji svému příteli Jakobovi. V neposlední řadě děkuji své mamince a celé rodině za podporu a pochopení v průběhu bezmála patnácti let, co se věnuji historii jako svému oboru.

My special thanks go to the University of Leicester to Professor Roey Sweet, the director of the Centre for Urban History, who helped me a lot and inspired me a great deal in the final stage of my work.

PROHLÁŠENÍ

Prohlašuji, že jsem dizertační práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

.....

Mgr. Božena Radiměřská

"Východní Evropa" na mentální mapě anglicky píšícího cestovatele od 16. - 18. stol.

Abstrakt

Cílem dizertační práce je analýza a interpretace textů raně-novověkých cestopisů vybraných anglických/britských autorů cestujících přes geografický prostor (středo)východní Evropy. Výsledkem je rekonstrukce mentálních map cestovatelů podle zvolené typologie (obchodníci, profesionálové, intelektuálové, duchovní a ženy) se zvláštním zřetelem k reprezentaci skutečností na okraji zájmu a pozornosti, k tzv. obrazům marginality (nepohodlí a nebezpečí, nevzdělanosti a zaostalosti, přehnanosti a pompéznosti, zašlé slávy a lamentace, zpustlosti a krásy). Základní prameny tvoří patnáct vybraných cestopisů, které jsou čteny a interpretovány diskurzivně, tedy je jim rozuměno v kontextu vývoje žánru a v širších kulturně historických souvislostech. Zastřešujícím konceptem celé práce je mentální mapa: imaginární reprezentace prostoru, nástroj kulturní orientace a sebeidentifikace. Rekonstrukce mentálních map se provádí pomocí: 1) definice subjektu, cestovatele a jeho představení v rámci typologických kategorií; 2) rekonstrukce orientačních bodů – center; 3) rekonstrukce obrazů marginality; 4) závěrečné syntézy. Pozornost je zaměřena na to, čemu bylo v textech věnováno nejvíce prostoru (orientační body), na způsob hodnocení a použitá srovnání nebo určující témata (měřítko). Druhotně práce polemizuje s interpretací „východní Evropy“ jako intelektuálního vynálezu západních osvícenců předložené Larry Wolffem.

Klíčová slova: raný novověk, anglické britské identity, mentální mapa, marginalita, cestopisy, středovýchodní Evropa.

“Eastern Europe” in the Mental Map of an English Traveller from the 16th to the 18th Century

Abstract

The thesis aims to interpret the early modern English/British travel writings about (Central) Eastern Europe. It results in the reconstruction of mental maps of the selected travellers with regard to a typology (merchants, professionals, intellectuals, clergymen, and women). The special attention is paid to the images of marginality, such as inconvenience and danger, ignorance and backwardness, exaggeration and pomp, former splendour and present lamentation, pleasant and unpleasant landscape. The primary sources comprise a selection of fifteen travel writings which are read and interpreted with respect to the development of the genre and to the broader cultural and historical context. The covering concept is a mental map conceived as an imaginary representation of space and as a tool for cultural orientation and self-identification. The reconstruction of the mental maps is performed in four steps. Firstly, by defining the subject (a traveller) within the typology. Secondly, the landmarks (centres) in the mental maps are reconstructed. Thirdly, the images of marginality are presented. Finally, the mental maps are concluded. Methodologically, the thesis is based on the interpretation and language analysis of the sources. The places of interest and their evaluation are focused and explained as the landmarks in the mental maps. The forms of evaluation, including comparisons, are considered as a mental map scale. Moreover, the thesis discusses and challenges the concept of “Eastern Europe” by Larry Wolff as the intellectual invention of Western Enlightenment.

Keywords: early modern, English British identities, mental map, marginality, travel writing, Central Eastern Europe.

Obsah

Předmluva	7
1. Úvod.....	8
1.1. Mentální mapa	13
1.2. Střední, východní a středovýchodní Evropa	16
1.3. Historický kontext.....	19
1.4. Kritika pramenů: autoři.....	21
1.5. Kritika pramenů: čtenáři	32
2. Cestopisy, cestovatelský diskurz.....	42
2.1. Cestopis: chronologie a typologie.....	42
2.2. Cestovatelský diskurz	45
2.3. Typologie cestovatelů	53
3. Orientační body, měřítko	58
3.1. Obchodníci.....	59
3.2. Profesionálové	68
3.3. Intelektuálové.....	95
3.4. Duchovní.....	112
3.5. Ženy	126
4. Obrazy marginality	140
4.1. Obrazy nepohodlí.....	141
4.2. Obrazy nebezpečí.....	148
4.3. Obrazy nevzdělanosti, zaostalosti a hrubosti	154
4.4. Obrazy pompéznosti, přehnanosti, pýchy.....	159
4.5. Obrazy zašlé slávy a lamentace dneška	163
4.6. Obrazy zpustlosti a krásy – vnímání krajiny	167
5. Závěry	173
6. Prameny a literatura	183
6.1. Prameny (cestopisy, apodemika aj.)	183
6.2. Editované prameny	186
6.3. Seznam literatury	187
6.4. Elektronické zdroje	191

Předmluva

Čtenáři, který očekává příspěvek k středoevropské/východoevropské diskuzi o identitách, musím hned v úvodu zklamat. V práci nejde o to „východní“, „střední“ či „středovýchodní Evropu“ lokalizovat ani charakterizovat. V prvním plánu jde o identity anglických/britských cestovatelů v raném novověku. Přesto, předmět mého výzkumu je do velké míry svědectvím o mně samé; jako každý historik se nedokážu vyvázat ze své současnosti, ze své středoevropské reality, pro kterou je téma střední, resp. (středo)východní Evropy jako kulturní periferie zajímavé. Na začátku výzkumu před mnoha lety byla inspirace silnou interpretací „východní Evropy“ amerického historika Larryho Wolffa a chuť jeho závěry ověřit, zpochybnit. Postupem času však přestala být polemika s Wolffem klíčová a jako nosné se ukázalo téma marginality a způsoby, jak byla konstruována a zobrazována.

V práci byl použit citační úzus Harvard – British Standard.

Citace z pramenů jsou ponechány pro větší přesnost v originále, angličtině a francouzštině.

1. Úvod

Cílem této práce je interpretace textů cestopisů anglických/britských autorů raného novověku cestujících přes geografický prostor (středo)východní Evropy. Výsledkem práce má být rekonstrukce mentálních map vybraných cestovatelů podle zvolené typologie, se zvláštním zaměřením na reprezentace skutečností na okraji zájmu a pozornosti, obrazy marginality, a to prostřednictvím výkladu textů v kulturně historickém kontextu.

Prvním impulsem pro práci na tématu byla snaha o ověření a rozšíření závěrů z diplomové práce *Evropa „na východ od Rýna“ na mentální mapě anglicky píšícího cestovatele sedmnáctého století*, obhájené v roce 2007. Koncept mentální mapy je zde dále rozpracován za použití výrazně širší pramenné základny (15 vybraných cestopisů) a chronologie je rozšířena od šestnáctého po osmnácté století. Na text diplomové práce se navazuje a na některé dílčí závěry se odkazuje.

Část výzkumu byla již publikována ve sborníku *Pojetí prostoru v historické perspektivě*,¹ kolektivním díle studentů Semináře obecných a komparativních dějin, a prezentována na konferencích „Writing Central Eastern Europe“ na Jagellonské univerzitě v Krakově 11. 6. 2010 a „Střední Evropa na cestě od minulosti k budoucnosti“ v CEVRO Institut v Praze 19. 1. 2012.

Inspirátorem nám byl americký historik Larry Wolff a jeho práce *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*.² Nejprve bychom rádi upřesnili, že vyrovnat se systematicky s autorovými tezemi, potvrdit je, či vyvrátit, není hlavním cílem této práce. Budeme postupovat záměrně jinak. Chceme číst prameny nezaujatě bez zaslepení jednou, byť velmi sugestivní, interpretací. Za spojující charakteristiky Východní Evropy označil Wolff: málo známý dosud neobjevený prostor, jazykovou homogennost (maďarština splývá se slovanskými jazyky), smutek, melancholii a asijské rysy obyvatel, špínu, nepořádek, chudobu, zaostalost, a v neposlední řadě barbarství (v protikladu k civilizovanému světu). Na rozdíl od Wolffovy práce budeme

¹SCHOLZ, M. and KLUSÁKOVÁ, L., eds, 2012. *Pojetí prostoru v historické perspektivě*. Praha: Karolinum. Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et historica, 1/2010. Studia historica, 61.

²WOLFF, L., 1994. *Inventing Eastern Europe: the map of civilization on the mind of the enlightenment*. Stanford, Calif.: Stanford University Press.

pracovat i s prameny ze šestnáctého a sedmnáctého století. Chceme odpovědět na otázku, zda proces vymýšlení „východní“ Evropy ve smyslu „té druhé Evropy“ neměl kořeny starší než osvícenské, respektive, zda rysy považované Larry Wolffem za signifikantní pro „východní Evropu“ nebyly použity cestovateli západněji.

Základními prameny jsou cestopisy, které jsou interpretovány diskurzivně, v proměnách od šestnáctého do osmnáctého století. Cestopisy v sobě skrývají napětí ze setkání a konfrontace s jinakostí, přičemž v zrcadle toho druhého – cizího – se formuje autorova identita. Text cestopisu je zašifrovaný příběh o pozorovateli, který si tváří v tvář nejistotě z neznámého a odlišného zpřehledňuje svět a snaží se v něm orientovat. Pevný bod nachází tam, kde to zná nejlépe – ve své vlasti. Odtud čerpá nejčastěji podněty ke srovnání, konfrontaci a osvětlující příklady. V tomto smyslu je cestopis výborným pramenem pro kulturního historika zabývajícího se studiem myšlení, mentalit a identit. Studium vývoje kultury psaní cestopisu v souvislosti s posuny společenské role cestování a cestovatele (v různých jeho typech podle motivace) umožňuje přesnější kritiku výpovědi cestopisu jako historického pramene. Jako doplněk jsou použity prameny povahy normativní: příručky a metodiky určené cestovatelům, konstruující ideální typ cestovatele a cestopisu. Jejich autory byli sami cestovatelé, ale i teoretici, kteří cestovali jen „za psacím stolem“. Diskurzivním čtením a interpretací je míněno to, že textu je rozuměno v kontextu vývoje žánru a v širších kulturně historických souvislostech. Naším záměrem není ověřovat „pravdivost“ výpovědi cestopisu. Text raně novověkého cestopisu lavíruje na pomezí mezi faktem a fikcí, je povahy deskriptivní i narativní. Obsahuje řadu stylistických figur, mnohokrát opakovaných klišé, povinných odkazů biblických a klasických, celých pasáží opsaných od jiných autorů-cestovatelů, seznamů nejrůznějších údajů a takticky volených projevů loajality k panovníkovi a církvi. Text cestopisu byl pod vlivem široké škály stylizací, která sahá od objektivismu k sentimentalitě. Až pod tím vším snad lze hledat zrnko bezprostřední cestovatelovy zkušenosti. Výkladu problematiky vývoje cestopisu jako literárního žánru v širším kontextu, jakožto klíčové problematice pro kritiku a interpretaci pramene, je věnována samostatná kapitola.

Zastřešujícím konceptem celé práce je mentální mapa, což je výpůjčka od geografů a psychologů (jak je popsáno níže). Za mentální mapu považujeme imaginární reprezentaci prostoru, kterou se budeme přes text, čtený diskurzivně, pokoušet (re)konstruovat. Budeme chápat mentální mapu jako individualizovaný koncept. Naší ambicí není dospět jako Larry Wolff ke kolektivní mentální mapě „západních osvícenců“, nebo v našem případě „anglických/britských cestovatelů raného novověku.“ Proto budeme používat „mentální mapy“ v plurálu nebo v titulu „mentální mapa anglicky píšícího cestovatele“. Klíčovým úkolem této práce bude typologizace nositelů mentálních map, tedy cestovatelů. Na základě společných jmenovatelů (např. profese, vzdělání, pohlaví) budeme hledat průsečíky mentálních map jednotlivých cestovatelů. Mentální mapa je imaginací, obrazem zachycujícím informaci o prostoru, výseku fyzického světa. V našem případě se bude jednat o geografický prostor (středo)východní Evropy. Pro účely této práce je nejzajímavější interpretace mentální mapy jako nástroje kulturní orientace a sebeidentifikace. Podstatu mapy, a platí to i pro mapu mentální, tvoří orientační body a měřítko. U nejstarších map se setkáváme s tím, že kde mapa končí, jsou zakresleny alegorické obrazy (*hic sunt leones*).³ Nás budou zajímat obrazy marginality, reprezentace skutečností na okraji zájmu a pozornosti, spojené většinou s negativním hodnocením. Mentální mapa ovlivňuje chování v prostoru. Nás bude zajímat reakce na setkání se s nepohodlím, nebezpečím, nevzdělaností, neotesaností, přehnaností, pompou, zašlou slávou, nadáváním a zpustlostí. Tedy vyhýbání se, obrana, pohrdání, výsměch, odsudek, (sebe)lítost. Dalším důležitým aspektem (mentální) mapy je možnost její vizualizace. Jednotlivé mentální mapy by bylo možné znázornit pomocí cest, trajektorií, se zvýrazněním center. Dále by mohlo být zajímavé vrstvit jednotlivé mentální mapy na sebe a znázornit tak názorně překryvy. Propojením s klíčovými slovy v textu by mohlo být možné vizualizovat orientační body a hranice na mentálních mapách konkrétních cestovatelů. Oblasti mimo mapu, zóny marginality, by byly znázorněny alegorickými obrazy. Tuto pomyslnou „vizualizaci“ se pokusíme popsat.

Rekonstrukci mentálních map provedeme pomocí: 1) definice subjektu, cestovatelů, jejich představení na základě typologie; 2) rekonstrukce orientačních

³Za podnět děkuji Noemi Jinkové.

bodů – center; 3) rekonstrukce obrazů marginality – skutečností na okraji zájmu a pozornosti; 4) závěrečné syntézy. Metodou naší práce bude především interpretace textů a jazyková analýza.

Zaměřujeme se na anglicky píšící cestovatele směřující na svých cestách Evropou východním směrem. Označení „východní Evropa“, nebo dále v textu (středo)východní Evropa, je zde použito s plným vědomím rozporuplnosti, kterou s sebou nese. Střední, východní či středovýchodní Evropa, jejich definice vždy záleží na tom, kdo se odkud dívá, co chce vidět, a na širším historickém kontextu. Pro raný novověk je anachronismem. Cestovatelé raného novověku sami používali spíše označení „Northern Kingdoms/Regions/Parts of Europe“, a to především pro Polsko.⁴ Základní hypotéza vychází z předpokladu, že (středo)východní Evropa byla z pohledu Západoevropanů jakýmsi meziprostorem, vnitřní evropskou periferií, málo známou, málo atraktivní pro anglicky píšící a publikující cestovatele, kteří si ji málokdy zvolili za cíl své cesty. Geografické hranice (středo)východní Evropy nejsou záměrně předdefinovány, pouze naznačeny: na území německých zemí, Polska, Litvy a Ukrajiny, českých a rakouských zemí, Uher a Transylvánie. Geografické vymezení a popis (středo)východní Evropy v raném novověku není úkolem této práce. Nicméně, na rozdíl od Larryho Wolffa,⁵ inspirátora tohoto výzkumu, a jeho používání pojmu „východní Evropa“ (*Eastern Europe*) bez jemnějšího rozlišování pro Polsko i Rusko, je zde přístupováno s větší (středoevropskou) citlivostí pro rozdíly k jednotlivým historickým regionům a Rusko je zde ponecháno stranou jako téma, jež by si zasloužilo zvláštní pozornost. Nemáme ambici se v této práci zaměřovat na kulturní specifika vybraného geografického prostoru a považovat je za unikátní. Nechceme spojovat negativní obrazy s „východní Evropou“, jak to dělá Wolff, spíše se chceme zabývat tím, jak byly tyto obrazy konstruovány s vědomím, že mohly být obdobně aplikovány jinde na periferii zájmu a pozornosti. Předmětem našeho zájmu není (středo)východní Evropa, nýbrž kulturní orientace a sebeidentifikace anglických/britských cestovatelů raného

⁴Například Robert South hovoří o Polsku slovy: „*in my Description of one of the Northern Kingdoms*“. Naopak „Východem“ označuje Turecko a Palestinu („*Turkish Court, Palestine etc.*“). In: SOUTH, R., 1717. *Posthumous Works of ... R. South, containing sermons on several subjects; ... An account of his travels into Poland with the Earl of Rochester, in ... 1674; Memoirs of his life and writings, etc. (Oratio funebris, etc.)*. London, pp. 21.

⁵(Wolff 1994).

novověku. Blíže k pojmům „východní“, „střední“ a „(středo)východní Evropa“ a jejich použití v historiografii viz dále.

Historický kontext, v kterém se pohybujeme, je raný novověk od konce šestnáctého do závěru osmnáctého století. Hlavní zřetel je brán na cestovatele, Angličana/Brita. Řešení otázky, zda se zabýváme identitami anglickými či britskými, přejímáme od Paula Langforda,⁶ podle něhož se tato označení v podstatě kryjí, anglické je totiž dominantní v tom, co je britské. Naopak velšské, skotské a irské se definuje v přímé opozici k anglickému, není obsaženo v britském. Je obtížné objevit nějakou z údajných britských charakteristik, která by se ve skutečnosti nekryla s údajnými charakteristikami anglickými. Stejně tak je nesnadné najít nějakou domnělou charakteristiku jednoho z tzv. keltských národů, která by nebyla výslovně v kontrastu s charakteristikou anglickou. Pro Skoty a Velšany (někdy dokonce i Iry) byla britská identita možností, jak si mohli ponechat svoji národní hrdost a vyjádřit při tom loajalitu ke státu, v jehož rámci dělali kariéru (např. Hester Piozzi - Velšanka - používala označení „britské způsoby“). K historickému kontextu, otázce anglických/britských identit, se budeme věnovat v samostatné podkapitole.

⁶LANGFORD, P., 2000. *Englishness identified: manners and character, 1650-1850*. Oxford: Oxford University Press, pp. 14.

1.1. Mentální mapa

K pojmům mentální (kognitivní) mapování/mapy existuje rozsáhlá interdisciplinární diskuze především geografů a psychologů. V několika tezích se vymežíme vůči různým pojetím tohoto konceptu a zpřesníme tak naše užívání pojmu mentální mapa. Na počátku našich úvah zodpovíme otázku, zda budeme považovat mentální mapu za představu kolektivně sdílenou, či individuální. Vycházejme z předpokladu, že mentální mapa je určitým typem obrazu – představy, *image* – a že plní podobné funkce.⁷ Mentální mapu můžeme zařadit do kategorie *image prostředí*. Za *image prostředí* označuje americký urbanista Kevin Lynch⁸ všeobecnou mentální představu o části fyzického světa, kterou si buduje každý jednatel. Kevin Lynch dává do vzájemné souvztažnosti individuální a kolektivní. I když má každý jednatel o věci svoji vlastní představu, přece dochází v rámci skupiny (podle věku, pohlaví, profese, kulturní úrovně apod.) k zásadní shodě (*skupinová image*). Podobně si každý jednatel nese svou jedinečnou mentální mapu, přesto můžeme pro určitou skupinu (přesně definovanou) konstruovat mentální mapu sdílenou (kolektivní). Z našeho hlediska nejzajímavější je interpretace mentální mapy jako individualizované s možností hledat překryvy na základě společných charakteristik jejich nositelů.

V některých výkladech o kognitivním mapování najdeme přímou souvislost mezi mapou kognitivní a kartografickou:

*This paper is about learning and remembering geographic maps. Drawing on research in geography and psychology, it traces how the human cognitive system interacts with cartographic entities to produce... “cognitive maps”. Throughout the paper we refer to the cartographic stimulus as a “map” and to the person’s mental representation of this stimulus as the “map image“.*⁹

Lapidárně řečeno, mentální (kognitivní) mapa vzniká (mimo jiné) na základě čtení a zapamatování si mapy kartografické. Většina studií o kognitivním mapování si

⁷TUAN, Y., 1975. The Images and Mental Maps, *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 65, No.2, pp. 209-211.

⁸LYNCH, K. 2004. *Obraz města*, Praha: Polygon.

⁹KULHAVY, R. W. and STOCK W. A., 1996. How Cognitive Maps are Learned and Remembered, *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 86, No. 1, pp. 123.

klade za cíl pochopení proměn (deformací) prostorové informace v kognitivním procesu (jak je zašifrována a uložena do paměti) a porozumění následnému chování v prostoru: "Ultimately such studies lead to an understanding of spatial decision-making and behavior."¹⁰ Ve středu našeho zájmu však není schopnost prostorové orientace cestovatele. Zdánlivě prostorová informace, zda cestovatel vnímal určitou destinaci jako cestu na „Sever“, „Jih“, „Východ“ či „Západ“ Evropy, má pro nás obsah výhradně kulturní. Zjednodušeně řečeno, vzdáváme se psychologického rozměru konceptu mentálního mapování ve prospěch jeho rozměru kulturního. Budou nás zajímat symbolické celky, které rozpoznával cestovatel na své cestě, tvořily dohromady jednotný obraz (představu-*image*) a jež jsou propojeny s konkrétním geografickým prostorem.

Výrazným inspirátorem této práce byl Larry Wolff,¹¹ který se pokouší sugestivně dokázat, že vymyšlení východní a současně Západní Evropy mělo své kořeny už v osvícenství. Proces tohoto vymyšlení spočívá, podle Wolffa, ve spojování skutečného s fiktivním (jistého geografického prostoru s označením „východní Evropa“). Toto obecné pojmenování je výsledkem zevšeobecnování a propojování postřehů o různých zemích a jejich obyvatelích, zdůraznění společného a zamlčení rozdílů. V tomto smyslu je „východní Evropa“ kulturní konstrukcí, intelektuálním vynálezem osvícenství, píše. Podtitul jeho práce zní: *Mapa civilizace v osvícenském myšlení. Touto mapou označuje pravděpodobně totéž co mentální mapou, kterýžto termín opakovaně používá, bohužel bez jeho jasného vymezení. Proto lze vyvozovat jeho pojetí mentální mapy jako teoretického konceptu jen nepřímou. Zdá se, že mentální mapy považuje za představy obecně sdílené: „... an idea... surviving in the public culture and its mental maps.”¹² Dále si domýšlíme, že mentální mapa je v jeho interpretaci představa o neznámém vytvořená na základě spojování a srovnávání s dobře známým. Mentální mapa se však vlivem individuální (cestovatelské) zkušenosti proměňuje a upravuje:*

... each traveller carried a mental map to be freely annotated, embellished, refined, or refolded along the way. The operations of mental mapping were above all association and comparison: association among the lands of Eastern Europe,

¹⁰LLOYD, R. 1989. Cognitive Maps: Encoding and Decoding Information, *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 79, No. 1, pp. 101-124.

¹¹(Wolff 1994).

¹²(Wolff 1994), pp. 4.

*intellectually combining them into coherent whole, and comparison with the lands of Western Europe, establishing the developmental division of the continent.*¹³

Neujasněnost pojmů je slabinou Wolffovy práce. Nikde nevysvětluje, zda termíny „mental map“, „the map on the mind“, „mentally marked map“ apod. užívá synonymně, nebo ne, a co jimi konkrétně myslí. Pro naše účely jsou však nosné myšlenky propojování skutečného s fiktivním, konkrétního geografického prostoru s určitými charakteristikami, představami částečně sdílenými, založenými na spojování a propojování s dobře známými skutečnostmi.

¹³(Wolff 1994), pp. 6.

1.2. Střední, východní a středovýchodní Evropa

Východní, střední, středovýchodní, (stredo)východní? Který z termínů je vhodné pro naše účely použít? Podívejme se, jak pracují s pojmy „střední“, „středovýchodní“ a „východní Evropa“ vybraní historici. Český urbánní historik raného novověku (1500-1700), Jaroslav Miller,¹⁴ používá pojem středovýchodní Evropa pro Země Koruny české, Polsko a Litvu, a také Uhry, tedy teritorium „východně od Labe“. Zahrnuje Lužice, Slezsko, Královské i Vévodské Prusy, vyjímá rakouské země. Píše, že středovýchodní Evropa chybí v moderních syntézách evropských urbánních dějin. Za příčiny tohoto jevu označuje izolaci historické vědy v zemích bývalého komunistického bloku a dosud převládající autonomii historického bádání v rámci národních historiografií. Sám se pokouší o překonání tohoto nedostatku makroanalýzou a komparací vývoje městské civilizace celého regionu. Za spojující charakteristiky považuje charakter městské sítě. Skromnější a méně dynamický demografický vzestup měl vliv na to, že páteř raně novověké střeoevropské městské sítě tvořila města střední velikosti a malá sídla (většina z nich neplnila všechny urbánní funkce). Mezi dalšími spojujícími znaky jmenuje proměnlivou hustotu městské sítě a nerovnoměrnost osídlení, také přerušování slibného vývoje válečnými konflikty 17. st. s následky úbytku obyvatelstva kombinovaným efektem války, epidemií, hospodářských krizí a nucených migrací. Zmiňuje také vliv reformace na městskou autonomii: vnitřní konfesijní hranice, které narušily politickou a sociální stabilitu, což se stalo záminkou pro zásah státu, expanzi státní administrativy na úkor tradičních městských práv a autonomie. Ovšem také zdůrazňuje, že středovýchodní Evropa raného novověku zdaleka netvořila homogenní teritorium, ale spíše shluk regionů se svébytným politickým, hospodářským, kulturním a sociálním klimatem.

Dále se podívejme na perspektivu polsko-amerického historika a pedagoga píšícího pro amerického čtenáře, Piotra S. Wandycze.¹⁵ Používá v angličtině pojem „East Central Europe“, český překlad titulu (1998) zní „střední Evropa“. Geograficky tím míní polský, český a uherský stát. Východní hranice Polska a Uher znamenaly hranice Evropy, což je podle J. Křena pohled prezentistický.

¹⁴MILLER, J., 2006. *Uzavřená společnost a její nepřátelé: město středovýchodní Evropy (1500-1700)*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny.

¹⁵WANDYCZ, P. S., 1998. *Střední Evropa v dějinách od středověku do současnosti: cena svobody*. Praha: Academia.

Piotr S. Wandycz považuje středovýchodní Evropu za smluvní pojem, využívaný z nedostatku lepšího označení pro „střední pásmo mezi západem a východem“. Za spojující prvky pokládá exponovanou zeměpisnou polohu s omezeným přístupem k moři, ohrožení vnějším nebezpečím; etnickou různorodost; zpožděnou modernizaci (sociálně-ekonomický vývoj), druhé nevolnictví. Dále považuje za charakteristické, že národ vytváří stát (nikoliv jako na Západě stát národ) a existence vlastní státnosti je přerušována, z čehož vyplývá nová koncepce národa (romanticky podbarvená) založená na etnických a kulturně jazykových kritériích. Sporné je však hovořit o malých národech, pokud jsou zahrnuti Poláci. V neposlední řadě lze za společný rys označit přítomnost Němců a Židů.

Velmi podnětný pohled na problematiku nabízí americký historik Larry Wolff,¹⁶ který používá pojem „východní Evropa“, tedy „Eastern Europe“. Pod tento pojem zahrnuje především Polsko a Rusko (v závislosti na pramenech, které používá), ale ze souvislostí vyplývá, že i české země a Uhry. Jde o pohled Západoevropana (pracuje hlavně s anglickými a francouzskými prameny), který je zjednodušující bez citlivosti k regionálním odlišnostem. Východní Evropa není hlavním tématem, nýbrž objektem, reflexní folií, pomocí níž ukazuje Wolff „myšlenkový svět“ západoevropských osvícenců.

Pojem „střední Evropa“ byl poprvé použit vídeňským mírovým kongresem pro prostor dnešního Německa a Beneluxu, jak píše Jan Křen,¹⁷ český historik zabývající se dějinami devatenáctého a dvacátého století. Zahrnuje pod něj šest národů, Rakušany, Čechy, Slovinci, Slováci, Maďary a Poláci (jádro tvoří habsburská monarchie). Za spojující charakteristiky považuje národnostní rozdrobení, malé národy a menšiny, permanentně přerušovanou státní kontinuitu, opoždění národního státu. Píše, že jde o útvary s univerzalistickými aspiracemi, region marné federalizace. Za typické označuje povrchní přejímání západních vzorů (např. polská šlechtická demokracie). Významnými spojujícími rysy jsou pro něj exponovaná zeměpisná poloha a pocit „ohrožené pevnosti“ (Poláci a Maďaři jako „hradba křesťanství“). Důvody zaostalosti leží v novověku, v nevýhodné vnitrozemské poloze, která připravila střední Evropu o podíl na mezinárodním obchodě. Nicméně, region postrádá společné vědomí, píše Křen, na

¹⁶(Wolff 1994).

¹⁷KŘEN, J. 2005. *Dvě století střední Evropy*. Praha: Argo.

povrch výrazně vystupuje vzájemná ignorace a nejednota. Střední Evropa se sama nevnímá jako celek.

Bylo by možné věnovat celou disertační práci pojmům zahrnujícím a označujícím geografický prostor našeho zájmu. Mohli bychom zmínit celou řadu dalších přístupů. Od Masarykova vymezení střední Evropy jako pásu malých národů mezi Německem a Ruskem, od Laponska po Řecko. Přes velkopolské pojetí prostoru ohraničeného moři Baltickým, Jaderským, Egejským a Černým, mezi etnicky německými a ruskými oblastmi.¹⁸ Mohli bychom pokračovat dále, až k diskuzi československých, maďarských a polských intelektuálů v šedesátých letech dvacátého století, kteří tím, že se sebeidentifikovali se „střední Evropou“, proklamovali, že chtějí být dále od Východu, blíže Západu.

Je však třeba zdůraznit, že střední, středovýchodní, či východní Evropa není hlavním tématem této práce. Vybrali jsme širokou geografickou oblast zájmu, abychom řešili primárně identity anglických/britských cestovatelů raného novověku. Proto volíme kompromisní řešení mezi úzkostlivě střeženou „střední Evropou“ chránící si před německým i ruským svoji jedinečnost a „východní Evropou“ používanou západními badateli bez regionální citlivosti, vztahující se a vymezující se vůči Západu, a v práci používáme označení „(středo)východní Evropa“.

¹⁸Projekt „Międzymorze“ (Pilsudski).

1.3. Historický kontext

Čí mentální mapy budeme rekonstruovat? Kdo byli angličtí/britští cestovatelé od šestnáctého do osmnáctého století, jaké bylo jejich „kulturní zavazadlo“, co měli společného? Anglická identita byla v raném novověku založena především konfesijně; v kontrastu s katolictvím se definovala jako protestantská; v kontrastu s islámem a dalšími mimoevropskými náboženstvími jako křesťanská. V Anglii se už v alžbětinské době vytvořilo vědomí kulturní sounáležitosti (vědomí „My“), založené na společném jazyce, na společném vnímání dějin a na společném náboženství – proti římskému katolictví – jakož i na společné představě o tom, čím Anglie byla a čím by být měla. Napomáhala tomu i značná propustnost společenských vrstev, mnohem vyšší než v ostatních evropských zemích. Mezi aristokracií, venkovskou šlechtou i měšťany vládla mobilita, která přispívala ke kulturnímu sjednocování. Budování pevné anglické identity však nevedla pouze integrace kulturní, ale také integrace státní (která kulturní dokonce předcházela).¹⁹ Jak píše Anna Suranyi, stejně podstatným formujícím společným rysem byla zámořská expanze:

*For many of the English, viewing themselves as members of a nascent imperial power was even more important than their religious identity as Protestants in shaping national identity. Increasingly, the English viewed other countries according to whether they were imperial powers to be emulated or possessed servile peoples to be vanquished.*²⁰

V Anglii došlo k pokročilejší koncentraci státní moci než na kontinentě. Panovník, od dob Tudorovců největší pozemkový vlastník v zemi, svou vládu opíral o silné mocenské postavení vlastního rodu i značné příjmy. Pak tu byl parlament, v němž jednota království i národa vystupovala přímo manifestačně.²¹

Již jednou citovaný Paul Langford je autorem práce²² zabývající se typickými rysy anglického charakteru, tedy anglické identity, „Englishness“. Tento termín byl ve slovnících poprvé použit počátkem devatenáctého století, a byl

¹⁹SCHULZE, H., 2003. *Stát a národ v evropských dějinách*. Praha: NLN, pp. 123.

²⁰SURANYI, A., 2008. *The genius of the English nation: travel writing and national identity in early modern England*. Newark, Del.: University of Delaware Press, pp. 18.

²¹(Schulze 2003), pp. 124.

²²(Langford 2000).

pravděpodobně převzat z němčiny („Deutschum“). Oproti tomu „britishness“ je pozdější termín, vyskytující se ve slovnících až na konci devatenáctého století. Etnický základ anglické identity, s anglo-saským nábojem, byl módou až v polovině devatenáctého století. Tehdy odlišovali „Old Englishness“ od své současnosti, a to právem – od pol. 17. st. do 19. st. došlo k výrazné změně ve společnosti. Langford jmenuje skokový demografický růst, rozšíření znalosti angličtiny na Kontinentě (skok 1700-1800), status Británie jako velmoci (od válek o španělské dědictví bezpochyby, neohroženě vzhůru – ne úspěch panovníka, ale „národa“); zájem v Evropě o „tajemství úspěchu“, o konstituční monarchii jako systém, inovace („the new world in the old world“). Roste i zájem o cestování do Anglie, v polovině devatenáctého století byla zapomenuta její dosavadní periferní pozice, byť se cestovalo především do Londýna a málokdy jinam. Kult Johna Bulla (sebecharakteristika) vznikl nejpozději od devadesátých let 18. století. Zajímavý, byť pro naši práci okrajový, je pohled na anglickou identitu zvenku. Významnou roli při formování stereotypu o Angličanech sehráli Američané (v polovině 19. století američtí cestovatelé hledají známky společné etnické identity). Anglo-francouzské vztahy prodělávaly výkyvy: v průběhu 70. let 18. století periodické vlny anglomanie, po Francouzské revoluci nevráživost trvajících po celé 19. století. Stereotypy o Angličanech na Kontinentě byly formovány na základě anglického románu (Tobias Smolett, Henry Fielding aj.) a založeny na zkušenostech s anglickými cestovateli (zvláště v Nizozemí a ve Francii – šlechtické *grand tour*, později turisté). Výrazným specifikem anglického cestování byly ženy (manželky, dcery, matky jako doprovod). Od 70. l. 18. století začala cestovat střední třída – počátky turismu. Jako typické anglické charakteristiky se uváděly: jednolitost (Anglie působí všude stejnorodě, bez výrazných regionálních rozdílů tak patrných na Kontinentě; dominantní vliv Londýna – všichni jsou Londýňané); bohatství (rozhazovačnost turistů na Kontinentě; víc peněz než rozumu); hrubost (násilnictví – kohorty mladých anglických šlechticů na Kontinentě); nepředvídatelnost, nadutost a rozmařilost, ale i upřímnost (přímost, čestnost).

1.4. Kritika pramenů: autoři

Pramennou základnu naší práce tvoří patnáct cestopisů. Klíč k výběru byl následující: jazyk, v kterém byl cestopis napsán, byla angličtina, a trasa popisované cesty procházela námi vytipovaným geografickým prostorem (středo)východní Evropy. Cestopisy byly napsány (a s třemi výjimkami²³ i publikovány) od 16. do 18. století. Nutno podotknout, že nejde o vyčerpávající výčet veškerých existujících pramenů k danému tématu. S vybranými texty budeme dále pracovat na základě klasifikace autorů podle jejich profese, pohlaví a motivace cestovat. Cestopisy byly vybrány tak, aby jednotlivé kategorie byly reprezentativně a symetricky obsazeny. Na úvod představíme jednotlivé cestovatele v chronologickém pořádku.

Typ cestovatelů	1550-	1600-	1650-	1700-	1750-	1800-
Obchodníci	John Sanderson (1560-1627?)			Jonas Hanway (1712–1786)		
		Robert Bargrave (1628–1661)				
	Peter Mundy (1596-1667)					
Profesionálové	Samuel Lewkenor (1571-1615?)			Charles Burney (1726-1814)		

²³*Hakluyt Society, Second Series, Volume 67: Travels of John Sanderson in the Levant, 1584-1602: With his Autobiography and Selections from his Correspondence.* 2010. Farnham, Surrey, GBR: Hakluyt Society; *Hakluyt Society, Second Series, Volume 55: Travels of Peter Mundy, in Europe and Asia, 1608-1667: Volume IV: Travels in Europe 1639-1647.* 2010. Farnham, Surrey, GBR: Hakluyt Society; BRENNAN, M. G., eds, 1999. *The Travel Diary of Robert Bargrave Levant Merchant (1647-1656).* London: Hakluyt Society.

Typ cestovatelů	1550-	1600-	1650-	1700-	1750-	1800-
Intelektuálové	Fynes Moryson (1565/6–1630)				Robert Townson (1762-1827)	
			Edward Brown (1644–1708)			
Duchovní			Robert South (1634–1716)			
				Richard Pococke (1704-1765)		
				William Coxe (1747–1828)		
Ženy			Lady Mary Wortley Montagu (1689–1762)			
				Hester Lynch Piozzi (1741–1821)		
					Lady Elizabeth Craven (1750-1828)	

John Sanderson (1560-1627?) pocházel z rodiny obchodníka, jeho otec Thomas byl gentleman pravděpodobně z Northallertonu, který se věnoval obchodu se střídavými úspěchy a neúspěchy. Zásadní životní změnou pro sedmnáctiletého Johna byla příležitost zaměstnání, práce pro Martina Calthorpa, obchodníka s textilem, v jehož službách zůstal sedm let. V roce 1584 následovala první cesta do Levanty a Konstantinopole, kde Angličané v té době úspěšně budovali obchodní kontakty. O rok později navštívil Alexandrii v Egyptě. Do Londýna se vrátil v roce 1588. Roku 1592 Sanderson připlul opět do Konstantinopole. I přes svou nesnášenlivou a popudlivou povahu udělal v diplomatických službách kariéru, v roce 1596 byl určen jako zástupce ambasadora Bartona. Na přelomu let 1597/8 se rozhodl vrátit zpět do Anglie, čímž se možná připravil o vyhlídky pokračování své slibně započaté kariéry. Do Konstantinopole se však před koncem století ještě vrátil. Na jaře roku 1601 navštívil Svatou zemi, o čemž alespoň trochu obšírněji podal výčet ve svém deníku. Roku 1602 se vrátil do Anglie, přes Benátky, německé země a Francii. Tím seznam jeho cestovatelských zkušeností končí. Levantu a Konstantinopol navštívil za život celkem třikrát. Zbytek života strávil jako starý mládenec převážně v Londýně, kde se živil půjčováním peněz na úrok.²⁴ Deník Johna Sandersona má podobu velmi stručných zápisků heslovitého charakteru, vydaných v moderní edici spolu s vybranou korespondencí a vlastním životopisem autora. Stročnost platí především o úseku cesty mezi Benátkami a Londýnem, kde cestou přes pevninu projížděl oblastí našeho zájmu. Autor jenom výjimečně použil více slov k popisu, případně k nějakému hodnocení toho, co viděl. Zdá se, že důležitější pro něj byly překonané míle a počet dní strávených na cestě. To sepsal ve svém deníku a zakončil sugestivním „Per me, John Sanderson“,²⁵ a to i přesto, že si tyto údaje po několika letech vypůjčil od gentlemana z Flander, s kterým cestoval.²⁶ Části jeho cestopisného deníku a korespondence byly zahrnuty do souhrnného díla Samuela

²⁴FOSTER, W., eds, 1931. *The Travels of John Sanderson in the Levant 1584-1602 with his Autobiography and Selection from his Correspondence*. London: Hakluyt Society, Introduction.

²⁵(Foster 1931), pp. 95.

²⁶Na úvod „Another account of the overland journey“ píše: „The underwritten noate is of our voyadge frome Venis to Dover, kept by a Flanders gent. That came in our company.“ (Hakluyt Society Vol. 67 2010), pp. 92.

Purchase,²⁷ vydání z roku 1625, což přidává deníku Johna Sandersona na zajímavosti a významu.

Intelektuál **Fynes Moryson**²⁸ (1565/6–1630) strávil na cestách po Evropě spojených se studiem čtyři roky (1591-1595). Později (1595-1597) vykonal cestu do Konstantinopole a Jeruzaléma, kterou dokončil i přes tragické úmrtí bratra Henryho na úplavici. Následovaly cesty do Skotska a Irska (1598-1602). Literárně své zážitky a postřehy z cest zpracoval až se značným časovým odstupem, přičemž na svém cestopisu pracoval několik let, aby ho vybrousil k dokonalosti. První tři části svého životního díla dokončil roku 1617, původně v latině, pak je přeložil do angličtiny a připravil k vydání. Čtvrtý díl zůstal v rukopise a byl vydán až počátkem dvacátého století Charlesem Hughesem.²⁹ Osobnost a dílo Fynese Morysona je výjimečné v mnoha ohledech. Jak sám v cestopise uvádí, hovořil vyjma angličtiny nejméně čtyřmi dalšími jazyky (německy, italsky, holandsky a francouzsky). Jazyková výbava mu velmi dobře posloužila, když na svých cestách potřeboval skrýt svou pravou identitu, neboť se jako Angličan cestující bez diplomatické imunity, nebo jiné formy ochrany, ocital často v nebezpečí. Jako autor prokázal své literární nadání a schopnosti všímavého pozorovatele, jeho cestopisu nechybí smysl pro humor. Co se týče vyznání, byl Anglikánem identifikujícím se s protestanstvím, výrazně vyhraněný protikatolicky (proti „papežencům“), sympatizující spíše s kalvinisty než s luterány.

Samuel Lewkenor (1571-1615?) je zajímavý jako autor tematicky zaměřeného cestopisu o evropských univerzitách (univerzitních městech). Sám již v předmluvě nicméně uvedl, že spíše než akademikem se cítil být vojákem. Roku 1604 byl zvolen do Dolní sněmovny Parlamentu za obvod Bishop's Castle. Přesné datum

²⁷Sbírka ústních i písemných dokladů, překladové i převzaté již dříve vydané práce o cestách po Evropě i Asii, Africe a obou Amerikách, pokračování Hakluytova díla. Znamé pod názvem *Purchas his pilgrimage*. Sandersonův cestopis z Londýna do Konstantinopole a zpět je obsažen v: PURCHAS, S., 1625. *Purchas his pilgrimes In fiue bookes*. London, pp. 1622-1624.

²⁸THOMPSON, E. H., 2004. 'Moryson, Fynes (1565/6–1630)', *Oxford Dictionary of National Biography*. Oxford University Press. [http://www.oxforddnb.com/view/article/19385, accessed 28 Oct 2014]. Dále jen: "ODNB".

²⁹HUGHES, C., eds, 1903. *Shakespeare's Europe: unpublished chapters of Fynes Moryson's Itinerary, being a survey of the condition of Europe at the end of the 16th century*. London: Sherratt & Hughes.

jeho úmrtí není známo, ale předpokládá se, že zemřel po roce 1612 a před rokem 1615.³⁰

Peter Mundy (1596-1667) byl synem obchodníka z Cromwallu. Na začátku své kariéry brázdil Středozevní moře na obchodní lodi jako kapitánův sluha, později strávil delší čas ve Španělsku a Konstantinopoli jako obchodní agent. Ve službách Východoindické společnosti se účastnil expedice do Suratu, později také obchodoval v jihočínském moři. V letech 1639-1647 procestoval „severní Evropu“, včetně Baltu, dostal se až za polární kruh. Na cestách strávil skoro celý svůj život. Svoje zážitky zpracoval formou rozsáhlého deníku doplněného vlastnoručními ilustracemi a mapami. Za jeho života a dlouho po něm dílo zůstalo v rukopisné podobě. Deník byl vydán až začátkem dvacátého století nákladem *Hakluyt Society*.³¹ Zvláště si všímal oblečení především žen, pořídil nákresy výstřelků módy, a výkonu práva – jak se kde trestalo a popravovalo, včetně popisů technického provedení se všemi detaily, rovněž občas s doprovodnými ilustracemi.

Robert Bargrave (1628–1661) působil v Levantě a Středomoří, především v letech 1647–1656. Později se stal sekretářem Levantské společnosti se sídlem v Konstantinopoli. Pocházel z vážené rodiny v královských a církevních službách z Kentu. Jeho deník byl tiskem vydán až roku 1999 Michaelem C. Brennanem, do té doby zůstával jen v rukopisné podobě. Obsahuje záznamy čtyř cest: do Konstantinopole (jako doprovod nového ambasadora), odtud zpět do Londýna, do Španělska a Benátek, a zpět do Anglie.³² Jeho osobnost lze charakterizovat jako obchodníka s ušlechtilými zájmy (hudba, architektura). Jeho cesty byly ovlivněny složitostí politické situace, v které žil (anglická občanská válka). V zahraničí se scházel s rojalisty v exilu, s kterými sympatizoval.

³⁰TRUSH, A. and FERRIS, J. P., eds, 2010. *The History of Parliament: the House of Commons 1604-1629*. Ref. Volumes 1604-1629. Cambridge, New York: Cambridge University Press. Dostupné také on-line: <http://www.historyofparliamentonline.org/volume/1604-1629/member/lewknor-samuel-1571-1615>.

³¹RAISWELL, R., 2004. 'Mundy, Peter (b. c.1596, d. in or after 1667)'. *ODNB*. Oxford University Press [<http://www.oxforddnb.com/view/article/19540>, accessed 30 Oct 2014].

³²BRENNAN, M. G., 2008. 'Bargrave, Robert (1628–1661)'. *ODNB*. Oxford University Press [<http://www.oxforddnb.com/view/article/68249>, accessed 28 Oct 2014].

Teolog **Robert South (1634–1716)** doprovázel jako kaplan syna hraběte z Clarendonu Laurence Hyde, zvláštního vyslance k polskému králi Janu Sobieskému za účelem předání darů jeho dceři, kmotřence Karla II. Pro Southa to byla jeho jediná cesta za *English Channel* v životě. Své zážitky z cesty po Polsku popsal v dopise Edwardu Pocockovi, kolegovi z Oxfordské univerzity. Cestopis zůstává na okraji důležitosti jeho literární tvorby, jejíž těžiště leží v publikovaných kázáních. Jako sympatizant biskupa Lauda neměl primární odpor ke katolictví.³³

Dříve než lékař **Edward Brown (1644–1708)** podnikl cestu do Larissy k sultánově dvoru, posbíral cestovatelské i odborné lékařské zkušenosti, rovněž i společenské kontakty, na *grand tour* ve Francii a Itálii. Brownův cestopis se těšil mezinárodní popularitě a uznání odborné veřejnosti. První skica byla uveřejněna bezprostředně po návratu ve *Philosophical Transactions*, v časopise Královské společnosti (*Royal Society*), a to formou výběru dopisů, které adresoval svému tajemníkovi. Nejprve zpracoval formou cestopisu pouze část cesty z Vídně do Larissy, později však změnil názor a vydal tiskem zprávu i o té části cesty, kterou původně nepovažoval za tolik objevnou (přes Nizozemí a německé země). Mohla ho k tomu vést popularita první části, která byla již rok po prvním vydání přeložena do francouzštiny. Souhrnná edice obou částí doplněná o nové materiály se dočkala po krátkém čase re-edice. Následovaly překlady do holandštiny a němčiny.³⁴

Pohled ženy-cestovatelky byl dlouho vzácným kořením. Ženy nejsou pro cestování uzpůsobené, psaly metodiky cestování v 16. a 17. století. Situace se pro ženy měnila jen velmi pomalu i v osmnáctém století. Přesto i některé ženy v raném novověku cestovaly do neznámých krajů, byť od málokteré se nám dochovalo písemné svědectví. **Lady Mary Wortley Montagu (1689–1762)** byla v tomto směru výjimečnou postavou. Ve svých dopisech zprostředkovala jedinečné zážitky z cest nejen do osmanské říše se svou rodinou, po boku manžela diplomata. Kopie dopisů si uschovávala se záměrem zpracovat je později do formy cestopisu, což také učinila, ale rozhodla se je nevydávat. Je možné, že svůj

³³GRIGGS, B., 2004. 'South, Robert (1634–1716)'. *ODNB*. Oxford University Press [<http://www.oxforddnb.com/view/article/26048>, accessed 28 Oct 2014].

³⁴VAN STRIEN, K., 2004. 'Browne, Edward (1644–1708)'. *ODNB*. Oxford University Press [<http://www.oxforddnb.com/view/article/3670>, accessed 28 Oct 2014].

názor na sklonku života změnila, neboť rukopisy předala Benjaminu Sowdenovi, rotterdamskému protestantskému duchovnímu, kterého pravděpodobně pověřila předáním vydavateli.³⁵ Poprvé byly její dopisy publikovány pokoutně roku 1763, až po její smrti, avšak rychle se staly populárními a citovanými. Svými současníky byla charakterizována jako žena málo svazovaná dobovými konvencemi. John Ingamells pro ilustraci cituje z dopisů Josepha Spence, vychovatele Lorda Lincolna, budoucího oxfordského profesora a autora sbírky literárních anekdot, který ji viděl jako: „The most wise, most imprudent; loveliest, disagreeblest; best natured, cruellest woman in the world.“³⁶

Richarda Pococka (1704-1765) jsme jako biskupa Irské církve (*Church of Ireland*), anglického protestanta, zařadili mezi cestující duchovní. Zároveň jako absolvent *Corpus Christi College* v Oxfordu by mohl být včleněn mezi cestující intelektuály; jsme si vědomi toho, že hranici mezi těmito typy cestovatelů lze snadno setřít. První cestovní zkušenosti nasbíral po Evropě mezi lety 1733-1736, kdy vyjma běžného itineráře *grand tour* navštívil také Prusko, Hannover a Řecko. Nás bude zajímat především cesta přes německé země, Čechy a Uhry do Istrie a Itálie z roku 1736, která je zachycena v páté knize druhé části druhého svazku. Bezprostředně poté (1737-1740) se vypravil na Blízký Východ, konkrétně do Alexandrie, Théb, Káhiry, Jeruzaléma, na Kypr a Krétu, do Malé Asie a Řecka. Svoji pověst průkopníka horolezectví potvrdil na svých dalších cestách po Evropě pokořením Vesuvu a ledovce Mer de Glace v Savojských Alpách. Literární zpracování jeho cest bylo vydáno ve dvou svazcích v letech 1743 a 1745. Po svém návratu se věnoval církevní kariéře. Vyjma zámoří procestoval za svého života i Anglii, Wales, Skotsko a Irsko a svá pozorování rovněž zpracoval formou cestopisů.³⁷

³⁵GRUNDY, I., 2004. ‘Montagu, Lady Mary Wortley (bap. 1689, d. 1762)’. *ODNB*. Oxford University Press [<http://www.oxforddnb.com/view/article/19029>, accessed 28 Oct 2014].

³⁶INGAMELLS, J., 1997. *A dictionary of British and Irish travellers in Italy, 1701-1800*. New Haven, Conn.; London: published for the Paul Mellon Centre for Studies in British Art by Yale University Press, heslo Montagu, Lady Mary (Pierrepont), pp. 670-672.

³⁷BAIGENT, E., 2011. ‘Pococke, Richard (1704–1765)’. *ODNB*. Oxford University Press [<http://www.oxforddnb.com/view/article/22432>, accessed 14 Jan 2015].

Jonase Hanwaye (1712–1786) charakterizoval jeho současník a životopisec³⁸ jako filantropa a obchodníka. Pocházel z rodiny neušlechtilého původu, jejíž příslušníci však působili koncem sedmnáctého století ve státních službách, především u námořnictva. Jeho životním mottem, které si přivezl z neúspěšné obchodní mise v Persii a Rusku, prý bylo: „Nikdy neztrácej naději“. Po návratu z Ruska podnikl již jen několik krátkých výletů na Kontinent, jinak strávil zbytek života v Anglii. Údajně budil v ulicích Londýna pozornost svým oděvem, nosil totiž deštník a kord, a to zároveň, přičemž deštník byl v polovině osmnáctého století v rukou gentlemana neobvyklým výstřelkem a kord byl již zoufale z módy. Z jeho rozsáhlé filantropické činnosti stojí za vyzdvižení tzv. Hanway's Act z roku 1767, o jehož vydání se výrazně zasloužil, který se bezprecedentně zabýval situací chudých dětí v ulicích Londýna. Co se týče jeho literární tvorby, měl sklony k nadprodukcí a neoplýval mimořádným talentem, nicméně jeho pojednání o historii britského obchodu v Kaspickém moři patří k tomu nejlepšímu, co vytvořil, možná proto, že se jednalo o prvotinu.³⁹ Úsek cesty, který nás geograficky zajímá, absolvoval roku 1750 při cestě zpět z Petrohradu, kde strávil pět let. Z Revelu (Tallinn) se plavil do Danzigu (Gdaňsk) a odtud pokračoval do Anglie.

Hudebník a autor dějin hudby **Charles Burney (1726–1814)** je dalším příkladem cestovatele jednoznačně tematicky profilovaného. Na cestu po Kontinentě se vydal roku 1770, a to do Francie a Itálie, se záměrem nasbírat podklady pro sepsání dějin hudby. Dílčí výstup publikoval rok poté pod názvem *The Present State of Music in Italy and France*, následovaný dalším dílem s tématem německých zemí a nizozemských provincií. Cestu podle deníkových záznamů svého cestopisu vykonal v létě a na podzim roku 1772. Obě knihy měly úspěch, který Burneyho podnítil v další literární tvorbě, která vyústila ve čtyřsvazkové *A General History of Music* (1776-1789). Spíše na okraj je zajímavé poznamenat, že toto komplexní dílo mělo svého konkurenta v pětisvazkovém díle Sira Johna Hawkinse, *General History of the Science and Practise of Music*. Burney se i přes

³⁸PUGH, J., 1788. *Remarkable occurrences in the Life of Jonas Hanway, Esq. comprehending of his travels in Russia, and Persia a short history of the rise and progress of the charitable and political institutions founded or supported by him; several anecdotes, and an attempt to delineate his character*. London.

³⁹TAYLOR, J. S., 2008. 'Hanway, Jonas (bap. 1712, d. 1786)'. *ODNB*. Oxford University Press[<http://www.oxforddnb.com/view/article/12230>, accessed 28 Oct 2014].

své nesporné kvality jako autor neštítel v boji o čtenáře použít i nepřímé denunciační prostředky formou nepříznivých kritik svého rivala v tisku. Další generace však daly přednost dílu Sira Hawkinse, které se dočkalo v průběhu devatenáctého století dvou reedic. Život svého otce v lichotivých barvách zachytila Fanny Burney ve třísvazkových pamětech, vydaných roku 1832.⁴⁰ Dílo Charlese Burneyho je dobře přístupné českému čtenáři díky překladu Jaroslavy Pippichové vydanému roku 1966 pod názvem *Hudební cestopis 18. věku*.⁴¹

Cesty **Hester Lynch Piozzi (1741–1821)**, rozené Salusbury, poprvé provdané Thrale neměly zdaleka rysy exotičnosti, ale její zvýšená citlivost na nepohodlí a útrapy cest budí dojem nebezpečnosti. Piozzi cestovala především po Itálii,⁴² rodišti svého druhého manžela, ale navštívila také Francii a Německo, kam počítala i habsburskou monarchii. Zavítala stejně jako Lady Mary do Vídně i do Prahy. Hester, podobně jako Lady Mary, byla mezi svými současnicemi výjimečnou postavou. Její literární nadání a jazykové schopnosti, které využila v překladech z francouzštiny a latiny, rovněž i její výřečnost a bystrost, okouzly tehdy již slavného spisovatele a autora Slovníku Samuela Johnsona, který se stal v domě jejího prvního manžela pravidelným hostem a rodinným přítelem. Ze stínu velkého muže, o kterého se starala jako o jedno ze svých dětí, se dokázala vyprostit druhým manželstvím z lásky s italským hudebníkem, s kterým také podnikla většinu svých cest. S komplikovaným vztahem s Johnsonem se vyrovnala po jeho smrti sepsáním *Anecdotes of the Late Samuel Johnson*, které se staly velmi populárními. Vyдалa rovněž jejich vzájemnou objemnou korespondenci, přičemž musela čelit i negativním reakcím, že se přizívuje na odkazu velikána.⁴³

Historik a duchovní **William Coxe (1747–1828)** navštívil rozdělené Polsko jako průvodce mladého lorda Herberta Pembroka v rámci větší cesty „severní Evropou“ (1775-1779), kam počítal také Rusko, Švédsko a Dánsko. Svůj cestopis zrevidoval na základě zkušenosti z další cesty jako vychovatel mladého Samuela

⁴⁰WAGSTAFF, J. 2013. ‘Burney, Charles (1726–1814)’. *ODNB*. Oxford University Press, 2004 [http://www.oxforddnb.com/view/article/4078, accessed 18 Nov 2014].

⁴¹BURNEY, Ch., 1966. *Hudební cestopis 18. věku*. Praha: Státní hudební nakladatelství.

⁴²(Ingamells 1997), heslo Piozzi Mrs Hester (Salusbury), pp. 770-771.

⁴³FRANKLIN, M. J., 2004. ‘Piozzi, Hester Lynch (1741–1821)’. *ODNB*. Oxford University Press [http://www.oxforddnb.com/view/article/22309, accessed 28 Oct 2014].

Whitbreada.⁴⁴ Coxe měl prvořadý zájem o péči v nemocnicích a o vězeňský systém. Zmiňovaný cestopis nebyl zdaleka jeho jediným literárním počinem. Mezi jeho další práce se řadí např. třídílné pojednání o švýcarských kantonech nebo *An Historical Tour in Monmouthshire* (1801), které je důkazem objevení krás Walesu a okouzlení krajinou plnou zřícenin a středověkých hradů.

Lady Elizabeth Craven (1750-1828) jako výrazná osobnost nijak nezaostává za oběma výše zmíněnými dámami. Její barvitý život zahrnoval zkušenosti s cestami i delším pobytem v zahraničí. Po rozchodu s manželem Lordem Cravenem (1783) se odstěhovala do Francie, odkud podnikala rozsáhlé cesty do Itálie, Rakouska, Polska, Bulharska, Ruska, Řecka a Osmanské říše. Pro nás je zajímavá cesta mezi Benátkami, Vídní, Krakovem, Varšavou a Petrohradem. Povzbuzena přítelem Walpolem publikovala roku 1789 své postřehy z cest formou dopisů. Psala velmi osobitě, dělila se s čtenářem o klepy a humorné historky, nic jí nebylo svaté. Všímalá si především společnosti, mravů a chování lidí, ale také krajiny.⁴⁵

Robert Townson (1762–1827) měl mnoho společného s Edwardem Brownem, byť je dělilo více než století. Cestopis svého předchůdce četl, v textu na něj odkazoval. Podobně jako Brown měl i Townson před svou rakouskou a uherskou cestou za sebou cestovatelské zkušenosti z *grand tour*, kterou podnikl převážně pěšky, přes Francii, Itálii a Sicílii.⁴⁶ *Cesty po Uhrách s krátkým popisem Vídně z roku 1793...* byly vydány roku 1797. Líčení Townsonových cest začínalo ve Vídni, podobně jako původně u Browna.

Ke shrnutí výše uvedených biografických informací přikládáme níže tabulku s přehledem o itinerářích jednotlivých cestovatelů i s chronologií, kdy byla cesta vykonána:

⁴⁴KNIGHT, J., 2009. 'Coxe, William (1748–1828)'. *ODNB*. Oxford University Press [http://www.oxforddnb.com/view/article/6540, accessed 28 Oct 2014].

⁴⁵TURNER, K., 2010. 'Elizabeth, margravine of Brandenburg-Ansbach-Bayreuth [other married name Elizabeth Craven, Lady Craven] (1750–1828)'. *ODNB*. Oxford University Press [http://www.oxforddnb.com/view/article/576, accessed 28 Oct 2014].

⁴⁶TORRENS, H. S., 2004. 'Townson, Robert (1762–1827)'. *ODNB*. Oxford University Press [http://www.oxforddnb.com/view/article/27639, accessed 28 Oct 2014].

Itinerář	16. - 17. století	18. století
Uhry	Edward Brown (1668-9)	Lady Mary (1716) Richard Pococke (1736) Robert Townson (1793)
Polsko	Fynes Moryson (1591-2) Samuel Lewkenor (před 1600) Peter Mundy (1640-7) Robert Bargrave (1652-3) Robert South (1677)	Jonas Hanway (1750) William Coxe (1775-79) Lady Craven (1785)
české země (Praha)	Fynes Moryson (1591-2) Samuel Lewkenor (před 1600)	Lady Mary (1716) Richard Pococke (1736) Charles Burney (1772) Hester Piozzi (1784-1786)
Vídeň	Fynes Moryson (1591-2) Edward Brown (1668-9)	Lady Mary (1716) Richard Pococke (1736) Charles Burney (1772) Hester Piozzi (1784-1786) Lady Craven (1785) Robert Townson (1793)
německé země	Fynes Moryson (1591-2) Samuel Lewkenor (před 1600) John Sanderson (1602) Peter Mundy (1640-7) Robert Bargrave (1652-3) Edward Brown (1668-9)	Lady Mary (1716) Richard Pococke (1736) Jonas Hanway (1750) Charles Burney (1772) Hester Piozzi (1784-1786)

1.5. Kritika pramenů: čtenáři

K proměně cestovatelského diskurzu v průběhu raného novověku patřila i obměna a výrazné rozšíření čtenářské obce textů s tematikou cestování. O čtenáři, kterému byl text adresován, hovoří nepřímo řada znaků. Velmi dobrou pomůckou nám bylo setkání s prameny v originální podobě, neboť četba digitalizovaného textu je vždy poněkud zploštělá. Zajímavé je podívat se, jak byl text nakladatelem prodáván, tedy jak vypadala titulní strana vydání, které informace byly zdůrazněny. Rovněž nám o zamýšleném čtenáři napoví formát knihy, zda šlo o malý svazek, který se vešel do kapsy a nebyl přítěží na cestách, nebo zda šlo o bohaté vydání doprovazené ilustracemi, objemný (a nákladný) svazek, který bylo možné si prohlížet pouze na stole v tichu knihovny. Další indicií může být to, jak byl text strukturován. Zda byl opatřen obsahem, rejstříkem, podtitulky, stručnými anotacemi kapitol apod., které by usnadňovaly čtenáři orientaci v textu a umožňovaly mu vrátit se k informacím obsaženým v textu opakovaně, podobně jako se vyhledávají informace v encyklopedii. Náročnost (např. citáty v originále), nebo naopak přístupnost (např. překlady do angličtiny) odlišují texty odbornější od těch určených širší čtenářské obci než pouze intelektuálům.

Pokusme se nyní charakterizovat vybrané cestopisy, s kterými se v této práci budeme zabývat, a to z hlediska čtenáře. Rukopisy kupeckých deníků – Roberta Bargrava, Petera Mundyho a Johna Sandersona – nejsou níže zahrnuty, neboť u nich jsou otázky typu, jak byl text adresován čtenáři, s jakou strategií byl prodáván apod., bezpředmětné – všechny byly zpřístupněny v celém rozsahu až v moderní edici. U vydaných textů jsme pracovali s fondy Britské knihovny v Londýně, vždy s nejstarším dostupným vydáním. Bohužel ne všechny prameny byly ke studiu dostupné. O cestopisech, u nichž nebyl v Britské knihovně dostupný exemplář, se pokusíme vyvodit alespoň některé informace na základě digitalizované podoby. O cestopisech budeme hovořit v chronologickém pořádku, podle data prvního vydání, i když ne vždy právě to bylo fyzicky nebo digitálně dostupné.

1600 – Útlá knížka *A discourse not altogether unprofitable...* autora Samuela Lewkenora, vydání z roku 1600,⁴⁷ se adresuje hned v titulku čtenáři, který se zajímá o cizí města bez toho, aby je sám navštívil: „for such a desirous to know the situation and customes of forraine cities without travelling to see them“. Text je strukturován přehledně tak, aby umožňoval čtenáři rychločtení. Po okrajích textu jsou vloženy titulky shrnující obsah. Představujeme si čtenáře, kterak listuje brožurkou, aby si zjistil informace ke konkrétnímu místu, které ho zajímá. Kniha funguje jako referenční příručka. Autor je prezentován jako „gentleman“.

1617 – Slavný cestopis Fynese Morysona jsme v Britské knihovně bohužel dostali k dispozici pouze v moderní edici.⁴⁸ I na omezeném základě digitalizovaného pramene se můžeme pokusit dedukovat, jak byl text prezentován potenciálnímu čtenáři. Na titulní straně je mimo jiné zdůrazněno: „shewing particularly the number of miles“, důraz je tedy položen na kvantifikované exaktní a zároveň praktické informace pro čtenáře. Zaměření na užitečné informace pokračuje: „the situation of Cities, the descriptions of them, with all Monuments in each place worth the seeing, as also the rates of hiring Coaches or Horses from place to place, with each daies expences for diet, horsemeat, and the like.“ Z toho vyvozujeme, že text byl určen spíše pro potenciální cestovatele (praktická příručka na cesty, nebo ke studiu před cestou) spíše než aby nahradil cestovatelskou zkušenost „cestovatelům v křesle“ (*armchair travellers*). Pro čtenáře je cestopis přehledně strukturován, je opatřen na úvod každé kapitoly stručnou anotací. Na okrajích textu je pro lepší orientaci heslovitá navigace (geografické názvy, datum). Text je doprovázen tabulkami a ilustracemi (mj. mapami a nákresy), má i estetické kvality (zdobné iniciály kapitol).

1673 – Ani cestopis Edwarda Browna není bohužel pro čtenáře Britské knihovny k dispozici v originále ze sedmnáctého století. Uvažujeme o čtenáři opět na základě digitalizovaného pramene. Na titulní straně je text doporučen pozornosti čtenáře především jako cestopis (zvýrazněné „travels“) s výčtem destinací, v podtitulu je pak upozorněno, že se zaměřuje na přírodní bohatství: „Some Observations on the Gold, Silver, Copper, Quick-Silver Mines, Baths, and

⁴⁷V katalogu The British Library jde o jediné dobové vydání. Znovu vyšlo v moderní edici roku 1969.

⁴⁸MORYSON, F., 1971. *An itinerary. London 1617*. Amsterdam; New York: Theatrum Orbis Terrarum; Da Capo Press.

Mineral Waters“. Autor je pak prezentován jako intelektuál, „M. D. (Medicinae Doctor) of the College of London“, „Fellow of the Royal Society“ (dále jen F. R. S.), a v neposlední řadě jako lékař samotného krále: „Physician in Ordinary to His Majesty“, tedy s jistou sociální prestiží. Kniha obsahuje až v pozdějších vydáních (1685, 1687) index, který usnadňuje orientaci. První vydání lze číst nejlépe po jednotlivých kapitolách. Text je doprovázen ilustracemi, často etnografickými jako vypodobení typického oděvu (Maďar, bulharská žena apod.) nebo vyobrazení zajímavých staveb či jejich půdorysů. Cizí názvy v textu jsou označeny kurzívou, latinské nápisy jsou přepsány v originále a zůstaly bez překladu. Text je tedy zjevně adresován vzdělanému čtenáři.

1717 – Posmrtně vydané dílo je oslavou osobnosti reverenda Roberta Southa. Vyznívá jako glorifikační. Osobnost autora je prezentována s důrazem na jeho profesi, konfesi, vzdělání a sociální status: „Dr. Robert South, Late Prebendary of Westminster, Canon of Christ-Church, and Rector of Islip in the County of Oxford“. Dopis z cesty do Polska, inkorporovaný do textu životopisu, je v celém díle spíše okrajový (rozhodně rozsahem), přesto se jedná o jedno z několika témat doporučených na titulní straně. Vybrána byla témata: mučednictví krále Karla I., tedy proklamovaná loajalita k monarchii a Stuartovcům, dále důraz na důsledné dodržování církevního řádu a pravidel (*ecclesiastical constitution*), tedy loajalita k anglikánské církvi, pak téma posledního soudu, silný moralizující apel, který používá osobnost reverenda jako kazatele, jehož je možné si brát za vzor. To vše spolu se svědectvím o cestě do Polska v roce 1674, jeho životopisem a kopií poslední vůle. Vydání z roku 1717⁴⁹ je spíše méně nákladné, jedinou výpravnější ilustrací je portrét autora na předsádce. Text je členěn nepřehledně, svazek postrádá obsah (vyjma výše citovaných informací vyzdvižených na titulní straně, ale bez číslování stránek).

1743 – Nejvýpravnějšího a nejmonumentálnějšího vydání z představených cestopisů se dočkala práce Richarda Pococka.⁵⁰ Tři velmi objemné svazky formátu A3 neumožňují snadnou manipulaci, nebyly dozajista určeny ke čtení ledaskde, nýbrž jen na stole studovny či knihovny s patřičnou pozorností a soustředěním. Podívejme se detailněji na druhý svazek obsahující na okraj

⁴⁹Jediné dostupné vydání v The British Library.

⁵⁰Vydáno v Londýně roku 1745.

informaci o dalších navštívených zemích, mimo jiné (středo)východní Evropy. Na titulní straně najdeme alegorický figurální výjev. Důraz v názvu je položen na slovo „East“. O objemnost svazku se zasloužily především nákladné ilustrace, nejčastěji detailní kresby reliéfů, soch, významných památek a dalších antikvit. Najdeme zde také mapy a botanické ilustrace. Zdá se, že čtenáři je předkládána výpravná encyklopedie Východu. Svazek je opatřen obsahem s názvy kapitol. Každá kapitola je uvedena stručnou anotací. Kromě záhlaví s názvem kapitoly je čtenáři usnadněna orientace v textu hesly na okrajích stránky (místní názvy, témata). Autor je prezentován jako intelektuál: „L. L. D.“ (doktor práv) a „F. R. S.“, tedy nikoliv jako duchovní. Pococke se obrací na vzdělané čtenáře – do textu vkládá bez překladu přepisy latinských nápisů (kapitálami). Setkáváme se s rozsáhlým poznámkovým aparátém. Na závěr jsou přiloženy souhrnný itinerář a index.

1753 – Historické pojednání Jonase Hanwaye o britském obchodě v Kaspickém moři je velkoformátové (A4) čtyřsvazkové dílo,⁵¹ jež je prodáváno čtenáři na titulní straně s důrazem na slovní spojení „British Trade“, tedy téma, které si mezi anglicky čtoucím publikem spolehlivě našlo své čtenáře. Navíc je autor představen jako ten, kdo má praktické zkušenosti v oboru: „Jonas Hanway, Merchant“. Dále se lákalo tím, že dílo obsahuje jedinečné jinde nedostupné informace: „to which are added, the revolutions of Persia during the present century, with the particular history of the great usurper Nadir Kouli“. Tři objemné svazky jsou doprovázené alegorickými ilustracemi nebo kresbami pomníků či důležitých veřejných budov a portréty významných osobností. Dílo je doplněno také o mapy velkého formátu. Každý svazek je opatřen podrobným obsahem včetně krátké anotace každé kapitoly. Jednotlivé kapitoly jsou v úvodu stručně shrnuty. Na závěr je pro čtenáře k dispozici index. S použitím současného příměru, jde o výpravnou učebnici britského obchodu v Kaspickém moři, která rozhodně nebyla určena k čtení na cesty. Místní názvy a vlastní jména jsou v textu vytištěny kapitálami, které usnadňují čtenáři orientaci v textu, tvoří cizí slova čitelnější a snadnější k zapamatování. Převzaté texty jsou graficky odlišeny, uvozovkami. Cestopis po (středo)východní Evropě (při cestě zpět) je

⁵¹Z několika vydání dostupných v The British Library jsme pracovali s nejstarším z roku 1753.

inkorporován do díla, jehož těžiště a hlavní smysl leží jinde, jde tedy spíše o informaci na okraj.

1763 – Dopisy Lady Mary se staly bestsellerem, o čemž svědčí několik edic v rychlém sledu za sebou a pak další v následujících letech (1763, 1764, 1765, 1767 atd.). Nejstarší vydání, které je v Britské knihovně k dispozici, je třetí vydání z roku 1763. Na titulní straně se dílo prezentovalo s důrazem na očitě svědectví a autentičnost: „written during her Travels“. Rovněž se již v titulu zdůraznilo, že dopisy byly určeny významným osobnostem z celé Evropy, čímž se čtenář pozval do elitní společnosti: „to persons of distinction, men of letters, &c. in different parts of Europe“. To, co nejspíše mohlo prodat edici korespondence z cest, byl důraz na originalitu a jedinečnost očitěho svědectví: „drawn from sources that have been inaccessible to other Travellers.“ Na rozdíl od dříve jmenovaných cestopisů je zřejmé, že korespondence neměla primárně sloužit jako referenční příručka. Text není obsahově rozčleněn, aby se usnadnilo vyhledávání konkrétních informací, jako by byl určen k přečtení vcelku, na jeden dech. Zmiňované třetí vydání je malý svazek („octavo“), který se vešel do kapsy, bez ilustrací, pravděpodobně vyšel s malými náklady.

1773 – Hudební cestopis Charlese Burneyho lze opět posuzovat pouze na základě digitalizované verze.⁵² Že jde o hudební cestopis s těžištěm právě v tématu hudby je patrné na první pohled z titulní strany. „Music“ je v názvu zdůrazněno, a v podtitulu se píše, jak cestopis vznikl: „The Journal of a Tour through those Countries, undertaken to collect Materials for a General History of Music“. Autor je představen jako specialista v oboru („Mus. D.“, Musicae Doctor), člen Královské společnosti („F. R. S.“). Na titulní straně je německý citát obracející se na menšinu vzdělaného čtenářstva, neboť znalost němčiny nebyla mezi anglickými intelektuály příliš běžnou, jak usuzujeme podle jazykové výbavy cestovatelů vybraných pro tuto práci. Text je členěn podle jednotlivých navštívených měst, pro zpřehlednění je opatřen v závěru každého z obou svazků indexem.

⁵²Druhé opravené vydání z roku 1775 v Londýně.

1784 – Cestopis Williama Coxe ve třech svazcích⁵³ je objemné dílo, které je ale uspořádáno přehledně a umožňuje čtenáři vyhledávat potřebné informace a vracet se k textu třeba po čase. V záhlaví textu jsou vloženy titulky shrnující heslovitě obsah podkapitol a usnadňující vyhledávání. V úvodu každé kapitoly je stručně shrnut její obsah. Každý svazek je opatřen podrobným obsahem. Text je prodáván jako „interspersed with historical relations and political inquiries“, tedy nejen jako cestopis, ale jako práce politicko-historická. Autor je na titulní straně prezentován jako kompetentní napsat historické pojednání, „A. M.“ (Artis Magister), „F. R. S“, jako intelektuál z Cambridge („fellow of King’s College, Cambridge“), a také jako duchovní s kontakty v nejvyšších společenských kruzích (zdůrazněna je sociální prestiž): „chaplain to his grace the Duke of Marlborough“.

1789 – Korespondence Hester Piozzi bohužel není k dispozici ve vydání z osmnáctého století, opět budeme uvažovat na základě neúplné (digitalizované) podoby pramene. V titulu jsou zvýrazněna slova „observations and reflections“, které dávají čtenáři příslib kombinace očitých pozorování a osobních úvah autorky, to vše na cestách (opět větším písmem) „in the course of a journey“, čímž se zdůrazňuje autenticita textu. Zajímavá je skutečnost, že autorka je představena pouze jménem, bez dalšího vysvětlování, jako by její jméno mělo dostatečný zvuk, aby titul prodalo. Tomu mohl pomoci ve společnosti známý skandál z jejího osobního života, rodinou i přáteli nepřijatý druhý sňatek s cizincem, italským zpěvákem. Jak píše Katherine Turner, šlo o výjimku mezi ženskými autorkami, že Hester Piozzi rovněž nepřipojila k textu ohrazení s vysvětlením (a omluvou), že se jako žena odvážila publikovat svůj text, za což si vysloužila přísnou kritiku.⁵⁴ Text je strukturován podle místních názvů měst, kde byly dopisy napsány. Jinak není nijak zvlášť pro čtenáře zpřehledněn. Text je proložen cizími názvy (kurzívou) i citáty, které jsou však přeloženy do angličtiny. Obrací se tak zjevně na širší čtenářskou obec než jen na vzdělané publikum.

1789 – Dopisy Elizabeth Lady Craven jsou na titulní straně prezentovány osobností autorky „from the right honourable“ a jejich váženého adresáta „to his serene highness the margrave of Brandenburg, Anspach, and Bareith“. Podobně

⁵³Z řady dostupných edic ve fondech The British Library jsme pracovali s nejstarším vydáním z roku 1784 v Dublinu.

⁵⁴(Turner 2001), pp. 145.

jako u dopisů Lady Mary je čtenář zván do vyšší společnosti, zde navíc s jistým nádechem skandálu, neboť se sice jednalo o přátelskou korespondenci, nicméně přátelství se po smrti partnerů obou korespondentů v roce 1791 stalo manželstvím.⁵⁵ První vydání z roku 1789 je velkoformátové („quarto“), nákladné, obsahující mapy a ilustrace (vesměs horské a přírodní scenérie). Šlo v osmnáctém století o výjimečný úkaz, především mezi autorkami ženami, jak píše Katherine Turner, publikovat vlastní text ve velkém formátu a s ilustracemi.⁵⁶ Text však není pro čtenáře nijak zpřehledněn, kniha neobsahuje index. Jako by byla určena k prohlížení nebo nárazovému přečtení, rozhodně ne jako příručka či encyklopedie, což koresponduje se skutečností, že text není odborné povahy.

1797 – Cestopis Roberta Townsona *Travels in Hungary with a short account of Vienna in the year 1793*⁵⁷ je velkoformátový objemný svazek opatřený ilustracemi a převzatou velkou mapou v barevném provedení.⁵⁸ Text je prodáván na titulní straně s důrazem na „Hungary“ a „Vienna“, slova jsou zvýrazněna (chytlavá pro oko), neboť znamenala pravděpodobně jisté exotikum nebo byla vyhodnocena jako jinak zajímavá pro čtenáře. Autor je prezentován jako intelektuál „L. L. D.“ (Legum Doctor) a člen Královské společnosti v Edinburghu. Text je přehledně strukturován, opatřen obsahem se stručnými anotacemi jednotlivých kapitol. Cizí slova jsou v textu označena kurzívou a nejsou přeložena. Obrací se tedy na čtenáře znalého latiny, francouzštiny, případně němčiny (nebo alespoň čtenáře se základním povědomím o uvedených jazycích). Na první pohled je důraz položen na exaktnost, o čemž svědčí i doprovodné tabulky s nejrůznějšími statistickými údaji. Dalším důkazem, že je text určen pro poučené publikum, jsou odborné ilustrace, jako jsou nákresy půdních profilů. Vedle nich je text proložen krajinami, výhledy a přírodními zajímavostmi, se zvláštní pozorností k horské krajině (Tatrám). Kniha je opatřena rozsáhlejšími entomologickými a botanickými přílohami i indexem.

⁵⁵TURNER, K., 2010. ‘Elizabeth, margravine of Brandenburg-Ansbach-Bayreuth [other married name Elizabeth Craven, Lady Craven] (1750–1828)’. *ODNB*. Oxford University Press [<http://www.oxforddnb.com/view/article/576>, accessed 28 Oct 2014].

⁵⁶(Turner 2001), pp. 154.

⁵⁷Vydání z roku 1797, jediné dostupné ve fondech The British Library.

⁵⁸Přetisk mapy Matěje Korabinského s aktualizací a doplněním. Důraz je položen na řeky a přírodní bohatství.

Souhrnně můžeme konstatovat, že pod žánr cestopisu lze zařadit texty nejrůznějšího druhu určené širokému spektru čtenářů. Od textů přehledně strukturovaných, stručných, určených pravděpodobně jako příručka na cesty (Lewkenor), po objemné velkoformátové tisky encyklopedického či učebnicového typu, z kterých se je vhodné na cestu připravit, nebo jejichž četba cestovateli v křesle nahrazovala vlastní cestovatelskou zkušenost (Pococke, Hanway). Rovněž jsou zde zahrnuty texty osobnějšího rázu bez ambice být přehledné, jako byla korespondence a cestopis všech tří dam, Lady Mary, Hester Piozzi i Lady Elizabeth. Pracujeme jak s texty, které si nárokovaly vzdělání, rozhled a jazykovou výbavu čtenáře, jako byly texty členů Královské společnosti (Brown, Pococke, Burney, Coxe, Townson), tak s těmi, které byly zjevně adresovány širšímu čtenářskému spektru (Piozzi). Další zajímavou otázkou je, jak byl na titulních stranách tisků prezentován autor/autorka. Pro všechny platí, že každý z vybraných textů měl svého autora podepsaného na titulní straně. Od pouhého konstatování jména (Piozzi, Moryson), přes stručné uvedení profese či sociálního statusu („merchant“ Hanway, „gentleman“ Lewkenor, „the right honourable“ dámy Mary, Elizabeth), až po zdůraznění vzdělání, často ve spojení s určitou sociální prestiží, tj. vyjma titulu byly uvedeny také kontakty ve vyšších kruzích (Brown, Coxe). U odborně zaměřených cestopisů se zdůrazňovala kompetence autora sepsat podobný text (hudební cestopis od Burneyho Mus. D., historické pojednání od Coxe A. M.). Zaměřili jsme se na způsob, jak byl text na první pohled prodáván, co bylo zvýrazněno na titulní straně, která slova v názvu byla odlišena velikostí a označena tučně. Nejčastěji byl důraz položen na spojení s cestováním, případně na žánr textu (Lewkenor „Discourse“, Brown a Coxe „Travels“, Piozzi a Craven „Journey“, Lady Mary „Letters“, South „Memoirs“). Dále bývalo zdůrazněno hlavní téma nebo hlavní destinace (Pococke „East“, Hanway „British Trade“, Burney „Music“, Craven „Constantinople“, Townson „Hungary, Vienna“). Zvláštním případem byla titulní strana Morysonova itineráře, kde bylo akcentováno to, že na cestách strávil deset let („his ten yeeres“). O prodejní strategii svědčily i podtituly. Jak jsme popsali výše, Lewkenorův cestopis se charakterizoval jako užitečná příručka o městech pro ty, kdo necestovali, Morysonovo dílo bylo naopak prodáváno jako příručka plná praktických informací pro cestovatele. Brown oslovoval zaměřením na přírodní bohatství, což bylo podobné, jako když Coxe slíbil prokládat text historicko-

politickými exkurzy, oba podtituly naznačovaly odbornost, což bylo podpořeno prezentací autorů samotných jako intelektuálů. U korespondence dam jsme se setkali s důrazem na sociální prestiž, čtenář byl zván do vyšších kruhů, aniž se kdo mohl ptát na sociální status jeho samého. Hanway lákal na jedinečné a původní informace od perského dvora, stejně jako vydavatel u Lady Mary zdůraznil, že se dostala ke zdrojům jako žádný cestovatel před ní. S důrazem na autenticitu, očitě svědectví, jsme se potkali vícekrát, a to nejen u všech tří autorek, u nichž je zdůrazněno, že cestu vykonaly osobně.

Závěrečná tabulka shrnuje první vydání vybraných cestopisů chronologicky:

Autor, název (zkráceně)	Datum prvního vydání
Lewkenor, <i>A discourse not altogether unprofitable...</i>	1600
Moryson, <i>An itenerary by Fynes Moryson...</i>	1617
Brown, <i>A brief account of some travels in Hungaria...</i>	1673
South, <i>Posthumous Works of...</i>	1717
Pococke, <i>A Description of the East...</i>	1743
Hanway, <i>An Historical account of the British trade over the Caspian Sea...</i>	1753
Montagu, <i>Letters of the Right Honourable Lady ...</i>	1763
Burney, <i>The Present State of Music in Germany...</i>	1773
Coxe, <i>Travels into Poland, Russia, Sweden, and Denmark...</i>	1784
Piozzi, <i>Observations and reflections made in the course of a Journey...</i>	1789

Autor, název (zkráceně)	Datum prvního vydání
Craven, <i>A Journey through the Crimea to Constantinople...</i>	1789
Townson, <i>Travels in Hungary...</i>	1797
Mundy, <i>Travels of Peter Mundy, in Europe and Asia...</i>	1907
Sanderson, <i>Travels of John Sanderson in the Levant...</i>	1931
Bargrave, <i>The travel diary of Robert Bargrave Levant merchant ...</i>	1999

2. Cestopisy, cestovatelský diskurz

2.1. Cestopis: chronologie a typologie

Předložit obecně platné vymezení cestopisu jako literárního žánru pro texty z šestnáctého i osmnáctého století by bylo velmi obtížné. Pokusíme se raději definici přiblížit pomocí typologií. Percy G. Adams z pohledu literárního vědce nabízí klasifikaci cestovatelské literatury (*travel literature*) do roku 1800 podle různých kritérií. Podle obsahu rozeznává cestovní průvodce (*guidebooks*), kam zahrnuje itineráře pro poutníky i grand turisty, mapy a plány měst, seznamy starožitností (antikvit), ale i apodemickou literaturu a cestovní zprávy (*accounts*). Podle formy rozlišuje prosté poznámky (*notes*), dopisy nebo korespondenci (*letters*), deníky (*diary, journal*), vyprávění (*simple narrative*), a různé atypické formy např. dialog, životopis, nebo báseň.⁵⁹ Za hranu literatury faktu na půdu beletrie staví cestopisy autorů, které nazývá „travel-liars“.⁶⁰ Lži-cestovatele nachází například ve středověku v autorovi cestopisu tzv. Sira Johna Mandevilla.⁶¹ Percy G. Adams díky svému komparativnímu pohledu na evropskou cestovatelskou literaturu od středověku do konce osmnáctého století dochází k řadě zajímavých závěrů. Ne zcela překvapivý je fakt, že to nebyli zdaleka pouze Angličané, kteří procestovali celý svět a zaplavili ho svými cestopisy. Naopak je nutné si uvědomit zpoždění, které Angličané oproti ostatním národům (Španělé, Portugalci, Francouzi, Italové) v objevování světa měli. Za povšimnutí stojí skutečnost, že Angličané museli dorovnávat krok s cestovateli z německých zemí, pozadu nezůstávali ani Skotové. Další důležitý argument, s kterým Adams přichází, je mezinárodní rozměr cestopisné produkce. Angličané nečetli zdaleka pouze anglicky psané cestopisy. Nermalou měrou je ovlivňovaly cestopisy vydávané v dostupných jazycích (latina, italština, francouzština).⁶² Počátky cestopisné literatury v Anglii v raném novověku jsou spojeny především s překlady z jiných jazyků, což platilo ještě v roce 1580. Mezník v tomto vývoji

⁵⁹ADAMS, P.G., 1983. *Travel literature and the evolution of the novel*. Lexington: University Press of Kentucky, kapitola 2 Travel Literature before 1800 – Its History, Its Types, Its Influence, pp. 38-80.

⁶⁰ADAMS, P.G., 1962. *Travelers and Travel Liars, 1660-1800*. U of California P.

⁶¹Anonym, c. 1357. *Voyages de Jehan de Mandeville chevalier*.

⁶²(Adams 1983), pp. 38-80.

tvořil obří projekt Richarda Hakluyta,⁶³ na kterého navázal Samuel Purchas.⁶⁴ Kladli si za cíl vyprovokovat své krajany k aktivitě v objevování světa (navzdory především španělské a portugalské konkurenci), k čemuž měly sloužit popularizace a propagace tohoto úsilí. Vsadit na cestopisy se vyplatilo. Žánr, byť značně diverzifikovaný, se stal velmi populárním, našel si širokou čtenářskou obec. Bylo to čtení pro pobavení i poučení, obsahující zajímavé informace, které bylo možné využít především v obchodě. I přes rozdíly v textech, vyprofiloval se v průběhu šestnáctého a sedmnáctého století cestopis jako žánr s určitými znaky, který různé typy cestovatelů obohacovaly o svoje specifika. Náboženská rétorika poutníků do Svaté země přetrvávala v cestopisech sekulárních autorů. Rytířská kultura kvetoucí u alžbětinského dvora přinesla do cestopisu imaginativní složku. Nedobrovolní cestovatelé (zajatci a trosečníci) přispěli k vybudování étosu anglické schopnosti vytrvat a vydržet příkoří nepřátel (inkvizice, islám) nezlomen.⁶⁵

Hranice mezi literaturou faktu a beletrií je u cestopisu osmnáctého století zvláště tenká, jak upozorňuje literární historik a kritik Charles Batten. Lze vyřadit veškeré texty, které obsahují fabulaci nebo nepřesný či nepravdivý údaj, z literatury faktu? Zároveň nelze dovozovat, že cestopis obsahující věrné líčení cesty s věrohodnou faktografií bude nutně postrádat literární kvality beletristického textu. Pro osmnácté století si od Daniela Defoe vypůjčuje označení pro cestopis jako „pleasurable instruction“ (který odkazuje na Horatia), zdůrazňuje tím, že měl splňovat obě funkce, být návodný i čtivý. Nůžky mezi cestopisem pro zábavu a cestovním průvodcem pro poučení se otevřely až v devatenáctém století. Nejčastěji používané formy cestopisu osmnáctého století rozlišuje Batten dvojí a odkazuje přitom na Dr. Johnsona: historie (*history*) a deník (*journal*). První byla založena na četbě, druhá na očitě zkušenosti, přičemž druhá jmenovaná měla podle Samuela Johnsona výrazně mocnější účinek na čtenáře, dokázala vzbudit i uspokojit jeho přirozenou zvědavost. Variací cestopisu typu deník byla pak korespondence, ať už reálná, nebo fiktivní. Pro vyhodnocení díla jako literárního bylo třeba, aby bylo uspořádáno jako vyprávění, nikoliv jako příručka nebo

⁶³HAKLUYT, R., 1589. *The Principal Navigations, Voyages, Traffics, and Discoveries of the English Nation*. London: George Bishop and Ralph Newbery.

⁶⁴(Purchas 1625).

⁶⁵K tomuto specifickému typu cestovatelů viz COLLEY, L., 2002. *Captives: Britain, Empire and the world, 1600-1850*. London: Jonathan Cape.

průvodce, ale zároveň pozornost věnovaná autorovi, jeho zážitkům a názorům musela být úměrná věrohodně podaným informacím. Ke konci osmnáctého století se v žánru autobiografický prvek prosazoval stále výrazněji. Přesto kritika oblíbený cestopis Hester Piozzi, který eliminoval popisnou složku ve prospěch anekdot ze společnosti, v roce jejího prvního vydání (1789) stále ještě označovala za trochu moc triviální a na sebe zaměřený (Batten cituje *Critical Review*). Kritikou nejoceňovanější byl styl vyvažující mezi projevem formálním (*formal discourse*) a hovorovým (*colloquial speech*). Mezi složkou vědeckou („science“, ve smyslu geografického pojednání) a dějovou („events“, blíží se autobiografii) bylo doporučeno opatrně vyvažovat.⁶⁶

Batten identifikuje ve vývoji žánru v průběhu osmnáctého století několik tematických obrátů, oba zdůvodňuje zvyšující se poptávkou po něčem novém. První nazveme etnografický a druhý přírodně-estetický. Etnografický obrat datuje do šedesátých a sedmdesátých let, kdy měli cestovatelé ve výraznější míře věnovat pozornost obyvatelům cizích zemí, jejich zvykům, mravům, zákonům a náboženství. Počátky přírodně-estetického obratu hledá v sedmdesátých letech, kdy se měla příroda, především hory, lesy, řeky a jezera dostat do popředí zájmu (někdy i exkluzivního) cestovatelů po Británii i po Kontinentě, kteří hledali malebná zákoutí a snažili se je zachytit literárně tak, aby ve čtenáři vzbudili emoce (*picturesque travellers*). Změna témat si vyžádala změnu techniky popisu – nově byly používány náročnější postupy s vyšší mírou subjektivity.⁶⁷ Batten rýsuje vývoj žánru lineárně:

*... eighteenth century travelers gradually exhausted the most important kinds of information, turning their attention finally to ornamental subjects that demanded increasingly more difficult descriptive techniques. In the process, their description became more ambitious and subjective, moving from lists of factual information to philosophical evaluations of national manners and, finally, to imaginative evocations of natural beauty.*⁶⁸

⁶⁶BATTEN, C., 1978. *Pleasurable instruction: form and convention in eighteenth-century travel literature*. Berkeley: University of California Press, první kapitola Toward a definition of eighteenth-century nonfiction travel literature, pp. 9-46.

⁶⁷(Batten 1978), třetí kapitola Descriptive conventions in eighteenth-century nonfiction travel literature, pp. 82-115.

⁶⁸(Batten 1978), Introduction, pp. 109.

2.2. Cestovatelský diskurz

Kromě cestovních zpráv (*relations, reports*) se vydávaly v šestnáctém století klasické antické texty o cestování a celá řada úvah na toto téma v nejrůznějších podobách: dopisy, eseje, divadelní hry, básně apod. Pod označením *ars apodemica* – umění pochopit a popsat „cizí“ kraje,⁶⁹ též *prudentia peregrinandi* – se v poslední třetině šestnáctého století objevila metodická nauka, jejíž program byl publikován v podobě metodických textů o cestování, tzv. *travel methods*. Systematizaci a metodiku cestování zrodil pozdní humanismus. Hlavními cíli, ke kterým teoretické rady na cesty směřovaly, byl osobní rozvoj a systematizované poznání. Své předchůdce měly metodiky v španělských dotaznících, které představovaly nejstarší formu třídění informací pro zefektivnění administrace koloniální správy a vznikly ve dvacátých letech šestnáctého století v souvislosti s expanzí španělské koruny v Novém Světě. Nejpropracovanější podobu měly dotazníky z let 1577 a 1604, které pokrývaly otázkami oblasti související s kolonizací, jako podnebí, topografii, vliv životních podmínek na zdraví, zásobování vodou, ovocem a obilím, ovšem i přírodní bohatství (drahé kameny, hedvábí, dřevo apod.), a také informace o domorodých obyvatelích.⁷⁰ Za idejí systematického třídění poznání stála inspirace tzv. ramismem. Pierre de la Ramée (Petrus Ramus) vytvořil prakticky zaměřenou univerzální metodu užitnou pro umění a vědy všeho druhu. Úspěch metody tkvěl v její univerzální aplikovatelnosti. Největší význam měl ramismus pro třídění a unifikaci dostupného vědění, např. při psaní encyklopedických kompendií.⁷¹ Petrus Ramus pokládal důraz na postup od obecnin k jednotlivinám. Přirozeným podnětem pro paměť nejsou už emoce vyvolávající obrazy, nýbrž abstraktní řád dialektické analýzy. Jeho metoda se stala zvláště vlivnou v okruhu protestantských zemí. V Anglii získala značný vliv v sedmdesátých letech šestnáctého století.⁷² Typickými pro ramistickou metodu jsou rozvětvené stromy členící analyzované skutečnosti na stále podrobnější kategorie (deduktivní metoda, od obecného

⁶⁹STORCHOVÁ, L., 2003/4. *Ars apodemica*. Umění pochopit a popsat 'cizí' kraje. *Dějiny a současnost* 25, pp. 10-12.

⁷⁰CAREY, D., 2012. *Inquiries, Heads, and Directions: Orienting Early Modern Travel*. In: J.A.HAYDEN, ed, *Travel narratives, the new science, and literary discourse, 1569-1750*. Farnham, Surrey, England; Burlington, VT: Ashgate, pp. 25-51.

⁷¹STAGL, J., 1995. *A history of curiosity: the theory of travel, 1550-1800*. Chur: Harwood Academic Publishers, pp. 70.

⁷²YATES, F. A., 1969. *The Art of Memory*. Harmondsworth: Penguin, pp. 230-231.

k jednotlivinám). *Ars apodemica* se nejvíce uchytila v severní a západní Evropě, zvláště v německých zemích.⁷³ Hlavními centry tohoto „umění“ byla střediska na periferii: Benátky, Basilej a Paříž. Konkrétně jsou za „otce zakladatele“ považováni Theodorus Zwinger, Hieronymus Turler, Hilarius Pyrckmair a Hugo Blotius.⁷⁴ Šlo o „zaalpské humanisty“ – z Německa a Nizozemí – pro něž se stala stěžejní studijní cesta do Itálie; byli napojeni na univerzitní města na Rýně (od Basileje po Lovañ), tedy na region rostoucího ekonomického významu a zároveň hraniční region různých národních kultur. Zakořenění *ars apodemica* v renesančním empirismu vysvětluje, proč se až do závěru raného novověku nečinilo rozdílu mezi cestováním jako prostředkem utváření osobnosti jednotlivce a cestováním jako prostředkem shromažďování užitečného vědění (mezi *virtus* a *doctrina*).⁷⁵ Raně novověký empirismus přejal z rétoriky za vlastní zaměřování se na *memorabilia, insignia, curiosa, visu ac scitu digna*. Svět byl považován za kvalitativně heterogenní. Každá věc či skutečnost se jevila jako zvláštní sama o sobě. Autonomie jedinečného jevu vedla k překvapivé nestrannosti pozorovatele. Jeho osobnost byla stěží patrná. Cestovní zprávy a kompendia se vyznačovaly suchým, na fakta zaměřeným stylem a měly charakter výčtu. V rámci řady doporučení cestovateli, kam směřovat pozornost, byl také nabádán, aby si vedl deník, do kterého měl zachycovat získané zkušenosti a kde si je také mohl kdykoli ověřovat. Zjednodušeně řečeno, šestnácté století přestalo důvěřovat individuální paměti a nahradilo ji systematičností. Jen ta zkušenost, která byla předána v systematické podobě, byla shledána důvěryhodnou. Nejstarší prací inspirovanou Ramusem a Zwingerem byl v anglickém prostředí cestopis Gilese Fletchera⁷⁶ respektive tabulka (obsah) předcházející jeho cestopisu o Rusku z roku 1591.⁷⁷ Inspirátor nové vědy (sám ne-akademik) Francis Bacon polemizoval s ramistickou metodou, přičemž cestování pro něj sehrávalo klíčovou roli v empiristickém poznávání světa. Baconova metoda poznání byla induktivní – od jednotlivin, empirických pozorování, k obecninám. Otázky směřovaly spíše k popisu skutečností, než odhalování příčin (*non causarum dico, sed facti*).⁷⁸ Předobrazem

⁷³(Stagl 1995), pp. 70.

⁷⁴Turlerův *The Traveiler* byl jako jediný přeložen do angličtiny, texty ostatních vyšli pouze latinsky.

⁷⁵(Stagl 1995), pp. 64-65.

⁷⁶(Carey 2012), pp. 25-51.

⁷⁷FLETCHER, G., 1591. *Of the Russe Common Wealth*. London.

⁷⁸Převzatá citace z *Novum Organon*, in: (Hayden ed 2012), pp. 41.

institucionalizované vědy byl u Bacona Šalamounův dům popsán ve slavné utopii Nová Atlantida. Šlo o místo, které si Bacon vysnil jako ráj všeho poznání, a tím také absolutního ovládnutí přírody a jejích zákonitostí, zvířat i procesů v lidském těle. Člověk vědoucí zde ovládl veškerenstvo. Převáděno do praxe zde bylo Baconovo slavné: *Scientia potestas est*.

*Smyslem naší instituce [Šalamounova domu] je poznávat příčiny a skryté pohyby věcí; a rozšiřovat hranice lidského panství na všechny myslitelné věci.*⁷⁹

Člověk ve středu všeho poznání. Nic před ním nezůstává skryto. Jak píše Justin Stagl, Bacon se netáže přírody na její tajemství, táže se člověka, jaká tajemství přírody již odhalil:

*Baconian empiricism consisted not so much of questioning nature herself (by experiment or guided observation) but of questioning human beings about their knowledge of nature.*⁸⁰

V Nové Atlantidě najdeme i vysvětlení toho, jakou úlohu mělo hrát cestování v ideální společnosti podle představ Francise Bacona. Cestovatelská zkušenost měla svoji hodnotu, ať už byla získaná přímo či nepřímo:

*... všechny národy o sobě získávají povědomí tím, že cestují do cizích krajů, anebo že k nim přijíždějí cizinci; a třebaže ten, kdo se vypraví do cizích zemí, pozná na vlastní oči víc, než kdo sedí doma a vše se dovídá pouze od cestovatelů, přece oba ty způsoby jsou dostačující, aby se z nich ustavila jakás takás vzájemná znalost.*⁸¹

Nebylo však radno ponechat vliv „cizího“ bez kontroly. Cizí bylo ze své podstaty považováno za nebezpečné:

*Proto mezi jinými základními zákony vydal i ustanovení zakazující a zapovídající přístup cizincům; těch totiž v té době (...) přijíždělo velmi mnoho; obával se jejich novot a směsice mravů.*⁸²

⁷⁹BACON, F., 1980. *Nová Atlantida a Eseje*. Praha: Mladá fronta, pp. 33.

⁸⁰(Stagl 1995), pp. 132.

⁸¹(Bacon 1980), pp. 18.

⁸²(Bacon 1980), pp. 22.

Cestovat bylo dovoleno pouze vyvoleným, poučeným, s chvályhodným posláním, tedy pouze učencům, kteří se zaměřili na shromažďování dostupného vědění ve všech podobách. Byli nazýváni Kupci Světla, neboť je zájímalo výhradně „světlo poznání“. Ostatním bylo lépe cesty za hranice vlasti zakázat.

*Co se týče našich cest do ciziny, zákonodárce považoval za vhodné úplně je zakázat.*⁸³

*... nejsme ve spojení s cizími zeměmi ani kvůli zlatu, stříbru nebo drahokamům; ani kvůli hedvábí; ani kvůli vzácným kořením nebo jinému podobnému zboží; nýbrž výhradně kvůli tomu, co Bůh stvořil jako první, tj. kvůli **Světlu**: abychom měli (...) světlo o všech změnách a pokroku, ať se objeví kdekoli na světě.*⁸⁴

Na Bacona navázal Samuel Hartlib a Královská vědecká společnost v Londýně, kteří sehráli výraznou úlohu ve formování instrukcí a metodik určených k zavedení systematizace do cestopisné literatury. Od roku 1665 se vydávaly ve Filozofických rozpravách (*The Philosophical Transactions*) texty rýsující plán reformy žánru cestopisu a jeho standardizace.⁸⁵ Tuto snahu je nutné zasadit do širšího kontextu celého programu Královské vědecké společnosti, ambiciózního plánu obnovy vědy založenému v prvním kroku především na shromažďování empirických dat bez zátěže dříve přijatými závěry a axiomy. Byť zvláště v první fázi existence Společnosti se názory na to, jak program nejlépe naplnovat, lišily.⁸⁶

Nejcitovanější (především historiky, kteří se tímto tématem zabývají) metodikou cestování je esej⁸⁷ Thomase Palmera (1540-1625), autora s přezdívkou Cestovatel, byť neexistuje důkaz, že by s cestováním měl osobní zkušenost. Jeho práce do velké míry vycházela ze Zwingerovy *Methodus apodemica* (1577).⁸⁸ Práce obsahuje následující typologii cestovatelů. Rozlišuje cestování na řádné (*regular*),

⁸³(Bacon 1980), pp. 23.

⁸⁴(Bacon 1980), pp. 24.

⁸⁵PEARL, J. H., 2012. Geography and Authority in the Royal Society's Instructions for Travellers. In: J.A. HAYDEN, ed, *Travel narratives, the new science, and literary discourse, 1569-1750*. Farnham, Surrey, England; Burlington, VT: Ashgate, pp. 71-85.

⁸⁶HUNTER, M., 1989. *Establishing the new science: the experience of the early Royal Society*. Woodbridge: Boydell Press.

⁸⁷PALMER, T., 1606. *An Essay of the Meanes how to make our travailes into forraine Countries, the more profitable and honourable*. H. L. for M. Lownes.

⁸⁸LOADES, D., 2010. 'Palmer, Sir Thomas, first baronet (1540–1625)'. *ODNB*. Oxford University Press[<http://www.oxforddnb.com/view/article/21218>, accessed 6 Feb 2015].

nebo protiprávní (*irregular*). Řádní cestovatelé se dělí na nezáměrné (*nonvoluntaries*), nedobrovolné (*involuntaries*) a záměrné (*voluntaries*). Z těch, kdo cestují z vlastní vůle, se vyčleňují dvě kategorie: urozený a prostý lid. Mezi urozenými se zvláštním posláním se rozlišují kněží, právníci, vojáci a lékaři. Mezi neurozenými se rozeznávají kupci a řemeslníci.

Nelze však tvrdit, že cestování bylo všeobecně schvalováno a doporučováno. Příkladem nesmiřitelného kritika cest za hranice vlasti byl Joseph Hall (1574–1656), biskup z Norwich, autor náboženských textů, kazatel a satirik. Výrazně konfesijně vyprofilovaný autor, který inklinoval ke kalvinismu. Dožil v péči lékaře a esejisty Sira Thomase Browna, otce lékaře a cestovatele Edwarda Browna.⁸⁹ Cestování bylo podle něj hodno odsouzení jako nebezpečné a zbytečné. Kázal o něm jako o vážném ohrožení morálky zvláště mladých mužů. Cesty za vzděláním, oblíbené mezi anglickou šlechtou, odsuzoval jako zlo pro jednotlivce i pro společnost („private and public mischief“). Anglii považoval za zemi s nejlepším společenským zřízením a chlubící se nejlepšími univerzitami v Evropě, a tím zdůvodňoval nepotřebnost cestování pro anglického gentlemana. Úhlavními nepřáteli víry a morálky mladých Angličanů byli jezuité a katolická hrozba byla tou nejobávanější:

*Do wee send our sonnes to learne to be chaste in the midst of Sodome? ... our ordinary travell is southward, into the jawes of danger: for so farre hath Satans policie prevailed, that those parts which are only thought worth our viewing, are most contagious; and will not part with either pleasure, or information, without some tang of wickedness.*⁹⁰

Argumenty, jako cestování odvrací mysl od Boha k věcem nepodstatným, oslabuje vazby sociální a politické, ohrožuje morálku i zdraví cestovatele, se staly později standardními v polemikách anglických kritiků *grand tour*.

Ke konci sedmnáctého století byl považován cíl *ars apodemica* za splněný. Popisy významných (za významné považovaných) evropských zemí, krajů a měst byly pořízeny podle doporučených zásad a byly veřejnosti zpřístupněny v tištěné

⁸⁹McCABE, R. A., 2008. 'Hall, Joseph (1574–1656)'. *ODNB*. Oxford University Press[<http://www.oxforddnb.com/view/article/11976>, accessed 5 Feb 2015].

⁹⁰HALL, J., 1617. *Quo vadis? A iust censure, etc.* London: Edward Griffin for Henry Fetherstone, pp. 12-13.

podobě. Evropské nadšení pro sebepoznání ochládalo. Svůj význam si však *ars apodemica* udržela až do konce osmnáctého století. Teoretici se zaměřili na mladé muže a jejich vychovatele, humanistické cestování *animi causa* bylo definitivně vytlačeno novým fenoménem *grand tour*.⁹¹ Žánr ztratil kvalitativně i kvantitativně.

Jednou z modelových prací napodobovanou v textech grandturistů i citovanou historiky, kteří o *grand tour* bádali a bádají,⁹² byl a je cestopis Josepha Addisona (1672–1719).⁹³ Katherine Turner dokonce považuje Addisonův cestopis za nejpopulárnější a nejvlivnější cestopis osmnáctého století, který měl před rokem 1800 nejméně třináct reedic. Spisovatel a politik podnikl svoji cestu na Kontinent (do Francie a Itálie) financovanou ze stipendia primárně za účelem studia cizích jazyků a přípravy na budoucí diplomatickou kariéru. Ve Francii se seznámil s budoucím manželem Lady Mary, Edwardem Wortley Montagu, s oběma ho pojilo celoživotní přátelství.⁹⁴ V předmluvě ke svému italskému cestopisu uvedl, že ho zajímalo především to, o čem jiní autoři nepsali, tedy položil důraz na originalitu. V Itálii považoval za nutné psát především o umění – hudbě a malířství – jakož i o sochařství a architektuře, obojí klasické i současné, jak tvrdil. Všiml si kabinetů kuriozit a sbírek antikvit, přičemž nezapomněl zahrnout i postřehy politicko-historické. Zároveň postavil do popředí nutnost přípravy na cestu v podobě studia relevantních autorů, mezi něž počítal nejen své předchůdce a současníky a jejich cestopisy, ale i antické básníky, které v textu hojně citoval. Jeho text se stal velmi vlivným, povinnou výbavou na cestu do Itálie. Postrádá emoce, osobní hodnocení a názory, je spíše strohý, velmi popisný, často přerušovaný citáty. Autor věnoval výrazný prostor popisným výpůjčkám z klasických textů (někdy bez ohledu na současný stav), naopak zcela opominul lidský faktor, společenská či osobní setkání. Tento typ cestopisu Katherine Turner označuje za „nostalgii po klasickém“. Z pramenů využívaných v této disertační práci bychom jej mohli připodobnit k práci Richarda Pococka.

⁹¹(Stagl 1995), pp. 80-82.

⁹²Mezi mnoha jinými literární historik Charles Batten In: (Batten 1978), pp 9-19. Nebo historička Katherine Turner In: TURNER, K., 2001. *British travel writers in Europe, 1750-1800: authorship, gender and national identity*. Aldershot: Ashgate, pp. 26-27.

⁹³ADDISON, J., 1705. *Remarks on several Parts of Italy, &c. in the years 1701, 1702, 1703*.

⁹⁴ROGERS, P., 2008. 'Addison, Joseph (1672–1719)'. *ODNB*. Oxford University Press[<http://www.oxforddnb.com/view/article/156>, accessed 7 Feb 2015].

Slavnými a citovanými instrukcemi pro cestovatele osmnáctého století byla práce Josiah Tuckera (1713–1799). Oslovovala především cestovatele střední třídy, nabízela priority konvenující jejich – na první místo stavěla ekonomické zájmy.⁹⁵

Katherine Turner rozlišuje v britské cestopisné literatuře osmnáctého století několik diskurzů. První z nich označuje za obchodní a ekonomický v duchu zdravého rozumu (*mercantile and economic good sense*). Další diskurz identifikovala jako humanitářský (*humanitarianism*), který časově řadí do šedesátých a sedmdesátých let a mezi jeho typické znaky řadí zájem o chudobu, kriminalitu a sexuální zranitelnost žen, tedy palčivé sociální problémy doby, které se autoři snažili kategorizovat a kvantifikovat. Následuje v sedmdesátých a osmdesátých letech diskurz utilitární (*discourse of utilitarianism*), více prakticky zaměřený a zohledňující vlastní zájmy. Dále diskurz antropologického rázu charakteristický zájmem o zvyky a obyčeje (*manners and customs*), se zvláštní pozorností věnované sexuální morálce především žen, přičemž Britky nad všemi vynikaly svými ctnostmi a morálkou. Vášeň pro galerie a muzea jako nástroje sebe prezentace dobrého vkusu byly typickými znaky diskurzu kulturního konzumerismu cestovatelů střední třídy. Zvláštní odnoží byli autoři specializující se na vybraná témata, jako literatura nebo hudba (Charles Burney). Opakem deskriptivního odosobněného stylu byl tzv. sentimentální cestopis obracející svoji pozornost výrazně k subjektivním prožitkům. Zvláštním typem byl stonavý (hypochondrický) cestovatel (*valetudinarian traveller*), jako Tobias Smollett, věnující prostor v textu především svému zdravotnímu stavu.⁹⁶

Bylo by zavádějící domnívat se, že bylo v šestnáctém a sedmnáctém století pravidlem, že cestovatelé své cestovní deníky, zprávy, záznamy a korespondenci vydávali tiskem. Opak je pravdou, drtivá většina těchto pramenů, pokud se neztratily zcela, zůstává v rukopisech a historici je jen pomalu a postupně odkrývají odborné veřejnosti moderními edicemi. Bylo by také předčasné radovat se, že tiskem nevydaný deník je prost pozdějších úprav, revizí, kompilací z textů jiných autorů či překladů z cizích jazyků, že je snad věrohodným a z první ruky

⁹⁵TUCKER, J., 1758. *Instructions for Travellers*. Dublin: William Watson. Podrobně Tuckerovy instrukce rozebírá Martina Power ve své disertační práci. POWER, M., 2012. *Vnímání zemských hranic a jejich role v členění geografického prostoru: irsko-britská a česko-německá hranice v letech 1750–1850*, pp. 103-105.

⁹⁶(Turner 2001), pp. 49-54.

pořízeným záznamem konkrétní cesty. I cestopisy, které nebyly primárně určeny k publikaci, ale pouze pro uchování paměti autora, pro potěchu vlastní a jeho přátel, prošly podobným procesem přepisování, dotvořování, nebo vůbec vznikly dodatečně, i s rozdílem několika let od realizace cesty.⁹⁷ Je nutné je tedy interpretovat obdobně jako cestopisy vydané tiskem, byť jde o texty často méně uhlazené. Jako příklad lze uvést celoživotní dílo Petera Mundyho, o němž Philip S. Palmer píše:

*His imaginative relationship with Constantinople shifted several times, from a city buried in memory and retrieved through fleeting impressions, to the richly detailed metropolis of the secondary literature, and finally to a place curiously familiarized by its connections to his Cornwall home. Constantinople had been an „other“ to Mundy because it was culturally alien AND temporally remote. By mapping its urban topography onto that of his own home, Mundy may have begun to KNOW the Ottoman capital, a mental process through which the foreign became familiar, and the seemingly lost experience of Constantinople refashioned anew in writing.*⁹⁸

⁹⁷PALMER, P. S., 2011. By my owne experience or the Most probablest Relation off Others": Manuscript travel writing and Peter Mundy's "relation" of Constantinople (1617-20). In: B. ANDREA and L. McJANNET, eds, *Early modern England and Islamic worlds*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, pp. 123. S odkazem na: BRENNAN, M. G., 2002. The literature of Travel. In: J. BARNARD and D. F. McKENZIE, eds, *The Cambridge History of the Book in Britain*. Volume IV. Cambridge, pp. 246-73.

⁹⁸(Palmer 2011), pp. 134.

2.3. Typologie cestovatelů

Typologii cestovatelů je možné nastavit z nejrůznějších hledisek a především literární historikové k tomuto tématu vyprodukovali rozsáhlou literaturu. Uvedeme zde jen několik ilustrativních příkladů. Velmi obecně řečeno je brán ohled na chronologii, vývoj cestopisu jako literárního žánru, motivaci cestovatelů, jejich profesi, sociální původ a gender.

Vydavatelé (*editors*), poutníci (*pilgrims*), potulní rytíři (*errant knights*), obchodníci (*merchants*), objevitelé (*explorers*), kolonizátoři (*colonisers*), zajatci a trosečníci (*captives and castaways*), velvyslanci (*ambassadors*), piráti (*pirates*) a vědci (*scientists*), takovou typologii postav významných pro počátky cestovatelského boomeru v Anglii v raném novověku (1500-1720) nabízí literární historik W. H. Sherman. Stejný autor v hesle „Travel Writing“ v encyklopedii britské literatury⁹⁹ rozlišuje podle motivace cestovatele na utilitární (kupec) a neutilitární (poutník), kteří podle něj, zjednodušeně řečeno, otevřeli cestu všem dalším cestovatelům. Jako se lišila motivace jednotlivých typů cestovatelů, tak se lišily i jejich texty. Obchodníci neměli daleko od dobrodruhů a objevitelů, jejich společným jmenovatelem byla chuť a vůle riskovat.¹⁰⁰ Dobrodruzi nebyli většinou mistři pera, jejich texty charakterizovala spíše strohost a věčnost. Objevitel i obchodník byli personifikacemi dramatické expanze Anglie mezi sedmdesátými lety šestnáctého století a čtyřicátými lety sedmnáctého století, a pomáhali uskutečnit skokový posun perspektiv geografických i obchodních. O tom, že obchodníci byli důležité dobové figury, svědčí i skutečnost, že byli velmi často vypodobováni v oblíbeném žánru formujícím veřejné mínění, na divadle, a to ne vždy jako kladné postavy.¹⁰¹ Cestovatelé vědci měli jasně dané poslání, vznešený cíl, kterého bylo možno dosáhnout systematickou prací. K plnění tohoto úkolu přispěla výraznou měrou Královská vědecká společnost v Londýně (*Royal Society of London*). Byla založena v roce 1660 a jednalo se o bezprecedentní počín – první veřejnou instituci sloužící vědě a výzkumu (univerzity v té době se věnovaly

⁹⁹*The Oxford encyclopedia of British literature*. 2006. Oxford: Oxford University Press.

¹⁰⁰ SHERMAN, W. H., 2002. Stirrings and searchings (1500-1720). In: P. HULME and T. YOUNGS, eds, *The Cambridge companion to travel writing*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 17-36. NERLICH, M., 1987. *Ideology of adventure: studies in modern consciousness, 1100-1750*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

¹⁰¹ SHERMAN, W. H., 2002. Travel and Trade. In: A.F.KINNEY, ed, *A companion to Renaissance drama*. Oxford: Blackwell Publishers, pp. 109-120.

především výuce), postavené na idejích nové vědy a inspirované Francisem Baconem. Nešlo jen o zprostředkování vědeckých výsledků veřejnosti, ale o intenzifikaci výzkumu jako takového vytvořením fóra pro vědeckou spolupráci. Jak samotný název napovídá, důležitou roli sehrál královský patronát (Karla II.).¹⁰²

První výraznou postavou mezi anglickými cestovateli, kterou nelze zařadit ani do jedné profesní kategorie, byl Thomas Coryate. Tento svéráz se svým rebelantstvím navzdory dobovým zvyklostem stal inspirativním pro řadu svých současníků, mezi nimiž byli i Fynes Moryson a Skot William Lithgow, ale našel své následovníky i v pozdějších staletích, viz níže. Specifickými rysy jeho stylu byly: sebezprezentace autora excentrika, neucelená forma, záměrně experimentující a kombinující různé literární postupy, prolínání reálného s fiktivním:

*Coryat's Crudities is a work of self-fashioning. Nothing written in the sixteenth century remotely compare to it, whereas writers like Moryson and Lithgow produced works which not only resemble Coryat's Crudities in the rambling form of the travelogue they adopt, but also in the eccentric persona who holds the narrative together and the reader's interest beyond the worth of the material represented.*¹⁰³

Raně novověký cestovatel byl také *homo politicus*. Z hlediska anglických zájmů a britské expanze byly politické zájmy rodícího se a rostoucího impéria součástí poslání jednotlivých typů cestovatelů – od velvyslanců přes obchodníky až po vědce.

Zajímavou dobovou negativní typologií cestovatelů nabídla historička Sara Warneke.¹⁰⁴ Pracovala s negativními stereotypy o cestovatelích, přičemž za mezník v jejich rozšíření a všeobecném přijetí považovala práci Rogera Aschama *Schoolmaster* (1570):

After the extremely negative and influential image of the wicked Italianate appeared in 1570, the images of the atheistical traveller, the Catholic traveller,

¹⁰²(Hunter 1989).

¹⁰³HADFIELD, A., 2007. *Literature, travel, and colonial writing in the English Renaissance, 1545-1625*. Oxford: Oxford University Press, pp. 66.

¹⁰⁴Jako Sara Douglass známá také jako autorka fantasy.

*the morally corrupted traveller, the cultural renegade, the foolish traveller and the lying traveller all emerged with the most enjoying considerable popularity.*¹⁰⁵

Z celoevropského pohledu Percy G. Adams obohacuje dosud nabízenou typologii cestovatelů do roku 1800 o misionáře (zdůraznil významnou úlohu jezuitů a jejich cestovních zpráv), vojáky, lékaře, inženýry (architekty, stavitele), geology, kartografy, zeměměřiče, astronomy či botaniky, a také o tajné agenty či vychovatele a studenty nebo uprchlíky (před pronásledováním či před zákonem). Výčet pokračuje cestovateli na zdravotní dovolené, dobrodruhy, zmiňuje i cestovatelky ženy.¹⁰⁶

V sedmnáctém a osmnáctém století se staly populárními *grand tour*, kavalírské cesty mladých šlechticů za vzděláním. Mladý šlechtic na cestě po Evropě za vzděláním a zkušenostmi se stal etablovaným typem cestovatele v dobovém cestovatelském diskurzu i v historiografii. Literární vědec James Buzard časově ohraničuje vznik nového paradigmatu cestování přibližně restaurací Stuartovců v roce 1660 a začátek jeho konce datuje zrodem jiného – masové turistiky – s nástupem královny Viktorie na trůn roku 1837. Turisté nakonec zcela nahradili své předchůdce v cestovatelské typologii. Motivace pro vykonání cesty po Evropě byla následující: šlo o uzavření vzdělávacího kurikula mladého muže z vyšších vrstev, který na cestách na zkušenou dospěl v muže připraveného chopit se nějaké významné společenské úlohy. Šlo o zasvěcovací rituál, jehož účelem bylo také potvrdit sociální status budováním společenských kontaktů na stejné úrovni v zahraničí. Zkušenosti získané na cestách byly nejrůznějšího druhu a vzdělání bylo pouze segmentem pestré kolekce. Mladý šlechtic necestoval většinou sám, ale s celou suitou, v čele s vychovatelem, většinou anglikánským duchovním. Tento typ cestovatele přivedla také na svět *grand tour*. Většinou to byli právě příslušníci střední třídy, nikoliv sami aristokraté, kdo byli autory cestopisů a cestopisných deníků či korespondence, které před rokem 1800 zaplavily trh.¹⁰⁷ Grand turista se stal parodovaným a vysmívaným typem, zjemnělým a arogantním. Předrevoluční rozmach cestování v poslední třetině osmnáctého století uvedl na scénu další cestovatele, příslušníky střední třídy, dokonce celé

¹⁰⁵WARNEKE, S., 1995. *Images of the educational traveller in early modern England*. Leiden: Brill, pp. 5.

¹⁰⁶(Adams 1983), pp. 38-80.

¹⁰⁷(Turner 2001), pp. 3.

rodiny, včetně žen a dětí.¹⁰⁸ Cestovatelé ze střední třídy začali masově proudit na Kontinent po Pařížském míru v roce 1763.¹⁰⁹

Vysmívání a parodizování zuřiví badatelé s vášnivou obsesí po starožitnostech, s pedantickým zájmem o každý zlomek kamene, takový byl v literární tradici i historiografii obraz antikvářů (*antiquaries*). Jak píše historička Rosemary Sweet, parodizování antikvářů sahá až do sedmnáctého století, přitom by jim historie jako vědní disciplína měla být vděčná za mnohé, například za objevení pramenů neliterární povahy pro historický výzkum, stejně jako za zájem o dějiny v širším smyslu než jen politickém a událostním.¹¹⁰ Antikváři tvořili také specifický typ cestovatelů směřujících po stopách římského impéria (ne však výhradně). Zaměřovali se velmi detailně na hmotné památky minulosti, přičemž opomínali současnost a společenské dění.

Typ sentimentálního cestovatele po vzoru literárního hrdiny Yoricka spisovatele a duchovního Laurence Sterna (1713-1768) se stal velmi populárním. *A Sentimental Journey* (1768) byl nedokončený fiktivní cestopis míněný jako satira zesměšňující xenofobní a aristokratický typ cestovatele. Byl nejen napodobován, po Yorickových stopách se dokonce vydávali „poutníci“. Že se sentimentální cestovatel neobjevil bez kontextu předchozí tradice, svědčí mj. umělecká přezdívka jednoho ze Sternových následovníků, Samuela Patersona – Coriat Junior. Sentimentální cestovatel nechával průchod svým pocitům, smyslovým vjemům i sexuální žádostivosti (zdůrazňující maskulinní rys britské identity). Vliv sentimentu byl znatelný i v textech do té doby charakteristických svojí odosobnělostí, např. v textech diplomatů a členů Královské vědecké společnosti.¹¹¹ Ukážeme to dále na příkladu cestopisu Roberta Townsona.

Cestovatelky ženy, jejichž texty byly publikovány ve výraznějším množství až od sedmdesátých let osmnáctého století, přinesly jiný pohled, vítané osvěžení do žánru podléhajícího rutině. Do roku 1770 byly publikovány cestopisy autorek žen

¹⁰⁸BUZARD, J., 2002. The Grand Tour and after. In: P. HULME, P. and T. YOUNGS, T., *The Cambridge companion to travel writing*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 37-52.

¹⁰⁹(Turner 2001), pp. 56-67.

¹¹⁰SWEET, R., 2004. *Antiquaries: the discovery of the past in eighteenth-century Britain*. London: Hambledon and London.

¹¹¹(Turner 2001), pp. 86-126. O tomto typu cestovatele podrobně Martina Power ve své disertační práci, In:(Power 2012), pp. 51-52.

pouze dva, *A Voyage to Russia* (1739) od Elizabeth Justice a dopisy Lady Mary (1763, posmrtně, více než čtyřicet let po sepsání). Chceme-li hovořit o cestovatelce ženě jako o samostatném typu cestovatele, je nutné si uvědomit, že ženské autorky adaptovaly ve svých textech již existující postupy (od antropologického po sentimentální diskurz), spíše výjimečně se prezentovaly jako individuality s vlastními originálními názory (jako autorky aristokratky – Lady Mary, Lady Elizabeth).¹¹²

¹¹²(Turner 2001), pp. 53, 127-180.

3. Orientační body, měřítko

Mentální mapu tvoří **orientační body a měřítko**. V následující kapitole se budeme pomocí interpretace textů a jazykové analýzy pokoušet hledat, co bylo pro vybrané cestovatele důležité, čemu věnovali nejvíce pozornosti, jinými slovy, pokusíme se identifikovat orientační body (centra) na jejich mentálních mapách. Očekáváme, že půjde především o města, neboť jim bylo v raně novověkých cestopisech dáváno nejvíce prostoru. Orientační body nesou význam, bude nás proto zajímat, jak byly tyto skutečnosti hodnoceny, jaké kvality byly u nich zvýrazňovány. Se způsobem hodnocení popisovaných skutečností souvisí další neméně důležitá součást mentální mapy, její měřítko. V textech za měřítko budeme označovat hodnocení v podobě srovnání (měřítko evropské nebo světové, porovnání s poměry jinde, nebo s cestovateli domácími poměry) nebo kvantifikace (vzdálenost, opožděnost).

Provedeme interpretaci pramenů na základě typologie jejich autorů. Vybrané texty jsme rozdělili na základě klasifikace autorů podle jejich profese, pohlaví a motivace cestovat. Jde o analytický nástroj, kategorie umělé a vzájemně se prolínající.

3.1. Obchodníci

1550-	1600-	1650-	1700-	1750-	1800-
John Sanderson (1560-1627?)			Jonas Hanway (1712–1786)		
	Robert Bargrave (1628–1661)				
Peter Mundy (1596-1667)					

Nejprve budeme sledovat cesty několika levantských obchodníků ze šestnáctého a sedmnáctého století – Johna Sandersona, Roberta Bargrava a Petera Mundyho, a posléze Jonase Hanwaye se zkušenostmi z Persie a Ruska ze století osmnáctého. Předpokládáme, že orientační body na mentálních mapách těchto cestovatelů souvisely s hlavním předmětem jejich zájmu, tedy s obchodem. Bude nás zajímat, co bylo v jejich textech oceňováno a obdivováno, co naopak odsuzováno a čím pohrdáno, a jaké jazykové prostředky k tomu byly používány. V četbě cestovních deníků budeme selektivní a budeme se věnovat podrobněji úseku cesty v námi vymezeném geografickém prostoru. Z deníku Johna Sandersona jsme vybrali úsek cesty mezi Benátkami a Paříží, přes Augsburg, z roku 1602. Vybraná trasa byla součástí jeho cesty zpět z třetí návštěvy Levanty. Z obřího díla Petera Mundyho, které obsahuje záznamy šedesáti let na cestách po Evropě a Asii, se podíváme detailněji na cesty po Evropě z let 1639-47. Konkrétně období mezi srpnem 1640 a říjnem 1647, kdy se pohyboval mezi Amsterdamem a Gdaňskem (Danzigem), odkud se vrátil do Anglie. U Roberta Bargrava se budeme zabývat cestou zpět z Konstantinopole do Londýna uskutečněnou v letech 1652-3, úžeji pak přibližně úsekem po překročení řeky Dněstru po Brémy. Konečně z díla Jonase Hanwaye rozebereme část cestovního deníku z léta a podzimu roku 1750, kdy se vracel domů z Persie a Ruska přes Gdaňsk (Danzig), Berlín, Drážďany, Lipsko, Hamburg a Brémy.

John Sanderson byl ve svém cestovním deníku velmi stručný. Na vybraném úseku je o něco málo obsáhlejší inkorporovaný text gentlemana z Flander. Peter Mundy na deníku pracoval o poznání systematictější. I se značným časovým odstupem od skutečně vykonané cesty doplňoval a vybrušoval své záznamy.¹¹³ Cestovní deník Roberta Bargrava z pohledu obsáhlosti záznamů zůstává mezi dvěma texty dříve jmenovanými.

John Sanderson byl natolik strohý, že je obtížné v jeho popisu cesty po pevnině nalézt hodnotící adjektiva. Již zmíněný vložený text jiného autora je o něco málo bohatší. Mezi Benátkami a Paříží použil autor dvě přídavná jména nejčastěji – „beautiful“ a „strong“. Krásná pro něj byla řeka Ladiše v Tridentu, jako krásná města hodnotil Innsbruck, Schongau a konečně Štrasburk. Po symbolickém překročení Rýna západním směrem použil nejčastěji ve vztahu k městům

¹¹³(Palmer 2011), pp. 126.

přídomek „strong“. Jeho záznamy byly natolik heslovité, že lze jen obtížně činit z nich obsáhlejší závěry.

Deník Petera Mundyho je ze tří srovnávaných textem nejobsáhlejším a nejpracovanějším. Značná byla šíře zájmů autora – od počasí, přes geografické a přírodní zvláštnosti cesty, náboženství, architekturu s důrazem na opevnění měst, módu, výkon práva, etnografické postřehy, přes celou řadu dalších témat, až po očekávaný předmět pozornosti, kterým byl obchod, včetně popisu burzovních domů (*exchange*), obchodních artiklů (*traffic, commodities*) typických pro jednotlivá města a země, nebo popisu velkých trhů a jarmarků (*fares*), jako byl ten v Toruni. Co se týče hodnotících přívlastků, je na ně text deníku Petera Mundyho spíše chudý. V průběhu plavby mezi Amsterdamem a Gdaňskem zhodnotil obsáhleji Toruň a Gdaňsk. Použil pozitivní přívlastky jako „large and strongly fortified“, „well contrived and pleasant“ a „faire large straightt streetes“. Zdůraznil tak příznaky městského charakteru významných obchodních center.

Robert Bargrave si vedl deník, z něhož na první pohled není patrné, že hlavní zájmy jeho autora byly obchodní. Všiml si architektury, historie, krajiny i obyvatel. Jeho velkým koníčkem byla hudba. Jak již bylo detailně prezentováno v diplomové práci, oblíbenými jazykovými prostředky, kterými Robert Bargrave hodnotil města a městské objekty, byla adjektiva „stately“, „neat“, „uniforme“, „handsome“, „faire“, „strong“ a „large“. Šlo především o hodnocení kladná bez subjektivního zabarvení.

Royalista Bargrave, zastánce starých pořádků, se vydal na cesty také proto, že se necítil v Anglii 40. let 17. století nadále se svými názory v bezpečí. Nové poměry ve své vlasti kritizoval (i když nijak programově) a ke královské rodině a jejím členům choval úctu. Rovněž cestovatel Peter Mundy psal o svých cestách severní a (středo)východní Evropou v letech 1639-1647 s povzdechem, že jeho pobyt mimo domov nebyl dobrovolný:

*Having spentt allmost 7 yeares tyme in this place and to and Fro, much of it much against my will, yett Neverthelesse with an ill will must I leave the place, by reason of the troubles in England which were not yett stilled.*¹¹⁴

¹¹⁴(Hakluyt Society 2010 Vol. 55), pp. 219.

Oba případy ukazují, že i zdánlivě apolitický typ cestovatele byl politikou ovlivněn. Dále se v denících dvou obchodníků setkáváme s postřehy až etnografického rázu. Peter Mundy a Robert Bargrave identifikovali jako charakteristické pro Poláky asijské rysy, když jejich vzezření (oděv) přirovnali k Turkům:

Mundy v Gdaňsku (Danzig), včetně ilustrace: *The Poles in their apparell much resembling the Turckes in Fashion and coullour, as Red, greene, blew, yellow, etts. Light collours, except they Mourne, then Blacke generally; in Furd Capps Winter and Summer, only the greater Sort, for a greater bravery, wear a single Feather of certaine kind of faulcon, sticking uppe Right.*¹¹⁵

Bargrave v Toruni: *All the Inhabitants are Dutch, using the Germane language and habit, whereas hitherto the Polish is generally worne; little different from the Turkish, only distinct in theyr furrd Capps, in stead of Turbants.*¹¹⁶

Po analýze textů deníků tří obchodníků můžeme uvést některé dílčí závěry. První z nich je, že v textech se setkáváme spíše ojediněle s nějakým hodnocením, natož subjektivním. Pokud již autoři použili hodnotící přívlastky, pak v drtivé většině v pozitivním slova smyslu a bez subjektivního zabarvení. Hodnocenými skutečnostmi byla ve většině případů města a městské objekty. Obdivovaná města byla dobře opevněná, vystavená z kamene, s dlážděnými širokými rovnými ulicemi. Na sledované trase mezi taková patřila podle Petra Mundyho Gdaňsk a Toruň. Velká stručnost záznamů Johna Sandersona ztěžuje zobecnění, ale mezi městy, která vyzdvihl, byl Innsbruck, Schongau a Štrasburk, tedy města na hranicích námi vymezeného geografického prostoru. U Roberta Bargrava si nejvíce pozornosti vysloužila města Gdaňsk, Lübeck a Hamburg.

Cestopis Jonase Hanwaye se mnohým liší od dříve představených deníků. Text je součástí mohutné práce (první vydání z roku 1753 bylo čtyřsvazkové) pojednávající o historii britského obchodu v Kaspickém moři. Přesto i zde lze hovořit o cestovním deníku, byť je inkorporován do historického pojednání.

¹¹⁵(Hakluyt Society 2010 Vol. 55), pp. 201.

¹¹⁶(Brennan ed 1999), pp. 150.

Záznamy sledují chronologii cesty a je u nich uvedena datace. Na rozdíl od ostatních textů, o kterých pojednává kapitola, byl tento samotným autorem určen k vydání a dočkal se několika reedic. Stylisticky jde o text rozpracovaný a velmi bohatý (až přebujelý), v kontrastu se stručnými záznamy jeho předchůdců. Obchod bylo jedno z hlavních témat, které autora zajímalo, ovšem nikoliv výlučně. V Gdaňsku například zaznamenal a ohodnotil čistotu domů a eleganci zasklených oken, stejně jako krásu místních žen. Vyjádřil se k místním sporům jako zbytečnému utrácení peněz, které přičetl k hanbě obyvatel města. Popsal opevnění města, včetně zmínky o bojích v době relativně nedávné. Za jednu z místních zvláštností označil luteránský kostel, kde vyzdvihl olejomalby Van Eycka. Obchodu se však věnoval nejdetailněji. Zajímaly ho exportované i importované komodity, celkový objem obchodu, daně, uvedl převodník měn. Jedná se o šablonu, kterou uplatnil i při popisu dalších měst na sledované trase. Kromě již zmíněných se často dělil o postřehy týkající se obyvatelstva, byl zvláště citlivý na chudobu a životní úroveň rolníků, několikrát vyvodil zobecňující závěry ve smyslu, kde se špatně vládne, tam se špatně daří. V každém sídelním městě věnoval patřičnou pozornost osobnosti vládce a jeho paláci. Podal výčet uměleckých sbírek (včetně vyčíslení finanční hodnoty zajímavých kousků), zahrad, hodnotil společenský život u dvora, přičemž i zde často přepočítával na peníze. Opakovaně srovnával s hospodárností pruského dvora Fridricha II., který dával za vzor. Věnoval se náboženství. Neopomněl zaznamenat, které vyznání bylo kde dominantní, zda existovala náboženská tolerance, několikrát se zmínil o místní politice vůči Židům. Zvláštní zájem měl o bezpečnost ve smyslu sběru vojensky důležitých informací. Kromě opevnění měst vedl záznam o jednotkách a o zbrojnicích včetně popisu vybavení. Jonas Hanway nešetřil čtenáře řady svých moralizujících úvah na nejrůznější témata. Například soubojům věnoval dvě samostatné kapitoly (Volume II, Chapters XL, XLI), v kterých tento podle něj bezbožný akt lidské pýchy s největší vehemencí odsoudil:

*... we may observe how extravagantly absurd the conduct of those is, who offer incense to this capricious, cruel, lawless, stupid idol, opinion, dressed in the garb of honour and under the disguise of a galant spirit.*¹¹⁷

¹¹⁷HANWAY, J., 1753. *An Historical account of the British trade over the Caspian Sea: with a journal of travels from London through Russia into Persia; and back again*

Své mimořádné zaujetí pro věc brzy vysvětlil příběhem z vlastního života, v němž citoval výzvu k souboji, kterou odmítl mimo jiné slovy, že nemá nejmenší zájem vycházet v tak špatném počasí, tím méně za účelem ohrožení života pro nic za nic. Obecně se dá říci, že svými moralizujícími postoji, často nábožensky zabarvenými, vystupuje z ideálního typu cestovatele, jehož prvořadým zájmem je obchod. Dokonce se v úvaze nad stávajícím stavem světového obchodu podělil se čtenáři o svou vizi zkázy, ke které svět směřuje pod diktátem luxusu a korupce.¹¹⁸ Informace o obchodě podával s velkou podrobností a s patrnou odborností. Vyjma již uvedeného se zajímal i o politiku ve vztahu k obchodu, o různá regulační opatření a daně. Krásy venkova pro něj představovala dobře obdělávaná úrodná půda, na níž pracují dobře živení a zdravě vyhlížející rolníci.

Nyní trochu podrobněji ke způsobu hodnocení, se kterým se v textu setkáváme. Použité jazykové prostředky jsou výrazně rafinovanější než u textů o století starších. Setkáváme se s měřítkem, které na své mentální mapě používal – porovnával skutečnosti v kontextu evropském a světovém. Zdůraznil tím významnost a důležitost hodnocené skutečnosti na sledované trase několikrát. Z pohledu svého hlavního zájmu, obchodu, ocenil především Hamburk:

*Hamburg is well known to be a hanse town of the most importance of any in Europe...*¹¹⁹

*This place must be considered with respect to Germany, what Amsterdam is to **Europe**, a magazine of the different produce, and merchandize of the trading world.*¹²⁰

Z komodit na export, o kterých v textu hovořil detailně, v evropském měřítku vyzdvihl lněné plátno ze Slezska a míšeňský porcelán.

Jak již bylo zmíněno výše, bez ohledu na aktuální politickou situaci v Evropě, byl obdivovatelem osobnosti pruského panovníka, Fridricha II., především jako dobrého hospodáře:

through Russia, Germany and Holland. To which are added, the revolutions of Persia during the present century, with the particular history of the great usurper Nadir Kouli. In four volumes. London, Vol II, Part III, pp. 259.

¹¹⁸(Hanway 1753), Vol II, Part III, pp. 282.

¹¹⁹(Hanway 1753), Vol II, Part III, pp. 275.

¹²⁰(Hanway 1753), Vol II, Part III, pp. 278.

*There is one circumstance in favour of his Prussian majesty beyond the other prince in **Europe**, I mean the great oeconomy of his government and personal expence.*¹²¹

Na rozdíl od situace v Sasku, kde podle něj rozmařilost dvora ruinovala zemi. Opakovaně na to v textu poukázal, a přimíchal tak pelyněk do popisu krás uměleckých sbírek v královském paláci v Drážďanech:

*... yet do not the people so much complain of the calamities of war as of the want of oeconomy at court, and the excessive expence and ambition of a minister.*¹²²

*Those who have any feeling of human miseries, must needs fall into serious reflections in viewing the expensive collections of curiosities mentioned in the last chapter.*¹²³

V souvislosti s Drážďanami vypíchl také zábavu a možnosti rozptýlení, ale promluvil opět moralista, podle kterého hýření škodí nejen zdraví:

*There is hardly any place in **Europe** more devoted to pleasures and diversions; but we see the consequence of this excessive indulgence, though confined to a court.*¹²⁴

Berlín vyzdvihl také jako město vzdělanců evropského formátu:

*There were several persons here whose fame for learning and polite literature has been spread over **Europe**: among these was Voltaire...*¹²⁵

Jak již bylo řečeno výše, jedním z nezbytných bodů jeho osnovy popisu města bylo opevnění. Na sledované trase zvláště vyzdvihl Magdeburk:

*... very remarkable, and distinguished through all **Europe**.*¹²⁶

Vyjma evropského použil také měřítko světové. Pokud se zaměříme na výskyt klíčového slova „world“ v textu, zjistíme, že jen ve výjimečných případech na

¹²¹(Hanway 1753), Vol II, Part III, pp. 200.

¹²²(Hanway 1753), Vol II, Part III, pp. 233.

¹²³(Hanway 1753), Vol II, Part III, pp. 229.

¹²⁴(Hanway 1753), Vol II, Part III, pp. 234.

¹²⁵(Hanway 1753), Vol II, Part III, pp.184.

¹²⁶(Hanway 1753), Vol II, Part III, pp. 242.

sledované trase zasadil zmínku do světového kontextu. Pomineme-li ustálená slovní spojení (např. „men who know the world and themselves“) používaná nejčastěji v moralizujících úvahách či hodnocení ve vztahu k Angličanům (např. „above the people of any country in the world“), jiných zmínek globálního významu na sledované trase najdeme jen několik. Celý svět, zjednodušeně řečeno, hovoří o pruském panovníkovi, jeho politice a jeho armádě, a na světě k nejkrásnějším („the finest in the world“) patří královská obrazová galerie v Drážďanech, ovšem s výhradou, o které již byla řeč výše.

Ještě v jedné souvislosti bylo použito světové měřítko. Zde se patří zastavit se u překerní situace, do které se dostal Angličan v polovině osmnáctého století v Hannoveru při návštěvě královského paláce. Měl by se zde cítit jako doma (jeho panovník a královská dynastie tu měli sídlo) a jistě očekával něco velkolepého, ale přišlo zklamání. Jonas Hanway se podělil podrobně o své úvahy na toto téma. Nejprve se pozastavil nad tím, jak málo anglických cestovatelů o Hannoveru a královském zámku v Heren-Hausen psalo, pak nechal průchod svému rozčarování v textu, kdy napsal, že sídlo neodpovídá důstojnosti svého obyvatele:

I know not if I was most mortified or surprized, to find a building incomparably short of my expectations; for though in England it is said our hospitals are palaces, and our palaces are more proper for hospitals; yet I had fallen into an opinion, that this palace, so much talked of, was indeed grand, and worthy of his majesty... the greatest part of it is of wood, and the apartments in general rather give an idea of a large antient mansion-house of a private gentleman in England, than the palace of a great monarch.¹²⁷

Aby však tuto svoji upřímnost v textu vykompenzoval, našel útěchu v královských zahradách a ve fontáně raritní velikosti:

The jet d'eau, erected by Mr. Benson in 1716, perhaps exceeds any thing of the sort in the world; it throws the water 70 feet high.¹²⁸

Závěrem shrňme naše úvahy na téma cestovatelů za obchodem na základě interpretace textů jejich deníků a jazykové analýzy. Náš zřetel byl především brán

¹²⁷(Hanway 1753), Vol II, Part III, pp. 252.

¹²⁸(Hanway 1753), Vol II, Part III, pp. 253.

na to, co bylo hlavním předmětem jejich zájmu a na způsob hodnocení, tj. co bylo oceňováno a obdivováno, co naopak odsuzováno a čím pohrdáno. Jinými slovy, zajímaly nás orientační body a měřítko na jejich mentálních mapách. U starších textů ze šestnáctého a sedmnáctého století jsme se téměř nesetkali se subjektivním hodnocením. Oproti tomu text Jonase Hanwaye z poloviny osmnáctého století je na hodnocení velmi bohatý, nově zde čteme autorovy osobní názory na nejrůznější témata spolu s výrazně moralizujícími úvahami. Hodnocenými skutečnostmi byly ve většině případů města a městské objekty. Obdivovaná města byla dobře opevněná, vystavená z kamene, s dlážděnými širokými rovnými ulicemi. Jonas Hanway navíc zdůrazňoval kvalitu čistoty. Pomineme-li text Johna Sandersona pro jeho přílišnou stručnost, můžeme shrnout, že města, která byla v centru pozornosti vybraných obchodníků (tj. Petera Mundyho, Roberta Bargrava i Jonase Hanwaye), byla Gdaňsk (Danzig) a Hamburk, tedy obchodní centra, jak jsme očekávali. V textu z poloviny osmnáctého století můžeme vyčíst, že se zájem posunul také k centrům politické moci, jakými byl především Berlín a s jistými výhradami, přesto neopominutelné, Drážďany; v itineráři se nově objevilo Lipsko a naproti tomu zmizela Toruň.

Jako dílčí závěr můžeme potvrdit úvodní hypotézu, že orientačními body (centry) byly pro obchodníky především velká města spojená s obchodem. Vyjma obchodu dotvářel jejich mentální mapu zájem o městskou architekturu, přírodní bohatství, ale i obyvatelstvo. Spolu se subjektivním hodnocením jsme identifikovali v textu Jonase Hanwaye z osmnáctého století i měřítko – evropské a světové.

3.2. Profesionálové

1550-	1600-	1650-	1700-	1750-	1800-
Samuel Lewkenor (1571-1615?)			Charles Burney (1726-1814)		

Předmětem této podkapitoly budou autoři cestopisu univerzitního a cestopisu hudebního. Tedy cestovatelé s jasným dopředu daným posláním, specializací. Vybranými cestovateli jsou Samuel Lewkenor a Charles Burney. Mezi jejich cestami byl rozdíl skoro dvou století. Lewkenor vykonal svou cestu v devadesátých letech šestnáctého století, Burney v sedmdesátých letech osmnáctého století. Pro oba bylo posláním jejich cesty následné sepsání souhrnného díla na dané téma.

Na úvod formulujeme hypotézu, z které vycházíme. Vzhledem k jednoznačně vyslovenému zájmu cestovatelů očekáváme, že „centrum“ a „periferii“ konstruovali jinak než ostatní cestovatelé. Vyhodnocovali odlišně, co bylo hodné jejich pozornosti, neboť chtěli věnovat prostor především svému ústřednímu tématu. Orientační body na jejich mentálních mapách tedy pravděpodobně souvisely s univerzitami (univerzitními městy) a hudbou. Dále nás bude zajímat, zda autoři pracovali s nějakým měřítkem, které mohlo přibližovat i oddalovat, zkracovat i prodlužovat jejich odstup.

Hned v prvním kroku narazíme na problémy. Oba texty se výrazně liší a budou tudíž vyžadovat odlišný přístup. Nejprve se budeme věnovat podrobněji textu Samuela Lewkenora. Text je plný informací převzatých od jiných autorů, a to i antických. Seznam autorů, na které se odkázal v textu, je uveden v úvodu cestopisu. Velmi často citoval například Enea Silvia Piccolominiho. Pokud se zaměříme na část cestopisu pojednávající o německých zemích, Polsku, Litvě a Prusku, a také o Čechách a Moravě (necháváme stranou Nizozemí, Itálii, Francii, Španělsko, prozatím i Anglii a Skotsko), nejobsáhlejší popis podal u Würzburgu, Kolína nad Rýnem, Vídně a Prahy. V kapitole o polsko-litevsko-pruských univerzitách pak věnoval nadstandardní pozornost Vilnius. Domníváme se, že co především formovalo výslednou podobu textu, tedy určovalo, kolik prostoru bude kterému univerzitnímu městu věnováno a které informace budou uvedeny, bylo množství pramenů, s nimiž autor mohl pracovat. Prameny jsou zde míněny informační zdroje v nejširším slova smyslu. Ve Vilnius strávil zimu, od října do Velikonoc, měl tedy dostatek času se s městem důkladně seznámit a do cestopisu zařadil i informace, u kterých mohl vycházet z vlastních pozorování.

Podívejme se nyní detailněji na univerzity a položme si otázku, podle kterých kritérií je hodnotil a jakým způsobem. K tomuto účelu provedeme textovou analýzu zaměřenou na hodnotící přívlastky ve vztahu k univerzitám. Bude nás zajímat popis stávajícího stavu, tedy autorovi soudobých poměrů. O některých univerzitách nepodal vůbec žádnou informaci. Velmi zřídka se setkáváme s nějakým hodnocením, jak ukazuje tabulka níže. Zdá se, že byl vnějším pozorovatelem, tj. na rozdíl např. od Fynese Morysona se na svých cestách na univerzity nezapísal a nestudoval na nich. Hodnotil materiální zázemí pro studenty, jak vypadaly koleje a jaký byl počet studentů. Proslulost a starodávnost pokládal za kvality, méně často se však věnoval úrovni výuky samé. V této souvislosti se překvapivě uznale několikrát vyjádřil o působení jezuitů ve vzdělávání. Co se týče výstavnosti budov a tedy materiálního zázemí bylo nejčastěji používaným hodnocením „goodly college“. Nad tento standard vynikly: „fair and well adorned“ v Kolíně nad Rýnem, „fair and spacious“ ve Vilniusu a „newly built and exceedingly beautiful“ v Praze. Počtem studentů předčila ostatní univerzity ta v Lipsku („exceedingly flourished“). Na proslulost zvláště upozornil u univerzit v Ingolstadt („the most excellent and renowned university of the upper parts of Germany“) a ve Vídni („famous university of great name and worthiness“). Úroveň výuky vypíchl v Kolíně na Rýnem („taught with great industry and elegance“), v Trevíru („with great labour, industry and diligence“), ve Frankfurtu nad Odrou („taught with much wisdom and excellency“), v Krakově („learnedly taught with great diligence of the readers“) a v Praze („learnedly professed“). Sestupná tendence v hodnocení úrovně výuky směrem na východ je patrná.

Místní označení podle Lewkenora	Dnešní český název (pokud se liší)	Hodnotící přívlastky ve vztahu k univerzitě	Počet stran (celkově k městu)
Colen	Kolín nad Rýnem	Univerzita: <i>Beside many excellent places of excercise for Divinitie, Law, & Phisicke; there are three publike schools wherein Humanitie and Philosophie, with the other liberal sciences are of learned men learnedly professed and delivered. (..) There is also in Colen another faire & well adorned Colledge, called Schola trilinguis, wherein the three sacred tongues, Hebrew, Greeke & Latine, together with the artes, Rhetorique, and the Mathematices are taught with great industrie and elegancie.¹²⁹</i>	5,5
Basile	Basilej	Univerzita: bez hodnocení.	2,5
Ments	Mety nebo Méty	Univerzita: bez hodnocení.	3,5
Wirtsburg	Würzburg, česky zastarale Vircpurk	Univerzita: bez hodnocení.	6
Trier	Trevír	Univerzita: <i>... againe restored (..) therein placed the Iesuites, which with great labour, industry and diligence, doe there professe the Arts.</i> ¹³⁰	3,5
Heidelberg		Univerzita: bez hodnocení.	2

¹²⁹LEWKENOR, S., 1600. *A Discourse... of all those citties wherein doe flourish at this day priviledged Universities.* London: I. W. for H. Hooper, pp. 2-3.

¹³⁰(Lewkenor 1600), pp. 11.

Místní označení podle Lewkenora	Dnešní český název (pokud se liší)	Hodnotící přívlastky ve vztahu k univerzitě	Počet stran (celkově k městu)
Tubinge	Tübingen	Univerzita: bez hodnocení.	1
Ingolstate	Ingolstadt	Univerzita: ... <i>it is become the most excellent and renowned Vniuersity of the upper partes of Germany... the students of Ingolstate, are better accomodated, and do liue with lesse expence then they well could in any other place of Christendome, that I have seen or reade of...</i> ¹³¹	2
Erforde	Erfurt	Univerzita: bez hodnocení.	1,5
Leiptzige	Leipzig, Lipsko	Univerzita: <i>This Vniuersitie at this day most exceedingly flourisheth through the innumerable multitudes of Germanie students, which dayly repaire thither, because they liue therein with lesse charge and expence then in any other citie, by reason of the admirable fertilitie of the soyle, whereof one saith.</i> ¹³²	2
Wittenberge	Wittenberg, Wittenberk	Univerzita: bez hodnocení.	1
Frankford upon Oder	Frankfurt nad Odrou	Univerzita: <i>In this Cittie three tongues are with great and profound learning professed: also the Ciuill law, Phisicke, & the Mathematicques are</i>	2

¹³¹(Lewkenor 1600), pp. 13-14.

¹³²(Lewkenor 1600), pp. 15.

Místní označení podle Lewkenora	Dnešní český název (pokud se liší)	Hodnotící přívlastky ve vztahu k univerzitě	Počet stran (celkově k městu)
		<i>there publikely taught with much wisdom and excellencie.</i> ¹³³	
Rostoche	Rostock, Roztoky	Univerzita: bez hodnocení.	0,5
Gripwalde	Greifswald	Univerzita: bez hodnocení.	0,3
Friburge	Freiburg	Univerzita: bez hodnocení.	1,5
Martpurge	Marburg, Marburk	Univerzita: bez hodnocení.	0,5
Dilinge	Dillingen	Univerzita: bez hodnocení.	0,5
Vienna	Vídeň	Univerzita: <i>In this cittie is a publicke and famous Vniuersitie of great name and worthines...</i> ¹³⁴	4,5
Cracovia	Krakov	Univerzita: <i>The Vniuersity is not in the principall cittie, but in that parte which lyeth on the other side of the river... therein are two goodly Colledges, in the one is professed Philosophy and Diuinity, in the other Phisicke & the Ciuil law, the other inferior studies are there also learnedly taught with great diligence of the Readers.</i> ¹³⁵	3

¹³³(Lewkenor 1600), pp. 17.

¹³⁴(Lewkenor 1600), pp. 19.

¹³⁵(Lewkenor 1600), pp. 54.

Místní označení podle Lewkenora	Dnešní český název (pokud se liší)	Hodnotící přívlastky ve vztahu k univerzitě	Počet stran (celkově k městu)
Posnania	Poznaň	Univerzita: <i>The Iesuites enioy there in a goodly Colledge...</i> ¹³⁶	0,5
Koningsperge	Kaliningrad, Královec	Univerzita: <i>This Albertus first erected in Roningsberge the Vniuersitie, which hath ever since, euen untill this present time, continually flourished.</i> ¹³⁷	1,5
Vilna	Vilnius	Univerzita: <i>... was lately erected a goodly and spacious Colledge, possessed by the Iesuites... Therein also are many faire and spacious roomes...</i> ¹³⁸	3
Prage	Praha	Univerzita: <i>There is now a goodly colledge newly builded... containing 3 churches, though of no great capacity, yet exceeding beautiful... In this colledge are by the Iesuits lernedly professed Theologie & the other inferior artes.</i> ¹³⁹	4,5
Olmuts	Olomouc	Univerzita: <i>... not to have been of any long continuance...</i> ¹⁴⁰	1,5

¹³⁶(Lewkenor 1600), pp. 54.

¹³⁷(Lewkenor 1600), pp. 55.

¹³⁸Tamtéž.

¹³⁹(Lewkenor 1600), pp. 58-59.

¹⁴⁰(Lewkenor 1600), pp. 59.

V textu se setkáváme i s měřítkem, které na autorově mentální mapě prodlužovalo vzdálenost mezi poměry ve (středo)východní Evropě a v Anglii. Samuel Lewkenor dal už v předmluvě zřetelně najevo, že si byl vědom toho, že Oxford a Cambridge vynikaly nad ostatní univerzity v Evropě:

*... these vniuersities of our natiue country deserue for their degree & worthinesse to be placed in the foremost ranke, and that in all Europe are not to be found more ancient, more magnificent, more plentiful, better accommodated, nor more in all kinds of learning flourishing vniuersities.*¹⁴¹

Nešlo jen o prázdnou proklamaci v úvodu. Po provedení obdobné analýzy části cestopisu, který se věnuje Oxfordu a Cambridge, jako jsme provedli v úseku cesty geograficky omezeném pro účely této práce, můžeme potvrdit, že autor prezentoval své přesvědčení o nadřazenosti i ve způsobu hodnocení. Oběma univerzitám věnoval v textu výrazně více prostoru, než výše zmiňovaným, což vypovídá také o vydatnosti pramenů, které měl autor k dispozici. Struktura textu o Oxfordu se liší od výše analyzovaných, autor se věnoval jednotlivým kolejím a historii jejich založení. Ve shrnujícím hodnocení na závěr konstatoval, že nad Oxford na světě není, přičemž nesrovnával jen v rámci ohraničeného regionu, ale hovořil v celosvětovém (tedy pro něj evropském) měřítku. U Cambridge najdeme zdůrazněné hodnoty, které byly popsány výše, tedy kvalita materiálního zázemí (výstavnost a početnost budov), dále starobylost a věhlas, jakož i počet studentů, přičemž u některých kolejí uvádí stávající stav (pouze početně, bez hodnocení). Níže je přiložena tabulka v obdobné struktuře jako výše. Pro úplnost uvádíme, že Skotsku věnoval jediný odstavec, což je jenom potvrzením ignorace Angličana přelomu šestnáctého a sedmnáctého století, kterého sousední království a jeho univerzity zajímaly méně než jiné v Evropě.

Oxford	Univerzita: <i>I will finally conclude, that more pietie in religion, more profoundnesse in learning, more strictness in discipline, & more integritie in life, is not to be found in any one university, in whatsoever part or region of the world.</i> ¹⁴²	9
--------	--	---

¹⁴¹(Lewkenor 1600), To the Reader, pp. A4.

¹⁴²(Lewkenor 1600), pp. 71.

Cambridge	<p>Univerzita: ... <i>most certainly true is, for the antiquitie and worthinesse thereof, it may at this time worthuly contend with the most ancient & flourishing vniuersities of the world.</i>¹⁴³</p> <p><i>In Cambridge, besides many other sumptuous and fairely builded edifices, as publique schooles for lectures, churches, and such like, there are at this day to be seene 15 goodly Halles and Colledges.</i>¹⁴⁴</p>	10,5
-----------	--	------

V této souvislosti se nabízí otázka, které univerzity vynechal z mapy Evropy úplně. Švédskou Uppsalu, uherský Pécs (česky Pětikostelí) a irský Dublin. První dvě mohl vynechat proto, že v průběhu šestnáctého století byla výuka na nich přerušována. Irský Dublin mohl opomenout buď z důvodu stejné ignorace, díky které věnoval Skotsku jeden odstavec, nebo protože univerzita byla založena až v roce 1592, tedy neměla v době, kdy pracoval na svém díle, dlouhého trvání.

Lewkenorovým ústředním tématem nicméně nebyly univerzity izolovaně, nýbrž univerzitní města. Podával jejich popis ve struktuře podle požadavků dobového diskurzu. Obsahoval především údaje o etymologii místního názvu, poloze města nebo informace o jeho výstavnosti a historii. Následuje tabulka, která shrnuje kvalitativní analýzu hodnocení univerzitních měst. Zvýrazněny jsou hodnotící přívlastky.

Dnešní název	Hodnotící přívlastky ve vztahu k městu
Kolín nad	Město: bez hodnocení.
Basilej	Město: <i>Basile is a mightie cittie of great note & fame...</i> ¹⁴⁵
Mety nebo Méty	Město: <i>Ments is a Citie of so great antiquitie ... It is situated in a fruitful & delectable countrey...</i> ¹⁴⁶

¹⁴³(Lewkenor 1600), pp. 74.

¹⁴⁴Tamtéž.

¹⁴⁵(Lewkenor 1600), pp. 4.

¹⁴⁶(Lewkenor 1600), pp. 5.

Dnešní název	Hodnotící přívlastky ve vztahu k městu
Würzburg, česky zastarale Vircpurk	Město: <i>Wirtsburg is a beautiful and well adorned cittie ... (..) The situation of this towne is in a plaine valley, environed about with greene medowes, pleasant gardens, and fruitfull vineyardes. It is within replenished with many stately and magnificent temples, and also pompously adorned with a great number of goodly and sumptuous edifices of private citizens.</i> ¹⁴⁷
Trevír	Město: <i>Trier is a goodly Citie on the banke of Riuer Mosell, exceeding famous, as well for the incredible antiquitie thereof, as for sundry notable gests & exploits by the inhabitants atchieued & performed.</i> ¹⁴⁸
Heidelberg	Město: bez hodnocení.
Tübingen	Město: <i>Tubinge is a small city... (..) now growne to what wealth and opulencie, that for artificiall and well proportioned aedifaces, it may, and not vnworthily be compared to the proudest cittie of the Germans. It contayneth a magnificent & most sumptuous Castell, standing on the toppe of a mountayne, strongly fortified beyond all credite and comparison.</i> ¹⁴⁹
Ingolstadt	Město: <i>Ingolstate is a strong citty ...</i> ¹⁵⁰
Erfurt	Město: <i>... an olde and memorable citty, abounding with wine, corne and other necessaries.</i> ¹⁵¹ <i>The last fire therein happened in the year 1392... which incredible losse is not recouered of; for my being there some 3 years since, it was scarcely with low and slender buildinges of wood reedified.</i> ¹⁵²

¹⁴⁷(Lewkenor 1600), pp. 7-8.

¹⁴⁸(Lewkenor 1600), pp. 10.

¹⁴⁹(Lewkenor 1600), pp. 13.

¹⁵⁰Tamtéž.

¹⁵¹(Lewkenor 1600), pp. 14.

¹⁵²(Lewkenor 1600), pp. 15.

Dnešní název	Hodnotící přívlastky ve vztahu k městu
Leipzig, Lipsko	Město: ... <i>is a citty... thogh of no great circuite, yet for pride and statelines of building, and excessiue traffique of Merchants, scarce inferior to the best adorned citty of Germany three times euery year are therein held certaine famous Martes or Fayeres... The houses of this citty are rearedal (?) of free stone, within richly paued, and without curiously paynted with great artifice and maiestie; the streetes are builded in excellent proportion and vniformitie.</i> ¹⁵³
Wittenberg, Wittenberk	Město: ... <i>is a conspicious & well knowne Cittie in the upper Saxonie...</i> ¹⁵⁴
Frankfurt nad Odrou	Město: bez hodnocení.
Rostock, Roztoky	Město: <i>a marinite Citie... populous and opulent, the aire thereabout is pure and healthie, and the land fertile, from whence arise great cheapnesse and plentie of victuailes.</i> ¹⁵⁵
Greifswald	Město: ... <i>by long ciuil discord impouerished is now grown obscure.</i> ¹⁵⁶
Freiburg	Město: ... <i>is a noble and conspicious citie...</i> ¹⁵⁷
Marburg, Marburk	Město: bez hodnocení.
Dillingen	Město: bez hodnocení.
Videň	Město: <i>Vienna is the most renowned metropolis & residence of the Archdukes of Austria, situate upon the shore of Danubius, a citie for continuance most ancient, for wealth most opulent, and for strenght most inuincible, the only bulwark of the christians against their perpetuall, immane, & barabarous enemie the Turke.</i> ¹⁵⁸
Krakov	Město: bez hodnocení.

¹⁵³(Lewkenor 1600), pp. 15.

¹⁵⁴(Lewkenor 1600), pp. 16.

¹⁵⁵(Lewkenor 1600), pp. 17.

¹⁵⁶Tamtéž.

¹⁵⁷Tamtéž.

¹⁵⁸(Lewkenor 1600), pp. 19.

Dnešní název	Hodnotící přívlastky ve vztahu k městu
Poznaň	Město: <i>Posne is a cittie of no great circumference, but exceedingly beutified with fayre & sumptuous aedifices ...</i> ¹⁵⁹
Kaliningrad, Královec	Město: bez hodnocení.
Vilnius	Město: ... <i>is a large and opulent Cittie...</i> ¹⁶⁰
Praha	<p>Město: <i>Prage is a great and renowned citie...</i></p> <p><i>The chiefe and principall is that which they call the old towne, a place adorned with many ancient and goodly edifices, a faire and spacious market place, with a stately and sumptuous Senate house whereunto is annexed a clocke of curious and costly workmanship...</i></p> <p>Nové město: ... <i>a market place of huge and incredible largenesse, called the Oxe market... a strong and well builded Senate house... a monasterie of incredible antiquitie, called Emaus, contayning many goodly pictures moct artificially limmed...</i></p> <p>Karlův most: ... <i>a costly and magnificent bridge of free stone</i></p> <p>Malá strana: ... <i>in magnitude and spaciousnes it is inferior unto the former...</i></p> <p>Hradčany: ... <i>whereon are many faire and beautifull pallaces of sundry noble men...</i></p> <p>Pražský hrad (sídlo císaře): ... <i>wherein the Emperour is continually resident, overlooking with great maiestie the whole cittie, lying vnderneath.</i>¹⁶¹</p>
Olomouc	Město: ... <i>a faire and ample cittie...</i> ¹⁶²

To, co u měst hodnotil, rozdělíme do několika kategorií. Starobylost („antiquity“), poloha („situation“), výstavnost („adorned with“, „paved“), význam ve smyslu

¹⁵⁹(Lewkenor 1600), pp. 54.

¹⁶⁰(Lewkenor 1600), pp. 55.

¹⁶¹(Lewkenor 1600), pp.57-58.

¹⁶²(Lewkenor 1600), pp. 59.

bohatství, obchodu, vlivu, obrany apod. („mighty“, „of note“, „wealth“, „opulent“, „invincible“), velikost („large“, „populous“), a v neposlední řadě věhlas, často i ve vztahu k slavné minulosti („famous“, „memorable“, „conspicuous“, „renowned“). Ve více kategoriích v superlativech („great“, „exceeding“, „the proudest“, „the best“, „the most“) psal Lewkenor o městech: Basilej (význam, věhlas), Mety (starobylost, poloha), Würzburg (výstavnost, poloha), Trevír (věhlas, poloha, starobylost), Tübingen (význam-bohatství, výstavnost), Lipsko (výstavnost, význam-obchod), Rostock (velikost, význam-bohatství, poloha), Vídeň (věhlas, starobylost, význam-obranný), Praha (věhlas, starobylost, výstavnost). Překryv s kvalitativní analýzou univerzit najdeme u měst: Trevír, Lipsko, Vídeň a Praha.

Dalším zajímavým problémem je, co zmínil nad rámec běžné šablony popisu města, jak byla popsána výše. Informace mimo základní osnovu byly spíše neobvyklé a málo časté. O těchto několika výjimkách se nyní stručně zmíníme. V některých případech upozornil na to, že půda byla úrodná, z čehož vyvodil dostatek potravin a jejich nízké ceny, které vytvářely příznivé podmínky pro studenty. Výslovně tyto skutečnosti uvedl do souvislosti v Lipsku:

*This Vniuersitie at this day most exceedingly flourisheth through the innumerable multitudes of Germanie students, which dayly repaire thither, because they liue therein with lesse charge and expence then in any other citie, by reason of the admirable fertilitie of the soyle, whereof one saith.*¹⁶³

Nicméně o úrodnosti půdy a nízkých nákladech pro studenty podal zprávu také v Heidelbergu, Tübingen a Ingolstadtu. U několika měst se mimořádně zmínil o obyvatelích, jejich mravech a zvycích. Konkrétně o Trevíru napsal s odkazem na římského básníka Ausonia, že mají sklony k melancholii.¹⁶⁴ V Lipsku neunikl jeho pozornosti nešvar v podobě nadměrné konzumace alkoholu. Uměním pít bylo možné si vysloužit uznání ve společnosti:

The inhabitants of this Citie haue one innated & vncorrigible vice, which custome hath drawn into a natire amongst them, that is, they almost continually wallow in immoderate drunkennesse, in so much that he which can euacuate the greatest

¹⁶³(Lewkenor 1600), pp. 15.

¹⁶⁴(Lewkenor 1600), pp. 11.

*number of pottes, and can in receiuing his drinke, hold out longest without any swimming or perturbation in his braine, is accounted a personage among them of greatest qualitie and worth.*¹⁶⁵

Opět opřel své konstatování o jiného autora, Enea Silvia, který vzpomněl příklad podobného zasloužilého pijana z Lipska. O Lipsku nicméně Lewkenor napsal velmi pochvalně, co se týče správy věcí veřejných, že v městské radě podle něj nezasedali jako v jiných městech nevzdělané loutky („mechanical and unlearned citizens“), ale naopak „men skilful, and well seen in the arts: who have full power and authority“.¹⁶⁶ Na rozdíl například od Greifswaldu, kde naznačil, že za úpadkem města stály sváry místních: „... by long civil discord impoverished is now grown obscure.“¹⁶⁷ O Vilniusu dokonce podal obsáhlejší etnografický popis, v kterém použil turecké přirovnání pro vyjádření neevropského vzhledu. Poprvé se zde také zmínil o náboženské diverzitě:

*The Lithuanians, Polonians, Russians, and Moscovites, use all one manner of attire and armes, though in language they all differ the one from the other: their **apparrell is like vnto the Turkes**, which vse altogether long robes... They use in their dyet immoderate gluttonie and drunkennesse...*

*This cittie containeth many goodly Monasteries... Therein also is allowed one church for the Protestants... An other churche in like manner is granted unto the professors of Lutheranisme... The religion in this citie generally professed, is that of Russes, who have there many sumptuous temples... The Iewes also are here permitted to have their Sinagogue... Neere unto this cittie, namely in the suburbs thereof, and villages neere unto adioyning, dwel great multitudines of Tartares, which use their natiue Tartarian language, and the Mahumetane religion.*¹⁶⁸

V Olomouci vypíchl pohostinnost místních, kterou zakusil na vlastní kůži. Obecně lze usuzovat, že těmito odbočkami obohatil svůj text buď v případě, že narazil ve svých pramenech na zajímavou informaci (kterou mohl i nemusel potvrdit zkušeností), nebo na základě mimořádného zážitku. V textu cestopisu není zdůrazněno, že by autor všechna místa, o kterých píše, osobně navštívil, i když

¹⁶⁵(Lewkenor 1600), pp. 15.

¹⁶⁶Tamtéž.

¹⁶⁷(Lewkenor 1600), pp. 17.

¹⁶⁸(Lewkenor 1600), pp. 56.

v dedikaci strýci uvedl, že byl na svých cestách *oculatus testis*. Stručnost a strohost některých záznamů tomu nenasvědčuje, nicméně v kontextu vývoje žánru lze připsat tyto charakteristiky dobovému cestovatelskému diskurzu, v kterém se s osobními zážitky pracovalo minimálně.

Vraťme se k úvodní hypotéze a pokusme se shrnout dílčí poznatky na základě textové analýzy prvního z textů. Abychom byli schopni rekonstruovat, co podle autora univerzitního cestopisu bylo hodné pozornosti, tedy důležité, ústřední, „centrální“, zaměřili jsme se v textové analýze na to, kolik prostoru jednotlivým městům v textu věnoval (kvantitativní analýza), a dále co a jakým způsobem hodnotil (kvalitativní analýza). Ústředním tématem cestopisu byla univerzitní města. Struktura textů k jednotlivým městům byla šablonovitá, informace byly předkládány především na základě dostupných pramenů, jen výjimečně uvedl autor vlastní zážitek či pozorování. U některých univerzit neuvedl informace žádné. Informaci o počtu stran (kvantitativní analýza) lze s jistou licencí interpretovat jako znak toho, do jaké míry bylo o daném místě co napsat. Jako nejvíce „in“ vyšla na sledované trase města Würzburg, Kolín nad Rýnem, Vídeň a Praha. Nyní k závěrům analýz kvalitativních. Vzhledem k jednoduchosti a stylistické nekomplikovanosti textu postačilo zaměřit se na používaná adjektiva a adverbia v textu. Na tomto základě můžeme konstatovat, že autor hodnocením spíše šetřil a pokud již hodnotící přívlastky použil, pak v drtivé většině v pozitivním smyslu, ale bez subjektivního zabarvení. Hodnocení, které lze interpretovat jako spíše negativní, najdeme na vybraném úseku cesty pouze v charakteristice obyvatel Trevíru (melancholie), Lipska (nadměrné pití alkoholu) a Vilniusu (obžerství a opilství), a také v Greifswaldu (místní spory). Za centrum vzdělanosti tehdejší Evropy bychom na základě kvalitativní textové analýzy cestopisu Samuela Lewkenora mohli považovat Kolín nad Rýnem, neboť jako jediná univerzita na sledované trase se dočkala výrazně kladného hodnocení ve dvou ze čtyř sledovaných aspektů, a to v otázce materiálního zázemí i úrovně výuky. Dobře hodnocené byly ale i další univerzity, byť výrazněji jen v jednom z měřítek. Dále jsme provedli kvalitativní analýzu způsobu hodnocení univerzitních měst, a to v několika kategoriích: starobylost, poloha, výstavnost, význam ve smyslu bohatství, obchodu, vlivu, obrany apod., velikost a věhlas. Překryv s kvalitativní analýzou hodnocení univerzit jsme našli u měst: Trevír,

Lipsko, Vídeň a Praha. Pokud na závěr souhrnně položíme vedle sebe obě analýzy kvalitativní i analýzu kvantitativní, ukážou se jako nejmóraznějši centra Vídeň a Praha. Jedná se o dílčí výsledek na základě částečné analýzy textu, nicméně je to zjištění zajímavé. Odpovídá významu Prahy jako císařského města a Vídně jako sídla arcivévodů rakouských.

Charles Burney se od svého předchůdce Samuela Lewkenora lišil v mnohém a velmi rozdílné jsou i texty obou autorů, což je mimo jiné dokladem toho, jakou proměnu cestovatelský diskurz za bezmála dvě století prodělal. Už v úvodu Burney chválil bezprostřední cestovatelskou zkušenost a zatratil ty, kteří cestovali doma u krbu a kompilovali z textů jiných autorů, kteří rovněž nebyli původní. Zatímco při čtení Lewkenorova cestopisu můžeme mít dojem, že častými odkazy na jiné autory své vlastní postřehy ospravedlňoval, Burney se směle přihlásil k původnosti (a originalitě) svého pozorování:

*... hoping, that the testimony of one who has himself been witness of the particulars he relates, will have a weight which integrity itself cannot give to hear-say evidence, and that the mind of the reader will be more entertained, in proportion as it is more satisfied of the truth of what was written.*¹⁶⁹

V rámci cesty střední Evropou a Nizozemím, jak moderní editor Percy A. Scholes¹⁷⁰ nazval autorův druhý cestopis, nás bude podrobněji zajímat úsek cesty od překročení Rýna, tedy od Frankfurtu nad Mohanem, přes Mnichov, Vídeň, Prahu, Drážďany, Berlín, Hamburk až do Brém.

Při četbě Burneyho hudebního cestopisu¹⁷¹ nikdo nemůže zůstat na vážkách, že skutečně ústředním tématem, kterému se autor systematicky věnoval, byla hudba. Obdobná kvalitativní analýza, jako jsme provedli u Lewkenorova univerzitního cestopisu, tedy výběr veškerých hodnotících přívlastků ve vztahu k hudbě, by byla velmi obsáhlá, a vzhledem k stylistické propracovanosti textu by také nebyla zcela

¹⁶⁹BURNEY, C., 1775. *The Present State of Music in Germany, the Netherlands, and United Provinces... The second edition, corrected*. London: T. Becket, etc., Introduction, pp. IV.

¹⁷⁰SCHOLES, P. A., eds, 1979. *An eighteenth-century musical tour in Central Europe and the Netherlands: being Dr. Charles Burney's account of his musical experiences*. Westport, Conn.: Greenwood Press.

¹⁷¹Pro analýzu používáme autorův původní text, druhou upravenou edici z roku 1775, nikoliv moderní reedici výše citovanou.

vypovídající. Již na první pohled je patrné, která města jsou v centru autorovy pozornosti. Za centra hudby považoval, a také proto je zařadil do svého itineráře a věnoval jim největší prostor, především Mnichov (spolu s kurfiřtským palácem v Nymphemburku), Vídeň, Drážďany a Berlín (spolu s Postupimí jako sídlem pruského krále). Podle prostého údaje o počtu stran by se dal zařadit i Hamburk, nicméně je to především díky osobnosti skladatele C. P. E. Bacha. Hamburk byl v té době hudebně za zenitem, jak ostatně Burney doložil citátem samotného skladatele: „You are come, said he, fifty years too late.“¹⁷² Nabídl tak měřítko, vyjádřené časovým srovnáním, podle kterého se vzdálenost mezi Hamburkem a ostatními jmenovanými městy výrazně zvětšila. Pokusme se i zde o kvalitativní analýzu způsobu hodnocení, tentokrát ji ale postavíme jinak, byť hledáme odpovědi na obdobné otázky. Zatímco u Samuela Lewkenora jsme sledovali způsob hodnocení hlavních témat (města, univerzity), přičemž negativního jsme našli minimum, u Charlese Burneyho nás bude zajímat pravý opak, vyjádření znepokojení, pobouření, odporu, nespokojenosti, odsudku apod. Jeho hlavní předmět zájmu – hudbu – necháme stranou. Vycházíme z následujícího předpokladu: autor měl své ústřední téma v centru pozornosti velmi výrazně, přičemž v hodnocení šel do mimořádných podrobností, jako byly recenze výkonů jednotlivých interpretů na jednotlivých koncertech, jichž se zúčastnil. Naopak, pokud nenašel, co hledal, tj. dostatek příležitostí k poslechu hudby či konverzaci o ní s poučenými lidmi, obracel nenaladěm svůj zrak jiným směrem.

Místní označení (pouze větší města, kterým věnuje samostatnou kapitolu)	Co hodnotil? (vyjma hudby)	Negativní hodnocení (vyjma hudby)
Frankfurt nad Mohanem	německé hostince (obecně)	<i>...the German inns, between town and town, are in general, few and miserable...</i> ¹⁷³
Darmstadt	německé dostavníky	<i>...the villainous and rascally behaviour of postmasters</i>

¹⁷²(Burney 1775), Volume II, pp. 246.

¹⁷³(Burney 1775), pp. 75-77 (chyba v číslování originálu).

Místní označení (pouze větší města, kterým věnuje samostatnou kapitolu)	Co hodnotil? (vyjma hudby)	Negativní hodnocení (vyjma hudby)
	(obecně)	<i>and postilions, in this part of the world...</i> ¹⁷⁴ <i>... the extortion, sullennes, and indolence of postmasters and postilions, are intollerably vexatious.</i> ¹⁷⁵
	německé ženy (obecně)	<i>The women, among the common people in the country, are miserably ugly, not, perhaps, so much in feature, as from dress, and a total neglect of complexion.</i> ¹⁷⁶
	žebráci, jiná měna (obecně)	<i>... the numberless beggars, clamorously unportunate, though often young, fat, robust, and fit for any labour; the embarassement of perpetual change and loss of money... are intollerably vexatious.</i> ¹⁷⁷
Mannheim	Zabývá se převážně hudbou.	Bez negativního hodnocení.
Schwetzingen	chování obyvatel (obecně)	<i>... people here, like the English, are shy of strangers, and wishing to shake them off. (..)I gained but little assistance; it was difficult to discover who could afford me any, and much more to find those that would.</i> ¹⁷⁸ <i>... I met several afterwards, who could be called true Germans, for slow apprehension, and inactivity.</i> ¹⁷⁹
Ludwigsburg	krajina, půda	<i>The ground upon which this town is built, is irregular</i>

¹⁷⁴(Burney 1775), pp. 80.

¹⁷⁵(Burney 1775), pp. 81-82.

¹⁷⁶(Burney 1775), pp. 81.

¹⁷⁷(Burney 1775), pp. 81-82.

¹⁷⁸(Burney 1775), pp. 91.

¹⁷⁹(Burney 1775), pp. 90.

Místní označení <p>(pouze větší města, kterým věnuje samostatnou kapitulu)</p>	Co hodnotil? <p>(vyjma hudby)</p>	Negativní hodnocení <p>(vyjma hudby)</p>
		<i>and wild, yet it contains many fine streets, walks, and houses. The country about it is not pleasant, but very fertile, especially in vines...</i> ¹⁸⁰
	<p>německé dostavníky (obecně)</p>	<p>... after being roasted alive, and jumbled to death, in a wagen, which the Germans call a post-chaise...</p> ¹⁸¹
	<p>vévoda Württembergský, péče o půdu</p>	<p>... immense forests and parks, set apart for a prince's amusement, at the expence of agriculture, commerce, and indeed, the necessaries of life, keep vast tracts of land uncultivated, and his subjects in beggary.</p> ¹⁸²
<p>Ulm</p>	<p>Zabývá se převážně hudbou (varhany v katedrále).</p>	<p>Bez výrazně negativního hodnocení.</p>
<p>Augsburg</p>	<p>chování obyvatel (obecně)</p>	<p>... not knowing even the name of my inn; and I had, indeed, very little language in which to explain my situation to these cold, and in appearance, surly people.</p> ¹⁸³
<p>Mnichov</p>	<p>Zabývá se převážně hudbou.</p>	<p>Bez negativního hodnocení.</p>
<p>Nymphenburg</p>	<p>Zabývá se převážně hudbou (přijetí u</p>	<p>Bez negativního hodnocení.</p>

¹⁸⁰(Burney 1775), pp. 100.

¹⁸¹(Burney 1775), pp. 102.

¹⁸²(Burney 1775), pp. 104-5.

¹⁸³(Burney 1775), pp. 121.

Místní označení (pouze větší města, kterým věnuje samostatnou kapitolu)	Co hodnotil? (vyjma hudby)	Negativní hodnocení (vyjma hudby)
	kurfiřtského dvora).	
Na cestě z Mnichova do Vídně po vodě	obyvatelé Bavorska (obecně)	<i>I had been told, that the people of Bavaria were, at least, three hundred years behind the rest of Europe in philosophy, and useful knowledge.</i> ¹⁸⁴
	Útrapy cesty a nepřízeň počasí	<p><i>...the most violent storm of thunder, lightning, rain and wind, that I ever remember to have seen. I really expected every moment, that the lightning would have set fire to my cabin; it continued all night with prodigious fury... and moreover it rained in, at a hundred different place... the bells in the town of Freising were jingling the whole night, to remind me of their fears, and the real danger I was in...</i>¹⁸⁵</p> <p><i>... the rain and wind continuing with great fury, and from violent heat, the air grew so chill and cold, that I found it impossible to keep myself warm with all things I could put on... I was so uncomfortable, that I could not, for a long time, write a word in my journal books; the weather had so lowered my spirits, and stiffened my fingers... Rain, rain, eternal rain and wind, made the water nothing less than pleasant...</i>¹⁸⁶ (v podobném duchu dále)</p>
Pasov	útrapy cesty, hlad	<i>... stop for the night, at a wretched place, which afforded no kind of refreshment; though I had indulged the hope of supplying myself here for two days to come, which being Friday or Saturday, among Austrian catholics, I knew would be kept strictly</i>

¹⁸⁴(Burney 1775), pp.183.

¹⁸⁵(Burney 1775), pp. 182-184.

¹⁸⁶(Burney 1775), pp. 185-187.

Místní označení (pouze větší města, kterým věnuje samostatnou kapitolu)	Co hodnotil? (vyjma hudby)	Negativní hodnocení (vyjma hudby)
		<i>“maigre”... nothing but “pompernichl” was to be had here; which is so black and sour, as to disgust two senses at a time.</i> ¹⁸⁷
Linec	zboží a služby	<i>It was market day, though but for poor stuff; as nothing eatable appeared, perhaps, because it was Friday, but “Brod”, vile cheese, bad apples, pears, and plums... I saw not a good shop in the town...</i> ¹⁸⁸
na cest z Lince do Vídně po Dunaji	krajina, půda (obecně) obyvatelé (obecně)	<i>... the quantity of useless woods and forests, in several parts of Germany, have a barbarous and savage appearance; and, to say the truth, except in the great trading towns, or those where sovereign princes reside, the Germans seem very rude and uncultivated.</i> ¹⁸⁹
	útrapy cesty, hlad	<i>... hunger as well as loss of time, made me very impatient to be released...</i> ¹⁹⁰
Videň	celnice	<i>The custom-house did not disappoint my expectation of its being remarkably troublesome, particularly, in the article of books; all are stopt there, and read more scrupulously than at the inquisition of Bologna, in Italy...</i> ¹⁹¹
	zboží a služby	<i>The trades-people seem to sell nothing at home, but, like hawkers and pedlars, carry their goods from house to house. A stranger is teazed to death by these chapmen, who offer to sale wretched goods, ill</i>

¹⁸⁷(Burney 1775), pp. 193-194.

¹⁸⁸(Burney 1775), pp. 197.

¹⁸⁹(Burney 1775), pp. 200.

¹⁹⁰(Burney 1775), pp. 205.

¹⁹¹(Burney 1775), pp. 207-208.

Místní označení (pouze větší města, kterým věnuje samostatnou kapitolu)	Co hodnotil? (vyjma hudby)	Negativní hodnocení (vyjma hudby)
		<i>manufactured, and ill-fashioned. In old England, it is true, things are very dear, but if their goodness be compared with these, they are cheap as dirt.</i> ¹⁹²
	zvířecí zápasy	<i>The diversions for the common people of this place, are such as seem hardly fit for a civilized and polished nation to allow. Particularly the “combats”, as they are called, or baiting of wild beasts, in a manner much more savage and ferocious than our bull-baiting, throwing at cocks, and prize-fighting of old, to which the legislature has so wisely and humanely put a stop. These barbarous spectacles, are usually attended by two or three thousand people, among whom are a great number of ladies!</i> ¹⁹³
Čechy (obecně)	útrapy cesty	<i>My journey through this country, was one of the most fatiguing I ever took in my life; for though the road, in general, is very good, for a German road, yet my want of time, which obliged me to travel night and day; the excessive heat and cold of the weather, occasioned by the presence and absence of the sun; together with bad horses, and diabolical wagons, used as chaises, exhausted both my spirits and my patience.</i> ¹⁹⁴
	krajina	<i>The country is flat, naked, and disagreeable to the eye, for the most part, all the way through Austria, Moravia, and Bohemia, as far as Prague...</i> ¹⁹⁵

¹⁹²(Burney 1775), pp. 210.

¹⁹³(Burney 1775), pp. 331-332.

¹⁹⁴(Burney 1775), pp., Volume II, pp. 1-2.

¹⁹⁵(Burney 1775), Volume II, pp. 2.

Místní označení (pouze větší města, kterým věnuje samostatnou kapitolu)	Co hodnotil? (vyjma hudby)	Negativní hodnocení (vyjma hudby)
	zboží, služby	<i>The dearness and scarcity of provisions, of all kinds, on this road, were now excessive: and the half-starved people, just recovered from malignant fevers, little less contagious than the plague, occasioned by bad food, and by no food at all, offered to view the most melancholy spectacles I ever beheld. No refreshment of any kind were to be found, till I arrived at Colin...¹⁹⁶</i>
Praha	útrapy cesty	<i>I quitted Prague... after many delays and plagues, incident to travellers in a foreign country...¹⁹⁷</i>
	celnice	<i>... my baggage was narrowly ransacked, by custom-house inquisitors...¹⁹⁸</i>
Sasko (obecně), cesto z Čech po Labi	dostavníky (obecně)	<i>... I did not meet with a chaise or carriage of any kind, that had a top, or covering, to protect passangers from heat, cold, wind, or rain, in my whole journey; and so violent are the jolts, and so hard are the seats of German post-wagons, that a man is rather kicked than carried from one place to another... so great is the number of fees and taxes on this occasion.¹⁹⁹</i>
	zboží, služby	<i>... all the plagues of bad vehicles, bad horses, bad inns, and worse provisions... they exceed those of most other countries in Europe so much...²⁰⁰</i>

¹⁹⁶Tamtéž.

¹⁹⁷(Burney 1775), Volume II, pp. 16.

¹⁹⁸Tamtéž.

¹⁹⁹(Burney 1775), Volume II, pp. 18.

²⁰⁰(Burney 1775), Volume II, pp. 19.

Místní označení (pouze větší města, kterým věnuje samostatnou kapitolu)	Co hodnotil? (vyjma hudby)	Negativní hodnocení (vyjma hudby)
	krajina, cesty	<i>... the country is so mountainous, and road so full of holes, and great loose stones, that both carriage and baggage frequently suffer...</i> ²⁰¹
	útrapy cesty	<i>The rain continued till day-break, after which, the wind got up, and became quite furious, just in our teeth; in this kind of hurricane... Distress on distress!... I was now wet, cold, hungry, and totally helpless...</i> ²⁰²
Čechy, Sasko (obecně)	nevolníci	<i>... in many parts of Bohemia and Saxony, the Gothic power over vassals still subsists, these people have seldom any ambition to excel in music, as they have no opportunities of mending their condition by it...</i> ²⁰³
Drážďany	finanční poměry	<i>Every one here is in the utmost indigence; this poor man has a small nominal pension, as a court organist, but it is ill-paid; and most of the nobility and gentry are too much impoverished, to be able to afford to learn, or to let their children learn music.</i> ²⁰⁴
	obyvatelstvo (obecně)	<i>The Saxons of old... are now reduced to knavery and chicane, beyond the inhabitants of any other country. Dresden is at present a melancholy residence... it is now only a dwelling for beggary, theft, and wretchedness. No society among the natives can be supported; all must retrench; the court is obliged to</i>

²⁰¹(Burney 1775), Volume II, pp. 20.

²⁰²(Burney 1775), Volume II, pp. 21-22.

²⁰³(Burney 1775), Volume II, pp. 24.

²⁰⁴(Burney 1775), Volume II, pp. 58.

Místní označení (pouze větší města, kterým věnuje samostatnou kapitolu)	Co hodnotil? (vyjma hudby)	Negativní hodnocení (vyjma hudby)
		<i>abandon genius and talents, and is, in turn, abandoned by them!</i> ²⁰⁵
Lipsko	kostely	<i>I entered some of the principal churches here, and found them in general very fine, and very dirty.</i> ²⁰⁶
cesto z Lipska do Berlína	útrapy cesty	<i>... the usual hardship of bad fare, bad roads, bad carriages, and bad horses...</i> ²⁰⁷ <i>The wagon... was the worst and most defenceless that I had hitherto mounted... it rained violently, and became so dark, that the postilion lost his way... the cold was intense; and nothing could be more forlorn than my condition.</i> ²⁰⁸
	německé dostavníky	<i>... the post-master and his people, with an insolence and brutality so determined, that reasoning and remonstrating operate no otherwise than in rendering them more obstinate and malevolent.</i> ²⁰⁹
Berlín	celnice	<i>... conducted me like a prisoner through the principal streets of the city, to the custom-house. Here I was detained in the yard more than two hours, shivering with cold, in all my wet garmets, while every thing was taken out of my trunk and writing box, and examined</i>

²⁰⁵(Burney 1775), Volume II, pp. 58.

²⁰⁶(Burney 1775), Volume II, pp. 79. Jak je vysvětleno v poznámce pod čarou, hodnocením „dirty“ se míní pravděpodobně „plné původní katolické výzdoby“, „retain all ancient ornaments of the Roman catholic times“.

²⁰⁷(Burney 1775), Volume II, pp. 84.

²⁰⁸(Burney 1775), Volume II, pp. 86.

²⁰⁹(Burney 1775), Volume II, pp. 85.

Místní označení (pouze větší města, kterým věnuje samostatnou kapitolu)	Co hodnotil? (vyjma hudby)	Negativní hodnocení (vyjma hudby)
		<i>as curiously as if I had just arrived at Dover, from the capital of France.</i> ²¹⁰
Postupim	vstup do města	<i>The examination at the gates of the city, is the most minute and curious, both in going in, and out, which I have ever experienced in my travels; it could not be more rigorous at the postern of a town besieged...</i> ²¹¹
	doprava	<i>In visiting the principal streets and squares of this beautiful city, which is well-built, well-paved, magnificent, and new, I could not help observing, that foot passangers were here, as well as in other city of Europe, except London, exposed to accidents from being mixed with horses and carriages, as well as from the insolance and brutality of their riders and drivers, for want of a "foot-path."</i> ²¹²
Hamburk	výstavba města (ulice)	<i>The streets are ill built, ill paved and narrow, but crowded with people who seem occupied with their own concerns; and there is an air of chearfulness, industry, plenty, and liberty, in the inhabitants of this place, seldom to be seen in other parts of Germany.</i> ²¹³
Brémy	Stručný záznam, zabývá se převážně hudbou.	Bez negativního hodnocení.

²¹⁰(Burney 1775), Volume II, pp. 87-88.

²¹¹(Burney 1775), Volume II, pp. 116.

²¹²(Burney 1775), Volume II, pp. 197.

²¹³(Burney 1775), Volume II, pp. 236.

Výše zmíněný předpoklad se neprokázal jako platný zcela stoprocentně. Centra hudby, kde měl dostatek podnětů, neušla sem tam jeho negativnímu názoru na jiné než ústřední téma. Nicméně vzhledem k prostoru, který konkrétně například Vídni a Berlín v textu věnoval, byly negativní postřehy poměrně minimální. Ve svém hlavním tématu byl Charles Burney schopen rozlišovat drobné rozdíly a hodnotit kvalitu bez ohledu na většinový názor, dokázal kritizovat i velkou hvězdu a dílo uznávaného skladatele, nebo naopak vyzdvihnout výkon pouličních muzikantů. Ovšem v jiných postřezích se u něj setkávám s příkladnou předpojatostí a potvrzováním stereotypů. „Německý dostavník“, „německé služby a zásobování“, „německé hostince a cesty“, to vše pro něj byly symboly utrpení a mučednictví pro hudbu, přičemž nerozlišoval, zda byl právě ve Frankfurtu nad Mohanem, na cestě do Vídně, nebo v Sasku. Zůstal jen krůček od toho, aby zavedl termín „německé počasí“ pro bouři, déšť a zimu. Při velkém zjednodušení můžeme říci, že zářivá sídla múz, kde koncert střídalo přijetí u dvora a návštěva u světoznámé subrety představení v opeře a kde se cestovateli dostalo řádného pohoštění, překlenovaly cesty plné příkoří (mrzutí Němci, šikana cizince na celnicích), nepohodlí (mizerné předražené hostince), hladu (nic podle představ cestovatele o dobrém jídle) a celkového strádání (ani notička pro potěchu a naplnění ctihodného poslání). Výše uvedenou analýzou si připravujeme půdu pro další zajímavé téma, obrazy marginality, kterému budeme věnovat samostatnou kapitolu.

Závěrem se vraťme k úvodní hypotéze a pokusme se odpovědět na otázku, zda se potvrdilo očekávání o rozdílnosti konstruování centra a periferie v textech tematicky zaměřených cestovatelů, profesionálů. Prvním dílčím závěrem je, že oba vybrané texty jsou především dokladem vývoje cestovatelského diskurzu a vzhledem k časovému rozestupu mezi vznikem obou cestopisů se více liší, než podobají. Nicméně u obou lze konstatovat, že i když byl zájem autorů zaměřený odlišně a úžeji než u jiných cestovatelů jejich doby, přesto odráží výběr center, jimž věnovali ve svých textech nejvíce pozornosti, aktuální situaci a šlo především o centra politické moci. U Lewkenora jsme porovnáním kvantitativní i kvalitativních analýz textu zjistili největší zájem o Prahu a Vídeň, u Burneyho jsme konstatovali, že nejvíce prostoru věnoval Mnichovu, Vídni, Drážďanům a Berlínu, přičemž u těchto měst zaznamenal relativně málo negativních postřehů o skutečnostech mimo svůj hlavní obor.

3.3. Intelektuálové

1550-	1600-	1650-	1700-	1750-	1800-
Fynes Moryson (1565/6–1630)				Robert Townson (1762-1827)	
	Edward Brown (1644–1708)				

Podmínkou zařazení cestovatele mezi intelektuály je univerzitní vzdělání a blízký vztah k akademickému prostředí. Jde také o cestovatele, kteří se na svých cestách mohli opřít o svou jazykovou výbavu a jejichž sociální kontakty neznaly hranic, neboť byli příslušníky akademické obce, komunity intelektuálů. Jejich primární zájem nebyl ani obchodní, ani diplomatický, nešlo ani o poutníky. Pozitivně vymezit hlavní předmět jejich zájmu je obtížnější, neboť se v průběhu sledovaných tří století měnil a rovněž se lišil podle případné specializace konkrétního cestovatele. Obecně řečeno, shromažďovali pozorování a poznatky, které by mohly být k užitku. Tolik tedy ideálně typická charakteristika.

Podívejme se nyní i u textů cestujících intelektuálů, konkrétně Fynese Morysona, Edwarda Browna a Roberta Townsona, co sledovali, jaký byl hlavní předmět jejich pozornosti, které byly vedlejší, jakým způsobem se hodnotili zaznamenané skutečnosti na námi vymezené trase. Naše hypotéza zní, že primární zájem cestujících intelektuálů byl o oblasti neznámé, dosud neprozkoumané. Předpokládáme, že zmapovat nezmapované byl jejich hlavní cíl. Při jeho plnění očekáváme, že se zaměřili na to, co vyhodnotili jako užitečné. Co sledali nezajímavým, vynechali, nebo přešli stručně. Opět budeme selektivní v četbě vybraných textů a detailněji se zaměříme na následující úseky cesty. Z práce Fynese Morysona vybíráme texty pojednávající o německých zemích, Vídni, Čechách a Polsku. U Edwarda Browna zacílíme na trasu mezi Kolínem nad Rýnem, Vídni a Hamburkem, jakožto i na pojednání o Uhrách. Robert Townson vylíčil cestu z Vídně do Uher, kterou budeme sledovat celou.

U Fynese Morysona stojí za to zastavit se detailněji u jeho celkové koncepce, která, jak víme, byla promyšlena a kompilována s časovým odstupem od vykonání cesty samé. Z pohledu geografického členění (samosprávné celky, města, obyvatelstvo, podnebí) a v otázkách zemědělství, obchodu či stravy řadil k sobě spolu s německými také české země a Švýcarsko. Do druhé skupiny včlenil Polsko spolu s nizozemskými provinciemi, Dánskem a Norskem. Určující v tomto ohledu byla pro něj tedy nejspíše osa sever-jih. Z pohledu náboženství v samostatné kapitole pojednával o německých zemích, zvláště o Čechách, a překvapivě společně o Švýcarsku, Nizozemí, Dánsku a Polsku. Z cestopisu je patrné, že inklinoval spíše ke kalvinistům, osobní sympatie tedy mohly být klíčem k tomuto třídění. Čechy ponechal samostatně, neboť situaci považoval za

obzvláště málo přehlednou. V subkapitole pojednávající o Polsku zdůraznil, že velká část polské šlechty v centru přešla ke kalvinismu. Švýcarské kantony dával za příklad fungující tolerance, i když *status quo* popsal i v německých zemích a v Čechách, nicméně zdá se, že byl ve svém hodnocení podstatně střízlivější:

Švýcarské kantony: ... *it seemed to me a wonderfull effect, ether of their wise government or their natural disposition, or both Concurring, that the men of diuers Religions vsed such patience and Charity one towards the other, as in many places one Church serued both...*²¹⁴

Německé země a Čechy: *Among the great varietyes of opinions about Religion in Germany, where not only diuerse sects of Christians liue together, but the very Jewes are permitted to liue (... not to speake in this place of their scattering through the kingdome of Bohemia, and a Citty allowed them to dwell in at Prague) I say in this great variety of religions, the Germans converse peaceably and friendly together...*²¹⁵

Teoretik i praktik v jedné osobě předmět zájmu cestovatele vymezil jak v kapitolách o tom, co je na cestování dobré a užitečné, tak v doporučeních cestovatelům, jakož i ve struktuře vlastního textu. V teoretickém úvodu neodolatelně jednoduše shrnul, co považoval za hlavní profit z cestování: „...I say the fruit of travell is travell it selfe.”²¹⁶ Pozornosti cestovatele navrhl dlouhý soupis,²¹⁷ který se pokusíme na tomto místě stručně zrekapitulovat. Na prvním místě uvedl přírodní bohatství od hornictví a léčebných koupelí přes zemědělství až k chovu např. koní a péči o ně. Dále doporučil shromažďovat praktické informace, kolik kde utratil, kde si pronajal koně, co kde jedl. Na seznamu jsou také uvedena města – jejich poloha, kvalita ovzduší („the healthfulness of the

²¹⁴HUGHES, C., eds, 1903. *Shakespeare's Europe: unpublished chapters of Fynes Moryson's Itinerary, being a survey of the condition of Europe at the end of the 16th century*. London: Sherratt & Hughes., pp. 279.

²¹⁵(Hughes ed 1903), pp. 269.

²¹⁶MORYSON, F., 1907-1908. *An itinerary: containing his ten yeeres travell through the twelwe dominions of Germany, Bohmerland, Sweitzerland, Netherland, Denmarke, Poland, Italy, Turkey, France, England, Scotland & Ireland*. Glasgow: MacLehose, Vol. III, pp. 364.

²¹⁷MORYSON, F., 1617. *An Itenerary written by Fynes Moryson, Gent. First in the Latine Tongue, and then translated by him into English. (Containing his ten yeeres travell through the twelve dominions of Germany, Bohmerland, Sweitzerland, Netherland, Denmarke, Poland, Italy, Turkey, France, England, Scotland, and Ireland.)*. London: J. Beale., Part III, 1st Book, pp. 12 (chyba ve značení originálu, kde je 10).

air“), výstavnost, významné městské objekty, včetně knihoven a univerzit. Důraz položil na sociální kontakty s učenci a odborníky podle zájmů konkrétního cestovatele. Pokračoval politikou, vladaři a jejich dvory, včetně hospodářství a vojenských sil na zemi i na moři. K bohatství panovníka řadil i poddané, v čem vynikají, jak vypadají. Cestovatele by podle Morysona měly zajímat i dějiny a náboženství. V neposlední řadě přidal obchod, včetně měnového kurzu. Svůj cestopis koncipoval v zásadě podobně. První část ze tří obsahuje cestovní deník řazený podle chronologie cesty. Druhá část popisuje irské události, především devítiletou válku (1594-1603). Třetí část je pro nás nejzajímavější, sumarizuje postřehy cest do tematických celků. První kniha třetí části je teoretická, z níž bylo výše citováno, v podstatě jde o metodiku pro cestovatele s citacemi jiných autorů včetně klasických, odkazoval však často i na vlastní zkušenost. V druhé knize předřadil praktické informace pro cestovatele („coaches, horses and expenses“) před těmi obecnými o významných stavbách včetně hrobek či památníků a informacemi geografickými (viz výše, zemědělství, obchod, výživa). Ve třetí knize pokračoval v obdobné struktuře. Ve čtvrté (a za jeho života nevydané) knize se věnoval charakteristice obyvatelstva, státnímu zřízení a panovníkům, se zvláštním zřetelem k právu i náboženství. V jeho záznamech je zřetelná systematická struktura, zakotvenost v diskurzu, opora v textech jiných autorů, nicméně důraz je kladen i na očitou zkušenost. Stylisticky je text bohatý, květnatý, ve srovnání s rukopisnými deníky obchodníků i univerzitním cestopisem Samuela Lewkenora, které jsme analyzovali výše, jde o rétorickou exhibici, zvláště v částech teoretických. Způsob hodnocení a pozornost věnovanou jednotlivým městům lze nejlépe vyhodnotit na základě cestovního deníku publikovaného v první části Morysonova díla. Na rozdíl od části třetí a čtvrté, kde podle tematických kategorií značně zobecňoval, zde glosoval převážně s citem pro rozdíly jednotlivých míst, která navštívil. I tak je text bohatý na hodnocení v pozitivním i negativním slova smyslu. Z měst na trase mezi Stade a Lindavou²¹⁸ zvláště ocenil Lübeck, pravděpodobně pro dobré pohostinství a vstřícnost k cizincům, které vyzdvihl. Dále psal s uznáním o Norimberku a Augšpurku:

²¹⁸Kompletní itinerář (1591-2): Stade, Hamburk, Lübeck, Lüneburg, Magdeburg, Lipsko, Wittenberg, Torgava, Míšeň, Drážďany, Freiberg, Praha, Plzeň, Amberg, Hersbruck, Norimberk, Weißenburg in Bayern, Augšpurk, Ulm, Lindava. Je použito současné názvosloví, kde existuje, české.

*The City [Norimberk] is absolute of it selfe, being one of the free Cities of the Empire, and mee thinks the **chief**, or at least second to Augsburg: surely it may perhaps yield to Augsburg in treasure and riches of the City, but it **must be preferred for the building**, which is **all of free stone sixe or seven roofes high**: I speake of the whole City of Augsburg, for one street thereof is most beautiful, and some Pallaces there are fit for Princes, of which kind Nurnberg hath none.*²¹⁹

Polsko a Vídeň navštívil při své další cestě z Dánska na jih do Itálie.²²⁰ V deníku věnoval více prostoru a vyšší míru kladných přívlastků městům Gdaňsku, Krakovu a Vídni. Mezi nimi projížděl krajinou, kterou zaznamenal pouze, pokud ji mohl označit za úrodnou, jinak většinu záznamů tvoří seznamy výdajů za ubytování, jídlo a koně. Při popisu Gdaňsku zdůraznil nádheru výstavby:

*... is a **very faire** City, and howsoever few ages past, they had not any houses built of stone, yet at this time **many were built of free-stone, and the rest of bricke, with great beauty and magnificence**, being sixe or seven roofes high. And they had publike gardens for sports, banquets, and exercises, which are **very pleasant**. They have a **very faire** Senate-house...*²²¹

Krakov zhodnotil střízlivěji:

*Of all the Cities, Crakaw is the **chiefe**, where the King and his Councell reside... The building is **very faire**, of free stone foure roofes hye, but covered with tiles of wood for the most part... the Kings Castle, seated on hill; **being faire, and high built**...*²²²

Mimo větších měst neměl, o čem by se rozepisoval:

(cesta mezi Gdaňskem a Krakovem): *If you except Crakaw, and the greater Cities, the building in these parts is **poore**, being of meere **dirt** in the Villages, and of timber and clay in the better townes, the houses being covered with straw, or*

²¹⁹(Moryson 1617), Part I, pp. 18.

²²⁰Přes Polsko, Slezsko, Moravu, Rakousy, Štýrsko a Korutany do Itálie.

²²¹(Moryson 1617), Part I, pp. 62.

²²²(Moryson 1617), Part I, pp. 64.

*tiles of wood, and the gentlemens house be farre distant one from the other, and of no beauty.*²²³

Vídeň si zasloužila jeho pozornost jako město slavné pro svůj strategický obranný význam:

*Wien the metropolitan City of Austria, is a famous Fort against the Turkes, upon the confines of Austria, which if they should once gaine, their horse-men might suddenly spoile the open Countries of Bohemia, and Moravia, and good part of Salesia... The streets are narrow, but the building is stately, of free stone... It is dangerous to walke the streetes in the night, for the great number of disordered people, which are easily found upon any confines, especially where such an army lieth neere, as that of Hungary, governed by no strict discipline.*²²⁴

U intelektuála Morysona můžeme shrnout, že se potvrdilo naše očekávání, že jeho hlavním předmětem zájmu bylo shromažďování užitečných informací v širokém záběru bez zjevné specializace. Že by ve svém textu na sledované trase zdůrazňoval, že se pohybuje územím málo prozkoumaným, dosud nezmapovaným, to potvrdit nemůžeme. Co se týče výběru témat, je patrná silná zakotvenost v diskurzu. Pokud srovnáme jeho doporučení pro cestovatele s metodikami současníků (Jerome Turler 1575,²²⁵ Thomas Palmer 1606²²⁶), výrazně se neliší v tom, co doporučovali cestovatelově pozornosti, snad jen zdůrazněním užitečných informací pro cestovatele prozradil Moryson praktika.

V hledáčku vzdělaného lékaře Edwarda Browna, člena Královské Společnosti (*Royal Society*), bylo přírodní bohatství zemí, kterými cestoval, zvláště se zajímal o těžbu a léčivé prameny. Neváhal věnovat dost prostoru podrobným popisům těžebních postupů. Jako lékař si také všímal léčebných metod a hygienického zázemí. Nejde však o vyčerpávající výčet. Podívejme se na jeho postřehy nyní detailněji. Svě německé dojmy shrnul autor následovně. První zhodnotil vodní toky. Zvláště Rýn a Dunaj podle něj nenajdou ve Francii (ani v Itálii) sobě rovné.

²²³(Moryson 1617), Part I, pp. 63.

²²⁴(Moryson 1617), Part I, pp. 66.

²²⁵TURLERUS, H., 1575. *The Traveiler of Ierome Turler, devided into two Bookes*. London: By William How, for Abraham Veale.

²²⁶PALMER, T., 1606. *An Essay of the Meanes how to make our travailes into forraine Countries, the more profitable and honourable*. H. L. for M. Lownes.

I přesto, že má Francie přístup k moři a možnost vybudovat vznešená přímořská města a přístavy, žádné z nich nepředčí Lübeck (Lubek), Hamburg (Hamburk) a Gdaňsk (Danzig), napsal. Další v pořadí byla města, jejich počet, velikost, rozloha a výstavnost, tedy znaky významnosti a zajímavosti pro cestovatele:

*The great number of **populous, large, and handsome** Cities, doth afford great content unto a Traveller in Germany.*²²⁷

*Every where we meet with **great and populous** Towns, Villages, Castles, Seats of the Nobility, Plains, Forests, and **pleasant** Woods...*²²⁸

Mezi dalšími tématy následovalo obyvatelstvo, charakter a mravy. Měřítkem bylo chování k cizincům, ocenil upřímnost a spolehlivost. Obdivoval zvláště ženy pro věrnost manželům a starostlivou péči o domácnost.

*Conversation with the People is easie, they behaving themselves **without much formality**, and are **plain-dealing and trusty**, so that a Traveller needs not to be solicitous and heedful of what he hath, as in some other Countries, which are esteemed of greater Civility.*²²⁹

Zajímaly ho záležitosti praktické pro cestovatele. Nemohl si vynachválit zvyk spát na peci se dvěma peřinami (cestoval v zimě). Nebylo mu však příjemné nocovat v nevětraných prostorách plných výparů z kuchyně (maso a zelí). K pozorováním obyvatelstva dodal ještě pochvalnou doušku o německé schopnosti reprodukce a rychlé „regeneraci populace“ zasažené válkami a morem.

Dále máme k dispozici Brownovo hodnocení Uher, přičemž nerozlišoval v obecném popisu Horní a Dolní, navštívil obojí. Hned další v pořadí za hlavním zájmem o přírodní bohatství byla kvalita uherské říční síť.

*... **the best Rivered Country in Europe**: nor doth any region thereof afford so many noble and useful Streams.*²³⁰

²²⁷BROWN, E., 1677. *An Account of Several Travels Through a great part of Germany...* London: Printed for Benj. Tooke etc., pp. 150.

²²⁸(Brown 1677), pp. 151.

²²⁹Tamtéž.

²³⁰BROWN, E., 1673. *A brief account of some travels in Hungaria, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thessaly, Austria, Styria, Carinthia, Carniola, and Friuli.: As also some*

Dobrá splavnost a kvalitní mosty, stručně dobré komunikace, umožňují dobrý obchod (např. obchod se solí) a ten pak přináší bohatství, zapsal. Zajímaly ho komunikace, pevnosti a opevnění měst, pravděpodobně z hlediska vojensko-strategického. Nejen řekami bohatými na ryby, ale i úrodnou půdou jsou obdařeny Uhry, napsal Brown. Pochválil především kvalitu chleba a vína.

*As the Waters are also fruitful in Fish, so the Land aboundeth in other Provisions; and very eminently in the two supporters of Life, Bread and Wine: their Bread is hardly exceeded by any in Europe.*²³¹

Edwarda Browna zajímala také historie, zvláště kde se konaly slavné bitvy – od antiky po dobu současnou. Zaznamenal také rozdíl v mluvě, byť slovanské jazyky považoval za jeden „sclavon“ a zahrnoval mezi ně i maďarštinu:

*In the third Classis, or Natio Hungaria, were contained Hungarians, Bohemians, Polonians, Moravians, Sclavonians, all that speak the Sclavonian Tongue, and also Germans.*²³²

Co se týče způsobu hodnocení, byla vybraná část textu Edwarda Browna vytěžena frekvenční a kontextuální jazykovou analýzou prezentovanou v diplomové práci, jejíž závěry nyní zrekapitulujeme. Nejfrekventovaněji byla využívána hodnotící adjektiva (shodně ve všech třech částech analyzovaného textu z Norwich do Kolína nad Rýnem, odtud do Vídně a popis Vídně) GREAT, LARGE a GOOD, a to při popisu měst a městských objektů. U nich byla zvláště oceňována jejich mohutnost, nákladnost a výstavnost. Nejsledovanějším městským objektem byl kostel (zvláště výrazné při cestě z Norwich do Kolína nad Rýnem). Dalšími v pořadí oblíbenosti se ukázala být tato hodnotící adjektiva: v prvním úseku cesty FAIR a HANDSOME, cestou z Kolína do Vídně HIGH a při popisu Vídně FAIR a NOBLE. Své poslání zmapovat nezmapované potvrdil například tím, že explicitně zmínil, že místa, kterými cestoval, nebyla v mapách uvedena (ve vztahu k Uhrám a cestě dále na jihovýchod do Osmanské říše):

observations on the gold, silver, copper, quick-silver mines, baths, and mineral waters in those parts: with the figures of some habits and remarkable places. London: Printed by T.R. for Benj. Tooke, pp. 1.

²³¹(Brown 1673), pp. 11.

²³²(Brown 1677), pp. 82.

*You are not to expect the Names of all places, which I passed; yet divers you will find mentioned, which are **not to be found in Mapps**; except you have some more exact, than any I have met with.*²³³

U Roberta Townsona bylo poslání objevovat (a uvádět na pravou míru) při cestě z Vídně do Uher v textu zřetelně akcentováno. Uhry hned v předmluvě označil za zemi, která je velmi málo známa, neboť se usuzuje, že má pro Británii malý politický význam, a přitom je tak zajímavá. Ve Vídni se setkal s varováními, že vstupuje na půdu ve stavu přírodním s obyvateli napůl divochy:

*I impatiently waited at Vienna for fine weather; and only in fine weather would it be prudent to travel in a country which, according to the accounts current at Vienna, was **little better than in a state of nature, and its inhabitants half savage**... Indeed so savage was the character of this people drawn by some, that many less accustomed to travel than myself, would have given up their intended tour altogether; and I myself, had I not learned to make deductions from popular accounts, would hardly have ventured without a battalion of grenadiers for protection. If I came back alive I was told I ought to think myself fortunate. On making the acquaintance however of some Hungarians, who furnished me with letters of introduction, I found these accounts to arise from national hatred...*²³⁴

Hlavním autorovým zájmem bylo přírodní bohatství se zvláštním zřetelem na oblast geologie, mineralogie, botaniky a entomologie. Obracel se na poučeného čtenáře a dělil se s ním o nákresy půdních profilů, výsledky chemických zkoušek hornin, latinské názvy rostlin i rozsáhlejší citace z odborných prací kolegů, přičemž cestopis obohatil rozsáhlými přílohami s ilustracemi. Mimo svého koníčka a profesní specializace zaznamenal i celou řadu dalších skutečností. Text autora konce osmnáctého století nese výraznější znaky osobitosti, zvláště mimo větší města se nedržel tak důsledně diskurzivní šablony. Robert Townson se dělil se čtenářem o své osobní názory i zážitky, setkáváme se s vtipnými glosami. V některých pasážích dal vyniknout svému literárnímu nadání a předložil ke čtení živoucí obrazy plné barev i smyslnosti, odlišné od strohé popisné formy používané ve vědeckých pasážích o horninách a květeně. Na jiných místech

²³³(Brown 1673), pp. 23.

²³⁴TOWNSON, R., 1797. *Travels in Hungary, with a short account of Vienna, in the year 1793*. London, pp. 32-3.

přerušila tok informací dobře vypointovaná historka, přičemž autorovým zvláště oblíbeným terčem pro zchlazení žáhy byli magistrátní úředníci, pologramotní a vystrašení z přítomnosti cizince ve svém městě. V Budíně a Pešti zaznamenal městské objekty podle očekávání: královský palác, kasárny, invalidovnu a špitál, univerzitu, knihovnu, divadla, kavárny a lázně. Budín se mu už při vstupu nelíbil, neboť neměl hradby a městské brány, takže první, s čím se setkal, bylo židovské předměstí:

*... you enter the metropolis of Hungary as you do one of its villages: and as the Jews have occupied the first part of the town, it is not necessary to say, that the first thing that strikes you is **poverty and filthiness**.*²³⁵

V negativním hodnocení pokračoval špitálem, který nazval nejhorším v Evropě. Univerzitu ocenil pro sbírku přírodnin a knihovnu pro její dostupnost, byť obsahovala na jeho vkus příliš málo moderních vědeckých titulů. Obsah knihovny pro něj byl měřítkem kvality i dál v Krakově – tamější univerzita neobstála (viz níže, jeden z obrazů nevzdělanosti). Co však zhodnotil v Budíně a Pešti mimořádně uznale, byly kavárny a turecké lázně. Obojí pro něj znamenaly něco exotického. Kavárnu považoval za znak Jihu:

*Coffee-houses are **little known in the northern part of the continent**; but in the southern they are places of resort, time-killing places at least, if not places of amusement. This town has **several good ones**; but that facing the bridge is, I think, **not to be equalled in Europe**...*²³⁶

U tohoto obrazu se chvíli zastavme. Je zajímavý tím, že v odlišném kulturním kontextu interpretuje Angličan kavárnu jako místo zahálky a zábavy. Dokonce píše, že jsou v severní Evropě málo známé. Přitom v Londýně v osmdesátých letech byly kavárny již dávno rozšířeným fenoménem,²³⁷ spojeným

²³⁵(Townson 1797), pp. 76.

²³⁶(Townson 1797), pp. 82.

²³⁷„In London in 1739 there were 551 coffee-houses, 207 inns, and 447 taverns. “ In: BLANNING, T. C. W., 2002. *The Culture of Power and the Power of Culture. Old Regime Europe 1660 – 1789*. Oxford: Oxford University Press (dále jen „OUP“), pp. 156. Nebo: „Coffee-houses spread to London from the Ottoman Empire in the 1650s and quickly won fashionable kudos. “ In: CLARK, P., 2009. *European Cities and Towns: 400-2000*. Oxford: OUP, pp. 156.

s intelektuálními diskuzemi, čtením novin, a dalšími znaky modernity. Rovněž je pozoruhodné, že nezaznamenal kavárny ve Vídni.²³⁸

Ty nejlepší lázně ve městě identifikoval jako turecký pozůstatek:

*The hot baths are **the most remarkable** things of Bude... The Turks, who so often have had possession of the city could not fail of applying it to their favourite pastime; some of the baths; and the greatest, are **Turkish remains**...*²³⁹

Návštěva lázní pro něj byla až erotickým zážitkem ve Velkém Varadínu. Čtenářovu bujnou fantazii (turecké lázně měly v anglickém diskurzu od dob popularity korespondence Lady Mary podtext smyslnosti) rozjitřil barvitým popisem koupele krásné (bílá a ne chudá) osmnáctileté dívky. Popis příliš surreální na to, abychom nezapochybovali o jeho věrohodnosti:

*... now you have cause, reader, to envy my good fortune... the loveliest girl sure Nature ever formed lay quite exposed, reclining in a shallow bath in the very attitude of desire...*²⁴⁰

Podobné zážitky vedly Townsona k úvahám na téma morálky. V lázních volal po přirozenosti, o několik kapitol později v Prešpurku odsoudil „vídeňský libertinismus“, jehož následovník svedl nevinnou dívku, a jejíž další osud viděl na okraji společnosti, kde jako padlá žena skončí u prostituce.

Why, O kind Providence! Hast thou so often made so great a difference between our duty and our desires, and placed so many barriers to keep us from the but little bliss we see, often the only we can expect and the only worth desiring? --- Are these the restraints of thy governing care? Or are they the machinations of thy perverse children; who, though thou art willing to lead them through life by the path of pleasure, like gloomy fakirs prefer that of austerity and useless

²³⁸Blanning odkazuje na francouzského návštěvníka Vídně 1704, který: „... noted that the city was full of coffee-houses in which people came together to read newspapers and discuss the contents...“, In: (Blanning 2002), pp. 161.

²³⁹(Townson 1797), pp. 82-83.

²⁴⁰(Townson 1797), pp. 253-254.

*mortification? If so, let some philosophers arise amongst us, to teach us a morality more compatible with human nature ...*²⁴¹

*As I looked at her, her cheeks said, we have cherished unhallowed kisses and are ashamed; her eyes, that they had suffered themselves to be closed in the sweet transports of their lovely mistress; and the fair bosom heaved, and told it had scorned the bounds modesty has described, and had invited the amorous embrace: all bespoke **her fall**, all declared that she had yielded to the alluring voice of seduction, and to the persuasive language of her own desires... What, if from this single embrace prolific Nature, always delighting in the warmth of passion, should have destined my lovely girl to be a --- mother? How, on the enlargement of her slender waist, Pharisees will have **scorned her**, and prudes have **sneered her!** Will she not have been **slighted** by our sex, and **shunned** by her own; and thus have been **excluded** from society as **a disgrace to human nature**? Whither will she fly for a protector, when the mother who bore her will not own her, and when the father who begot her shuts the door against her, and those whom she has called by the sacred name of friend, for virtue's sake, will not see her? **The cruel spoiler of her innocence** and peace triumphs in her ruin, or has forgotten her; to beg she is ashamed, and the hand of charity to such is double cold. Unfortunate, but not debased, she scorns life on the term of **prostitution**, the last resource of fallen beauty!*²⁴²

Oba případy jsou natolik dovedené do extrému, že jejich reálný základ může být zpochybňován, ilustrují nicméně cestovatelův vnitřní rozpor mezi protestanskou morálkou, vůči které se jako racionální vědec vymezuje, a jejími hodnotami, které jsou pevně zakořeněny v jeho etickém kodexu. Jde o další příklad textu druhé poloviny osmnáctého století, vedle obchodníka Jonase Hanwaye, kdy autor cestopis prokládá moralizujícími úvahami. Byť se autoři svými názory liší, společné je pro ně to, že se tématem morálky v cestopisu zabývají a předkládají čtenáři své úvahy na nejrůznější témata pro poučení a k zamyšlení jako formu sebe prezentace. Jeden se stylizoval jako moralista (Hanway), druhý jako racionální vědec polemizující s většinou morálkou (Townson). Dále se Robert Townson dělil se svými názory například na politiku v obecném smyslu, co je

²⁴¹(Townson 1797), pp. 254-255.

²⁴²(Townson 1797), pp. 442-444.

stát, komu patří práva podílet se na věcech veřejných, zvláště mu ležela na srdci situace nevolníků. Dějiny Uher interpretoval jako sled katastrof a zdůraznil smutek národa, jehož korunu nosí cizinci:

*Hungary has had its **turbulent times**, and its **public misfortunes**, like other nations, probably more than an equal share; and what history of a country is not full of them, as almost to deter one from turning over the page of history, which is hardly more than **a recital of disasters**... But that page of history fills the Hungarian with **the deepest sorrow**, which records that the crown of Hungary was worn by **a prince from a foreign house**, and that he **kept his court out of Hungary**... and thus a country under a warm sun, with a fertile soil, and near eight millions of inhabitants, makes no more figure amongst the nations of Europe, than a province.*²⁴³

Mimořádnou pozornost věnoval centralizačním krokům Josefa II., kterými si zneprátelil nejen Uhry; autor nicméně s osvíceným panovníkem sympatizoval, byť viděl, jak se domníval, chyby v jeho politice. Detailně vylíčil také normalizační opatření Leopolda po převzetí moci, včetně zavedení tolerance mezi hlavními náboženstvími. Společenské zřízení a jeho vývoj si představoval lineárně. Daleko přede všemi pro něj byl anglický parlamentarismus. Absolutistická monarchie, byť se snahami o osvícenské reformy, mu byla zatím v plenkách (in its childhood/infancy) na dlouhé cestě ke změnám k lepšímu.

Co se týče autorovy jazykové výbavy a znalosti pramenů, můžeme konstatovat, že pracoval s místními zdroji, citoval například *Geographisch-historisches und Produkten-Lexikon von Ungarn* Jána Mateje Korabinského nebo *Introductio in opus collectionis normalium constitutorum* Józsefa Kereszturyho. Z práce Johanna Ehrenreicha von Fichtela přeložil rozsáhlé citace do angličtiny. Značnou část osmnácté kapitoly věnoval podrobnému životopisu autora *Catalogue Raisonné* Ignáci Antonínu Bornovi. Ovládal němčinu, latinu, francouzštinu, ne však maďarštinu, slovenštinu či polštinu:

²⁴³(Townson 1797), pp. 97-98.

*The debates were carried on in the Hungarian language; it was therefore by their looks, and not by conversation, I was to learn that was going on.*²⁴⁴

*I could not exchange one word, as she only spoke Polish.*²⁴⁵

Na venkově se zajímal o zemědělské plodiny, zvláště pak o víno, kterému podle všeho velmi dobře rozuměl a u nějž dokázal ocenit kvalitu.

O Debrecínu napsal, byť se setkal s ucházejícími službami pro cestovatele, že je to poslední místo, kde by se chtěl usadit, kvůli kalvinistické melancholii a deštivému počasí, což jsou u Angličana zajímavé postřehy:

*Debretzin has a tolerably good inn. ... This is the last place where I would fix my residence; a deep Calvinist gloom pervades every thing, and the dull rainy weather which happened during my two or three days' stay here added considerably to it.*²⁴⁶

Opakem mu byl Velký Varadín (Gross Wardein), kde se setkal s katolickým obyvatelstvem, s ruchem a zábavou:

*Gross Wardein in one of the prettiest towns in Hungary; and in every respect the reverse of Debretzin. Every thing here looked gay; music and dancing were heard in every house; and buggies, gigs, and chariots were bowling about as with us: this was Sunday, and the inhabitants are catholics, to them therefore a day of festivity.*²⁴⁷

Silným zážitkem pro něj byla geologicko-botanická expedice do Vysokých Tater, které nazýval obecným nikoliv místním označením Alpy nebo alpy. Na výpravě pokořil i Lomnický štít a Kriváň. Na cestě po Uhrách si udělal zajížd'ku, aby navštívil slavné polské solné doly (Wieliczka) a krátce i Krakov.

Pro tři vybrané cestující intelektuály bylo typické, že shromažďovali poznatky, které považovali za užitečné. Všechny zajímalo přírodní bohatství. U Morysona vidíme široký záběr intelektuála se zájmem o veškeré vědění. U Browna a

²⁴⁴(Townson 1797), pp. 251.

²⁴⁵(Townson 1797), pp. 398.

²⁴⁶(Townson 1797), pp. 248.

²⁴⁷(Townson 1797), pp. 250.

Townsona je zřetelná odborná specializace na oblast geologie a mineralogie, přičemž u Browna je akcentována aplikace v hutnictví a lázeňství. Townson byl navíc botanikem a entomologem. Zatímco Brown zaznamenal zemědělské plodiny v jednotlivých krajích, kterými projížděl, Townson se obracel na poučené čtenáře se soupisy horské květeny, které doplnil v přílohách ilustracemi, aniž by nutně zmiňoval možnosti praktického využití.

Dále se podívejme detailněji na používání pojmů „barbar“, od šestnáctého do osmnáctého století. S obratem „barbarský“ jsme se setkali již u Fynese Morysona, navazoval zde pravděpodobně na Tacita a komentoval výkon německého práva:

*Yet the severity of punishments, & the more fierce nature of the Germans (retaining some kind of fiercenes **from their old progenitors**) make such as are thus given over to wickednes, to be **more barbarous & unmerciful**, and when they have once done ill, to affect extremity therin.*²⁴⁸

Podobně i Edward Brown ukázal, že obraz barbarského Germána byl stále živý i v druhé polovině sedmnáctého století:

*While I read in Tacitus of the **old barbarous and rude State of Germany**, how poorly they lived, that they had their Houses at a distance from one another; how ignorant they were in Arts; and it was doubted whether their Country afforded Mines; that they lived by exchange of things, making little or no use of mony I may justly wonder to behold the present advance and improvement in all commendable Arts, Learning, Civility, splendid and handsome Cities and Habitations, and the general face of things incredibly altered since those ancient times...*²⁴⁹

Z výše uvedeného je zřejmé, že obraz „barbara“ byl v anglickém cestovatelském diskurzu přítomen už v šestnáctém století a že odkazoval na klasické antické autory. Zároveň je zajímavé, že byl aplikován už na východ od Rýna.

Dalším znakem intelektuála je jazyková výbava. Žádný ze tří vybraných cestovatelů neovládal slovanské jazyky, ani maďarštinu, nicméně znalost němčiny výrazně pomohla v komunikaci s místními Morysonovi i Townsonovi.

²⁴⁸(Moryson 1907-1908), Vol. IV, pp. 295.

²⁴⁹(Brown 1677), pp. 152-3.

U Townsona si lze povšimnout toho, že vlastní nedostatek považoval za nedostatek druhých – úředníci, kteří neovládali latinu či francouzštinu, mu byli terčem posměchu.

Teoretik i praktik cestování, Fynes Moryson, na své cestě po německých zemích, Čechách a Polsku vyzdvihl zvláště města Lübeck, Norimberk, Augšpurk, Gdaňsk a Vídeň. Uhry do svého itineráře vůbec nezařadil. Pokud porovnáme výsledek s jeho současníkem Samuelem Lewkenorem, dojdeme k závěru, že se zájmy obou cestovatelů překvapivě míjely a itineráře lišily. Na rozdíl od Lewkenorova textu v Morysonově cestopisu nenašla výraznější ocenění Praha, soudě podle minima kladného hodnocení, které tomuto městu věnoval:

*The streets are **filthy**, there be diuers large market places, the building of some houses is of free stone, but the most part are of **timber and clay**, and are built with **little beauty or Art**, the walles being all of whole trees as they come out of the wood, the which with the barke are laid so **rudely**, as they may on both sides be seen.*²⁵⁰

Co se týče výběru témat a způsobu hodnocení, vykazuje Morysonův cestopis výrazné znaky dobového diskurzu. V čem se liší, je široká hodnotící škála, kterou používal při popisu skutečností, a důraz na vlastní zkušenost a praktické informace pro cestovatele, což najdeme i v teoretických částech jeho cestopisu. Lékař a zanícený mineralog Edward Brown měl na svém top listu přístavy Lübeck, Hamburk a Gdaňsk, a také města Norimberk a Vídeň. Díkce cestopisu Edwarda Browna byla formálnější, shromažďoval užitečné poznatky, které by bylo možné využít pro obchod, průmysl, pro účely vojensko-strategické či pro další cestovatele, přičemž vlastní zážitky a subjektivní úvahy autora nebyly v textu zvýrazněny. Druhý jmenovaný věnoval prostor především Vídni, Budínu a Pešti, ale zmínil se také o Debrecínu, Velkém Varadínu (Gross Wardein), Tokaji, Košicích (Caschau), Rožnavě (Rosenau), Kežmaroku (Kesmark) a dalších, nicméně již mnohem stručněji. Stejnýma očima racionálního vědce pozoroval i společnost a jeho závěrům dominovalo přesvědčení o jejím lineárním vývoji. On se jako vědec vydal na půdu méně civilizovanou, v raném stupni vývoje

²⁵⁰(Moryson 1617), Part I, pp. 14.

v porovnání s jeho domovinou. V tomto duchu předkládal čtenáři své úvahy o politice či morálce.

Na úvod jsme formulovali hypotézu o primárním zájmu intelektuálů o oblasti dosud neprozkoumané. Toto poslání je zřetelně akcentováno u Browna a Townsona ve spojitosti s cestou do Uher. Německé země, potažmo Říše, případně Polsko, pokud byly součástí jejich itineráře, nebyly exotikem ani pro jednoho z vybraných autorů.

3.4. Duchovní

1550-	1600-	1650-	1700-	1750-	1800-
	Robert South (1634–1716)				
			Richard Pococke (1704-1765)		
			William Coxe (1747–1828)		

Jak jsme již připustili výše, hranice mezi jednotlivými kategoriemi cestovatelů, jak je zde nabízíme, jsou propustné. Duchovní bychom mohli snadno zařadit mezi intelektuály. Základní sestava otázek bude obdobná jako u ostatních typů cestovatelů. Co sledovali jako hlavní téma, co dalšího se dostalo do jejich hledáčku, jakým způsobem předkládali informace, postřehy a zážitky svým čtenářům? Dále nás bude zajímat, zda v textech autorů ve službách církve nebo s teologickým vzděláním najdeme zdůrazněnou konfesi, zda tato příslušnost nějakým způsobem ovlivnila jejich itinerář nebo zaměření jejich pozorování. Můžeme očekávat vsuvky v podobě kázání na téma morálky? Varování pro cestovatele, jak se vyhnout svodům, nabádání, jak upevnit charakter? Výzvy k obracení z temnoty do světla spásy?

Všichni tři vybraní cestovatelé byli anglikáni. Očekáváme tedy jistý despekt ke všemu katolickému. Jejich itinerář se částečně překrýval ve dvou případech: Robert South a William Coxe procestovali Polsko, oba navštívili a popsali Krakov a Varšavu. Z cest Richarda Pococka jsme vyňali úsek přes německé země (Vestfálsko, Sasko, Bavorsko), Čechy, Rakousy a Uhry.

Robert South v dopise příteli tlumočil svoji první (a jedinou) cestovatelskou zkušenost. Zřetele duchovního vystupují z pozornosti věnované církevní organizaci a náboženským zvyklostem. Na cestě byl v diplomatických službách, respektive jako vyslancův kaplan, což se odráží v jeho zájmu o politiku a diplomacii. Zároveň se jedná o intelektuála z Oxfordu, který se s jistým despektem vyjadřoval k úrovni univerzit a vzdělání. Vlastními slovy autora mu šlo především o to:

*... to give a succinct and faithful Account of their Oeconomy in Ecclesiasticall as well as Civil Affairs.*²⁵¹

V Polsku deklaroval svůj zájem jednoznačně pouze o města dostatečně významná, kterými pro něj byla města Krakov, Vilnius, Poznaň, Hnězdno, Łowicz, Varšava, Toruň, Malbork a Gdaňsk:

²⁵¹SOUTH, R., 1717. *Posthumous Works of ... R. South, containing sermons on several subjects; ... An account of his travels into Poland with the Earl of Rochester, in ... 1674; Memoirs of his life and writings, etc. (Oratio funebris, etc.)*. London, pp. 27.

*... neither shall I extend my Observations further than to such Cities and Towns whither my Curiosity led me, as they are Places of Note, and Resorted to as such, by the most knowing and intelligent Travellers, These are, Cracow... and Vilna... and also Posen, Guesna, Lowitz, Warsaw, Thorn, Marienburgh, and Dantzick.*²⁵²

To, s čím porovnával, artikuloval v textu rovněž. Standardem pro něj byla města německá a italská, přičemž např. Krakov v tomto srovnání pro něj obstál. Je však nutné poznamenat, že podle všeho ani s italskými, ani s německými městy neměl osobní cestovatelskou zkušenost (nemáme o tom k dispozici žádné písemné svědectví):

*... considering the Stateliness both of its Publick and Private Edifices, and the great plenty of all manner of Necessaries, it is said to be equal to most Towns of either Germany or Italy.*²⁵³

Výrazný despekt ke katolické víře bychom hledali v jeho dopise marně. Kritičtěji se vymezuje vůči „sektářským“ odchylkám ve své vlasti.

*... I observ'd here, for I never thought it a damnable Sin, (like our Sectarists in England, who call themselves by the soft Name of Protestant Dissenters) to be acquainted with their Ceremonies at saying Mass...*²⁵⁴

*... they come Drunk into the Diet, and consequently talk only like our Quakers, as the Spirit moves, either good or bad.*²⁵⁵

Že je autor duchovní, vystupuje v textu v řadě situací, které popsal a zároveň opatřil morálním ohrazením se, že obdobné zvyklosti nejsou jeho stavu hodné, ale že domorodci nedali jinak:

Tanec: *... and then they spent the rest of the Time in Dancing. In this Exercise every Body joyn'd, and even I my self, who have no manner of Relish for such unedifying Vagary's had a Madonna put into my Hand by the Bishop of Plosko,*

²⁵²(South 1717), pp. 27.

²⁵³(South 1717), pp. 28.

²⁵⁴(South 1717), pp. 41.

²⁵⁵(South 1717), pp. 88-89.

*whom I had the Honour as Domestick Chaplain to the Embassador from the King of Great Britain, to sit next to.*²⁵⁶

*Alkohol: ... not only the Lay Guests drive away Sorrow, by Swilling to Excess, but force the Clergy to do the like, by the same Acts of Intemperance.*²⁵⁷

Mezi intelektuály Roberta Southa řadí jeho příslušnost k akademické obci (dopis byl adresován příteli do Oxfordu), jazyková výbava, nebo alespoň schopnost rozlišovat mezi jazyky, a práce se sekundárními zdroji, byť v porovnání s níže představeným Williamem Coxem své zdroje většinou necitoval. Jednou z výjimek byla cestovní zpráva o Polsku od Gasparda de Tende (Hauteville), která však byla ve francouzštině vydána až roku 1686²⁵⁸ a v anglickém překladu dokonce až v roce 1698.²⁵⁹ Tedy výrazně později, než je datován dopis (prosinec 1677). Domníváme se tedy, že dopis byl později upravován a doplňován o aktuální informace. Co se týče jazykové výbavy, byť slovanské jazyky podle všeho neovládal, byl schopen alespoň odlišovat různé mutace a povšiml si, že jsou rozdílné natolik, že jsou vzájemně obtížně srozumitelné. Ne jako někteří jiní cestovatelé,²⁶⁰ kteří „sclavon“ považovali za univerzální jazyk, s kterým se lze domluvit v celém regionu:

*... as the Inhabitants of this Country [Poland] have the same Origin with the Muscovites, Bohemians, Croatians, Moravians, Silesians, Cassabians, Bulgarians, Rascians, Servians, Illyrians, etc. So they have likewise the same Language with them, notwithstanding they differ in Dialects, and are scarce to be understood by each other.*²⁶¹

V tom, jak píše, je patrný rukopis systematika, který je zvyklý vystavět svůj argument podle pravidel logiky. Poláci vynikají nade všemi národy v Evropě

²⁵⁶(South 1717), pp. 97-98.

²⁵⁷(South 1717), pp. 100.

²⁵⁸HAUTEVILLE, de, 1686. *Relation historique de la Pologne contenant Le pouvoir de ses Rois, leur élection, & leur Couronnement, les privileges de la Noblesse, la Religion, la Justice, les moeurs & les inclinations des Polonois; avec plusieurs actions remarquables.* Paris.

²⁵⁹Překlad do angličtiny: HAUTEVILLE, de, 1698. *An Account of Poland ... To which is added a Chronology of Polish Kings, the Abdication of King John Casimir, and the rise and progress of Socinianisme, ... the election and coronation of the ... King Frederic Augustus, etc.* [Translated from the French.]. London.

²⁶⁰Jako například Edward Brown.

²⁶¹(South 1717), pp. 35-36.

temperamentem, svěžestí ducha, silou těla i délkou života, napsal. Proč tomu tak je, vyjmenoval za prvé až za sedmé. Jedná se o postřehy etnografické povahy: co jedí, co pijí, jak bydlí a čím se baví. Nezapomněl zdůraznit, že svobody, kterým se těší, přispívají dobrému zdraví ducha i těla.²⁶²

V soudech nad univerzitami, s kterými se na cestě seznámil, byl velmi přísný, až arogantní. Univerzity v Krakově i Vilniusu nazval sestrami v nevzdělanosti:

*Having just parted with their Two Universities, that may, without Impropiety of Expression, be called Sisters, from their Affinity in Ignorance...*²⁶³

Co se týče společenského zřízení, byl optimistický (věřil v rovnováhu sil), ale přesto mu neunikly známky rozkladu a hluboké vnitřní krize polské republiky:

*From what has been said, you may have just Reason to admire how the Polish Kingdom could subsist for above a Thousand Years with **such bad Constitutions**, and still possess not only vast Tracts of Land, but also hitherto enjoy their Freedom and Liberties in their utmost Force and Extent. 'Tis wonderful also, that far from losing or limiting any of their Privileges, they rather enlarge and increase them as often as they Elect their Kings. Nay, considering the Power of their Sovereign, the Absolute Prerogative every Gentleman has in his own Lands, in a manner above the Laws, the Turbulency of their Diets; and the small Obligation the Officers think they lie under to perform their several Duties, the Poles themselves have own'd it to be **no less than a Miracle, that they should have subsisted as a Kingdom and Republick so long**...*²⁶⁴

Cestopis Richarda Pococka, alespoň v úseku cesty po Evropě, německými zeměmi, Čechami a Uhrami, budí zdání stručných poznámek letem světem jednotlivými městy. Všiml si hlavně architektury paláců a kostelů, zaznamenal sochy, hrobky, nápisy. Z dosud prezentovaných textů se jedná o cestovatele s nejvýraznějším antikvářským zájmem. S určitou nadsázkou můžeme mít pocit, že čteme cestovní deník amatérského archeologa se zvláštním zaměřením na antiku. Mimo městské architektury zaznamenal doly a minerální prameny, avšak bez hlubší znalosti věci, pravděpodobně přebíral informace z více či méně

²⁶²(South 1717), pp. 105.

²⁶³(South 1717), pp. 33.

²⁶⁴(South 1717), pp. 90-91.

věrohodných pramenů. Autor necitoval své zdroje, často se odkázal obecně „it is thought“, nebo pro zvýšení věrohodnosti zapojil sebe, že viděl na vlastní oči, nebo si důkaz přivezl domů. Nicméně řada Pocockových pozorování zní minimálně senzačně a lze pochybovat, zda byly informace vždy přejímány kriticky. Co se týče jeho specifických zájmů jako duchovního, všímal si církevní organizace a nevymezoval se nijak nenávistně proti katolíkům. Zaznamenal, kde které náboženství mělo převahu, který kostel příslušel které církvi. Dále se zajímal o charitu. Např. v Mnichově o dobročinnou nadaci pro chudé dívky, nebo v Jeně o možnost stravování zdarma pro chudé studenty. V Hall ho zaujal sirotčinec, který sloužil jako příprava pro studium filozofie a humanitních věd, a podrobně popsal jeho provoz:

*... the orphanotroph here is a very particular foundation for grammar learning and philosophy; it was begun by professor Frank in one thousand six hundred and ninety-seven for orphans, but by degrees enlarged itself... In a word, this is one of the finest established societies for education I ever saw: In this place, and in the university, they compute two thousand students.*²⁶⁵

Zajímavé je, že ve svém cestopise úplně vynechal Vídeň se zdůvodněním, že se nebude pokoušet o její popis. O pohnutkách můžeme jen spekulovat, autor nepodal podrobnější vysvětlení. Příčinou mohlo být, že se jednalo podle autorova soudu o již vyčerpané téma a on chtěl zaznamenat jen to, co vyhodnotil jako méně obvyklé. Na rozdíl od Roberta Southa, jak jsme ho citovali výše. Jiný názor na to měl o 30 let později Charles Burney, který napsal, že o Vídni je dostupných málo anglických cestopisů v odpovídající kvalitě:

*This city, the capital of the empire, and residence of the imperial family, is so remote from England, has been so imperfectly described, by writers of travels, and is so seldom visited by Englishmen, that I should have presented my readers with a minute account...*²⁶⁶

Těžko uvěřit, že by Vídeň (Vindobona) pro Richarda Pococka nenabízela zajímavé příklady městských památek i antické historie. V neposlední řadě na tuto

²⁶⁵POCOCKE, R., 1743. *A Description of the East and some other countries*. London: J. & R. Knapton, Volume II, Book V, Chapter III, pp. 232.

²⁶⁶(Burney 1775), pp. 207.

skutečnost mohlo mít vliv, že nestrávil ve městě dostatečně dlouhou dobu, nebo řešil nějaké potíže, které mu zabránily detailněji si město prohlédnout, ale pro to nemáme žádné důkazy. Mimořádný dojem na něj udělala trochu překvapivě Praha, především šlechta žijící v Praze:

*It is thought that the city of Prague is exceeded by no other cities in Europe, but Rome, London and Paris, both in the riches and grandeur of the nobility; they all travel and live in every respect in a manner becoming their rank, and so agreeably among themselves, that few of the heads of families care to accept of any employment which will oblige them to leave the city.*²⁶⁷

Co se týče hlavního zřetele jeho zájmu, dal nám autor nahlédnout do svých priorit v závěrečné úvaze na téma cestování. Text se zdá být zárodkem kázání pro mladé muže vyrážející na cesty, zapadá však do diskurzu obdobných *travel methods* s tradicí již od šestnáctého století. O cestování hovořil jako o dobrém nástroji poznání a sebepoznání. Pobyt za hranicemi vlasti lze vytěžit studiem jazyků, vypěstováním si oblíbenosti pro architekturu a umění, a také v kontaktu s místními poznat obyčej a poučit se z rozdílů, napsal. Zakusit nepohodlí a rozdílné zvyklosti pomůže ocenit cestovateli, co ho čeká v pohodlí domova. V neposlední řadě zdůraznil ruku Stvořitele, jež je za vši krásou a pestrostí života, kterou lze na cestách poznat a zakusit.

*For there are different ends of travelling; which is of great use for young persons in order to **learn the modern languages**, especially if they are to be concerned in public affairs; they also go through their exercises, and not only gratify their curiosity, but by seeing different countries, often **acquire a taste for antiquity, for architecture, sculpture, and painting**; and it may be for the history of those countries they pass thro'. Some, who turn their travels to the greatest advantage, endeavour to mix with the people of the country, and with all strangers, in order to make proper observations on customs and manners; **get over the prejudices of education**, of being bigotted to their own, and learn to conform to such as are either innocent or convenient in the several countries they visit; and by **making proper reflections on national virtues and vices both at home and abroad**, they imitate and improve the one, avoid and root out the other; and, when they return,*

²⁶⁷(Pococke 1743), Volume II, Book V, Chapter IV, pp. 237.

*introduce such useful customs, as are suited to our climate and dispositions ... From observing the many inconveniences which attend different sorts of government and manners, they learn to value their own, which is a real happiness; and whether they have suffered abroad, makes them enjoy with greater pleasure that liberty, ease, and affluence which falls to their share when they are settled in their own country ... There is use also in seeing the works of nature and art, in admiring the power and wisdom of the Creator, who has made such a wonderful variety of things, and given so much invention and ingenuity to mankind for the use and ornament of life.*²⁶⁸

Výrazněji než oba předchozí cestovatele bychom za intelektuála (s profesní specializací) mohli označit historika Williama Coxe. Ke svému předchůdci Richardu Pocockovi stojí v kontrastu. Pracoval s řadou primárních i sekundárních pramenů. V předmluvě uvedl své zdroje (místní, emigranti žijící v Anglii), odkázal na citované práce v textu a uvedl i jejich seznam. Používal autory píšící anglicky (např. irský lékař Bernard Connor) i autory německé (např. Gottfried Lengnich²⁶⁹) a polské (např. Stanisława Łubieńskiego), z jazyků však ovládal nejspíše pouze francouzštinu a latinu. V textu citoval z dobových dokumentů, přičemž latinu nepřekládal, neboť se obracel na vzdělaného čtenáře. V první knize o Polsku pojednal zevrubně o dějinách a o obyvatelstvu, které klasifikoval podle stavů (*nobles, clergy, citizens, peasants* – s rozlišením na Němce a Poláky). Obdobně systematicky a logicky strukturoval i další informace. Vyzdvihl slabosti společenského zřízení: extrémní polaritu mezi šlechtou a nevolníky. V historickém narativu používá interpretační schémata: feudální zřízení a nevolnictví považoval za přežitky; městské právo dalo základy cestě od barbarismu k civilizaci, nicméně v průběhu času byla práva měšťanů oklešťována ve prospěch ústřední královské moci, jeden ze znaků přežitého feudálního zřízení apod. Na rozdíl od jiných autorů, kteří s velkou mírou zobecnění líčili nehumánní podmínky polských nevolníků, rozlišoval Coxe se zřejmou znalostí věci, jaká práva měl Němec, jaká Polák, jaká rolník příslušný Koruně, jaká ten ve vlastnictví jiného pána. Viděl přímou úměru mezi životními podmínkami a mírou svobod,

²⁶⁸(Pococke 1743), Volume II, Book VI, Chapter III, pp. 277.

²⁶⁹Pocházel z Gdaňsku, jeho rodným jazykem byla němčina, ale studoval polštinu a věnoval se jako historik dějinám Královských Prus.

jimž se rolníci mohli těšit. To je patrné, mimo jiné, z jeho sugestivního srovnání polského a švýcarského rolníka:

*The striking difference between the Swiss and Polish peasants, in their very air and deportment, strongly marks the contrast of their respective governments. The Swiss are open, frank, rough, but ready to serve you; they nod their heads, or slightly pull off their hats as you pass by, but expect a return of civility: they are roused by the least rudeness, and are not to be insulted with impunity. On the contrary, the Polish peasants are **cringing and servile** in their expressions of respect: they bowed down to the ground; took off their hats or caps, and held them in their hands till we were out of sight; stopped their carts on the first glimpse of our carriage; in short, their whole behaviour gave evident symptoms of the **abject servitude** under which they groaned.*²⁷⁰

O Polácích zaznamenal jejich zvyky, jak se oblékají, jak se zdraví, jak vypadají. Těmto postřehům je věnována značná část druhé kapitoly v druhé knize. Veškeré problémy Polska pramení z vážných nedostatků společenského zřízení, shrnul Coxe, přičemž v zásadě opakoval postřehy svých předchůdců i současníků:

*We may easily trace in this constitution all the striking features of that system. The principal are, an elective monarchy with circumscribed power; the great officers of state possessing their charges for life, and independent of the king's authority; royal fiefs; the great nobility above controul; the nobles or gentry alone free and possessing lands, feudal tenures, military services, territorial jurisdiction; commerce degrading; oppressed condition of the burghers; vassalage of the peasants.*²⁷¹

Text nese znaky odbornosti, snaží se být maximálně objektivní. Jako vědec, historik, měl v popisu práce vyvracet mýty. Například ten o solných dolech ve Wieliczce, kde se mělo nalézat celé podzemní město, jehož obyvatelé nevycházeli na denní světlo:

The immense size of these chambers, together with the chapels above mentioned, and a few sheds built for the horses which are soddered below, probably gave rise

²⁷⁰COXE, W., 1784. *Travels into Poland, Russia, Sweden, and Denmark, interspersed with historical relations and political inquiries*. Dublin: S. Price, etc., pp. 279-280.

²⁷¹(Coxe 1784), pp. 165-166.

*to the exaggerated accounts of some travellers, that these mines contain several villages inhabited by colonies of miners, who never see the light. It is certain that there is room sufficient for such purposes; but the fact is, that the miners have no dwellings under ground, none of them remaining below more than eight hours at a time, when they are relieved by others from above.*²⁷²

Jedním z cestovatelů, který o podzemním městě psal, byl Francouz Jean Le Labourer (1648), v doprovodu francouzské šlechtičny zaznamenal její diplomatickou misi:

*A deux lieuës de Cracovie sont les mines de sel de Velika, autant recommandables que les Pyramides d’Egypte. C’est icy un illustre monument du travail des Polonais; & là c’est un témoignage de la tyrannie & de la vanité des Egyptiens. Ceux-cy sont les vrays enfans de la terre, les autres du vent, & de l’air, qui n’ont jamais peu atteindre en hauteur, ce que les autres ont coeusé en profondeur, comme s’ils eussent voulu retourner dans les entrailles de cette mere de l’Univers. (...) Deux Gentils hommes de nostre compagnie, les sieurs d’Incarville, & de Briscoly, y voulurent aller, & nous ont asseuré que ce que l’on nous avoit dit est veritable ; qu’il y a pres de trois lieües à descendre par ces cables ; à la reserve d’une eschelle de deux ou trois cens marches: qu’il y a plus de cinq cens mesnages establis dans ce gouffre, qui ont creusé dans le sel une espece de ville, où il y a des rües, & de toutes fortes de maisons avec les commoditez des autres qui sont sur la terre:& qu’il y a beaucoup de d’enfans qui n’ont iamais monté en haut, & qui ne pouvent s’imaginer qu’il y ait d’autre monde.*²⁷³

Tento citát je v ostrém kontrastu s velmi střízlivým popisem Roberta Townsona z konce osmnáctého století, který navštívil solné doly výhradně jako vědec za účelem geologického průzkumu, a postěžoval si na „common travellers“, kteří mají pokleslý vkus a nastavují tak průvodcům parametry pro to, co je skutečně hodné vidění.²⁷⁴

Dalším příkladem jeho racionálního založení je obraz, který nám předložil ze své cestovatelské každodennosti Polskem, Běloruskem a Ukrajinou. Na jednu stranu

²⁷²(Coxe 1784), pp. 198-199.

²⁷³LABOURER, le J., 1648. *Histoire et relation du voyage de la Royne de Pologne et du retour de Madame la Mareschalle de Guébriant...*Paris, pp. 44-45.

²⁷⁴(Townson1797), pp. 388.

mu pro vysvětlení neznámé a nepřehledné situace, ve které se ocitl, připadl jako první na mysl kulturní stereotyp čarodějů a černokněžníků, vzápětí však sám se sebou polemizoval a podal jeho racionální vysvětlení:

Upon alighting, we found ourselves in the middle of a large barn or shed, at the further end of which we described two large pines, branches and all, in full blaze upon an hearth without a chimney: round it several figures, in full black robes and with long beards, were employed in stirring a large cauldron suspended over the flame. A belief in witchcraft, or a little superstition, might easily have represented this party as a group of magicians engaged in celebrating some mystic rites; but, upon nearer inspection, we recognized in them our old friends the Jews, preparing their and our evening repast.²⁷⁵

Podrobně popisoval nesnáze cesty, špatné cesty, nástrahy počasí, nepředvídatelnost divoké přírody. Zdá se zpochybnitelné, že by mělo jít o informace zaznamenané za účelem předání praktických rad dalším cestovatelům, na to byl Coxe dost nekonkrétní. Jeví se pravděpodobnější, že jde o barevné ilustrace mise vědce, jenž se všemi těžkostmi, které to s sebou nese, objevuje neobjevené, razí si cestu panenskou divočinou a nehledí na osobní oběti – ve jménu vědy. Je to také vědec, kdo předložil čtenáři informace o nemoci opředené legendami, nazvané *plica polonica*. Symptomy a zdroje nákazy popsal na základě řádně citované práce švýcarského lékaře Vicata. Na rozdíl od Richarda Pococka, který zcela nekriticky uvedl informaci o tom, že ostříhání vlasů vede k oslepnutí, šílenství či smrti,²⁷⁶ Coxe tuto pověru vyvrátil a hledal pro ni racionální vysvětlení.

The dilatation of the hair is sometimes so considerable as to admit small globules of blood; this circumstance, which however very rarely happens, has probably given rise to the notion, that the patient, if his hair is cut off, bleeds to death.²⁷⁷

A jako ten, který nepochybuje o světle, které přináší věda, uzavřel problematiku slovy, že onemocnění tohoto typu se mohlo rozšířit pouze v zemích, kam moderní medicína ještě nestihla proniknout:

²⁷⁵(Coxe 1784), pp. 275.

²⁷⁶(Pococke 1743), Volume II, Book V, Chapter III, pp. 230.

²⁷⁷(Coxe 1784), pp. 280.

*In a word, the “Plica Polonica” appears to be a contagious distemper; which, like the leprosy, still prevails among a people ignorant in medicine, and inattentive to check its progress; but is rarely known in those countries, where proper precautions are taken to prevent its spreading.*²⁷⁸

Naše prvotní domněnka, že nabízená kategorie cestující duchovní bude velmi nesourodá, se potvrdila. Všichni tři autoři se prokázali jako velmi odlišní. Dva nejvýraznější protiklady představili Richard Pococke a William Coxe. Prvního můžeme v zjednodušující zkratce nazvat antikvářem a sběračem kuriozit, který s informacemi pracoval někdy volně a nekriticky, druhý pracoval jako seriózní vědec, historik, který používal citační úzus a pracoval i s primárními prameny. Snad nejblíže ideálně typické charakteristice cestujícího duchovního, jehož očekávané zaměření jsme naznačili v úvodu, se přiblížil Robert South, i on by však mohl být díky akademického zázemí a zájmu o vzdělání zařazen do kategorie intelektuálů.

Očekávaný despekt ke všemu katolickému se nepotvrdil ani u jednoho z vybraných autorů. Robert South byl kritičtější k protestantským sektám, které znal z domova, Richard Pococke byl spíše neutrální a pro Williama Coxe nebyla otázka náboženství zvláště tematizována, pokud zaznamenal informace tohoto typu, tak bez subjektivního hodnocení. Radikální antikatolicismus (proti papeženectví) můžeme najít spíše v textech starší datace. Setkali jsme se s ním nejvýrazněji z představovaných textů u Fynese Morysona.

I v tom, co poutalo jejich pozornost, se vybraní autoři spíše lišili, než podobali. Robert South se v dopise příteli věnoval politice a diplomatickým kontaktům (osobně se setkal s Janem III. Sobieským), dále také vzdělání a vzdělávacím institucím, církevní organizaci a náboženským zvyklostem, právu a jeho výkonu, ale i charakteristice obyvatel a jeho zvykům. Zaznamenal rovněž vlastní zkušenosti s úrovní komunikací a služeb pro cestovatele. Města popsal podle diskurzivní šablony: etymologie názvu, opevnění, poloha, výstavba, nejdůležitější městské objekty, především paláce královské či šlechtické, katedrály a kostely, případně univerzita, akademie nebo knihovna, etnické, jazykové a náboženské zastoupení obyvatelstva, s doprovodnými krátkými exkurzemi do historie města

²⁷⁸(Coxe 1784), pp. 282.

nebo např. pojednal širěji dějiny řádu německých rytířů. V porovnání s texty Williama Coxe se jedná o stručně podané informace, u kterých nejsou uvedeny zdroje. Nejvíce prostoru věnoval Gdaňsku (Danzig), kde pravděpodobně strávil nejvíce času, neboť i dopis byl napsán tam. Vášní Richarda Poccocka byla antika, a tak podrobnému popisu např. kamene s latinským (římským) nápisem dával přednost před objekty z doby pro něj nedávné či současné. Z oblasti zájmů duchovního se na rozdíl od Roberta Southa zajímal kromě církevní organizace i o charitu. Z toho, že navštívená místa nepopisoval podle systematické šablony, nýbrž zaznamenal pouze vybrané zajímavosti, zvláště u větších měst, usuzujeme, že jeho pozornost byla obrácena spíše směrem hledání témat nových a originálních. Jako u jediného však najdeme v Poccockově cestopise i teoretickou úvahu nad účelem a posláním cestování, v které zdůraznil především vzdělání a rozšiřování obzorů. Poccocke byl dalek systematickosti, jeho cestopis je mozaikou různých střípků, které jsou řazeny podle chronologie cesty a jsou v protikladu s textem Williama Coxe, který nese znaky odbornosti s citacemi a poznámkovým aparátem. Liší se i od korespondence Roberta Southa, který rovněž svůj dopis logicky strukturoval. William Coxe byl, jak jsme opakovaně zdůraznili, především historik a dějiny, významné osobnosti a události i společenské zřízení stály v popředí jeho zájmu. Jako exaktní vědec shromažďoval „přesná“ čísla: počet obyvatel, vzdálenosti, početnost vojska, letopočty apod. Co se týče sociálních kontaktů, Robert South zdůraznil, s jakými poctami se (jako osobní kaplan vyslance britské koruny) setkal u polského královského dvora. Rovněž William Coxe měl tu čest být hostem polského krále a osobně s ním několikrát hovořit, jak podrobně ve svém cestopise popsal, přičemž je zřejmé, že byl osobností Stanislava II. Poniatovského více než okouzlen a liboval si, s jakou lehkostí a samozřejmostí král stíral sociální rozdíly. Richard Poccocke své kontakty v textu spíše nezmiňoval, ale domníváme se, že je měl o několik sociálních tříd níže (duchovní, knihovníci, učitelé). Zajímavé je, že jeho cestopis (vydání z roku 1745) nemá dedikaci. Je to dáno pravděpodobně tím, že náklad si sponzoroval sám autor. Oba autoři, kteří procestovali Polsko, se kriticky vyjádřili k politickému chaosu, byť Robert South (dopis byl datován 1677) mohl problémy pouze předjímat, zatímco William Coxe (na cestách 1775-1779) měl již historickou zkušenost s prvním a druhým dělením Polska a mohl popsat jejich následky.

Postřehy rázu etnografického (*inhabitants, customs & manners*) najdeme u Roberta Southa a Williama Coxe, ne však u antikváře Richarda Pococka, který dával přednost hrobkám, památníkům a významným městským stavbám, ve zkratce „kamení“.

3.5. Ženy

1650-	1700-	1750-	1800-
Lady Mary Wortley Montagu (1689–1762)			
	Hester Lynch Piozzi (1741–1821)		
		Lady Elizabeth Craven (1750-1828)	

Ženy cestovatelky – v čem byly jiné? Vyjma již standardizovaných otázek po hlavním předmětu zájmu a způsobu hodnocení, vyvstává mnoho dalších spojených se specifickou kategorií cestujících a píšících žen. Věnovaly se ve své korespondenci a pozorováních jiným tématům než cestovatelé muži? Byly citlivější, hodnotily odlišně? Jsou jejich dopisy a cestopisy také psány podle diskurzivní šablony? Lze vůbec zobecňovat a hledat společné znaky v textech tak mimořádných osobností, jakými byly Lady Mary, Hester Piozzi a Lady Elizabeth? Nelze pominout interakci mezi jednotlivými autorkami – Hester i Lady Elizabeth četly dopisy Lady Mary a po svém na ně reagovaly.

Ve srovnání s dosud představenými texty cestovatelů-mužů, ať už obchodníků nebo profesionálů či intelektuálů a duchovních, působí dopisy a cestopis dam jako by byly z jiného světa. Pryč je deskriptivní šablona, které je třeba se držet a nic nevynechat, čtenář jako by naslouchal salónní konverzaci se vši bravurou a rétorickým umem, kde informace jdou stranou, a nade vším vítězí vtipná pointa. Tolik první dojem z textů, který však vyžaduje podrobnější analýzu.

Lady Mary se podělila se svými korespondenty o svoje dojmy v bystré a výstižné zkratce. Zatímco v Holandsku bylo podle ní všude čisto, krajina jako zahrada a města povědomá, jako by byla v Anglii, rozlišovat začala po překročení Rýna a na německém území od sebe oddělila jako rozdílná města svobodná a města pod (absolutní) vládou panovníků:

*'Tis impossible not to observe the difference between the free towns, and those under the government of absolute princes, as all the little sovereigns of Germany are. In the first there appears an air of **commerce and plenty**. The streets are well built and full of people, neatly and plainly dressed. The shops are loaded with merchandize, and the commonalty are **clean and chearful**. In the other you see a sort of **shabby sinery**, a number of **dirty people of quality tawdered out; narrow nasty streets out of repair, wretchedly thin of inhabitants**, and above half of the common sort **asking alms**.²⁷⁹*

²⁷⁹MONTAGU, M. W., 1763. *Letters of the Right Honourable Lady M--y W---y M----e [i. e. Mary Wortley Montagu]: written, during her travels in Europe, Asia and Africa... The second edition. [The preface signed: M. A., i. e. Mary Astell.]* London: T. Beckett & P. A. de Hondt., pp. 16-17.

Domníváme se, že výběr námětů pro korespondenci byl veden záměrem pobavit (a poučit) rozdíly, přičemž okruh témat byl zúžen na panovnické a šlechtické dvory a společenské události, které byly doménou žen, nebo jim byly alespoň přístupné. Často psala na přání adresáta/adresátky, např. o módě, zvycích u dvora, klášterech a jeptiškách apod.

Zastavme se chvíli u označení, které pro města na trase z Vídně přes Prahu, Drážďany, Lipsko, Budín až do Bělehradu použila. Nikoliv „city“, nýbrž „town“. Pouze osmanská města, především Konstantinopol a Adrianopolis, antické metropole (Chalkedon, Trója, Kartágo) a Lyon, si vysloužily být v její korespondenci titulovány jako „city“²⁸⁰ ve významu větší město.²⁸¹

Charakteristiky měst s označením „town“ na vybrané trase:

Město (současná transkripce názvu)	Charakteristika Lady Mary
Viedeň	<i>This town, which has the honour of being the Emperor's residence, did not at all answer my expectation, nor ideas of it, being much less than I expected to find it; the streets are very close, and so narrow, one cannot observe the fine fronts of the palaces, though many of them very well deserve observation, being truly magnificent...</i> ²⁸²

²⁸⁰S pomocí vyhledávacích nástrojů poskytovaných databází *Eighteenth Century Collections Online* jsme vyhledávali klíčové slovo „city“ v základním tvaru. Propojení výskytu s konkrétním místem ukázal kontext. Některá použití byla obecná bez lokalizace, některé výskyty odkazovaly k troskám antického (nebo byzantského) města neznámého původu. Kde bylo v textu použito „city“ pouze jednou (většinou s odkazem do minulosti), a dále pak „town“, vyhodnotili jsme jako použití náhodné.

²⁸¹Vycházíme z výkladu významů kodifikovaného Samuelem Johnsonem v *A dictionary of the English language...*, první vydání z let 1755-56. U hesla „city“ uvedl významy: 1/ *a large collection of houses and inhabitants*; 2/ *A town corporate, that hath a bishop and a cathedral church*; 3/ *The inhabitants of a certain city, as distinguished from other subjects*. U prvního významu dále uvedl citát z Isaaca Wattse: *... in a strict and proper sense, means the houses inclosed within the walls: in a larger sense it reaches to all the suburbs*.

²⁸²(Montagu 1763), pp. 28-29.

Praha	<i>This town was once the royal seat of the Bohemian King, and still is the capital of the kingdom. There are yet some remains of its former splendour, being one of the largest towns in Germany, but, for the most part, old built and thinly inhabited, which makes the houses very cheap.</i> ²⁸³
Drážďany	<i>The town is the neatest I have seen in Germany; most of the houses are new built; the Elector's palace is very handsome, and his repository full of curiosities of different kinds, with a collection of medals very much esteemed.</i> ²⁸⁴
Lipsko	<i>... is a town very considerable for its trade... all things of that kind being at last double the price at Vienna...</i> ²⁸⁵
Brunšvik	<i>... a very old town, but which has the advantage of being capital of the Duke of Wolfenbuttle's dominions...</i> ²⁸⁶
Hannover	<i>This town is neither large nor handsome; but the palace is capable of holding a much greater court than that of St. James.</i> ²⁸⁷
Ráb (Raab)	<i>Raab is a strong town, well garrisoned and fortified, and was a long time the frontier town between the Turkish and German Empires.</i> ²⁸⁸
Budín (Buda)	<i>Indeed nothing can be more melancholy than in travelling through Hungary, to reflect on the former flourishing state of that kingdom, and to see such a noble spot of earth almost uninhabited. Such are also the present circumstances of Buda... once the royal seat of the Hungarian kings, whose palace there, was reckoned one of the most beautiful</i>

²⁸³(Montagu 1763), Letter XIV, pp. 80.

²⁸⁴(Montagu 1763), Volume I, Letter XV, pp. 84.

²⁸⁵(Montagu 1763), Volume I, Letter XV, pp. 89.

²⁸⁶(Montagu 1763), Volume I, Letter XVI, pp. 91.

²⁸⁷(Montagu 1763), Volume I, Letter XVII, pp. 95.

²⁸⁸(Montagu 1763), Volume I, Letter XXIII, pp. 125.

	<i>building of the age, now wholly destroyed, no part of the town having been repaired since the last siege...</i> ²⁸⁹
Osijek (Essek)	<i>... I took that opportunity of seeing the town, which is not very large, but fair built and well fortified. This was a town of great trade, very rich and populous, when in the hands of the Turks.</i> ²⁹⁰
Vukovar (Bocorvar)	<i>... a very large Rascian town, all built after the manner I have described to you...</i> ²⁹¹

Ve Vídni pro ni byla oslňující reprezentativnost především šlechtických paláců, jejich vnitřního zařízení i úroveň společenských akcí typu hostiny. Vzhledem k tomu, že použila obraty typu: „I never saw...“, můžeme usuzovat, že luxus byl nad její poměry. Městem však byla zklamána, očekávala od císařského města výrazně více. Prahu charakterizovala jako bývalé sídlo králů, dříve velkolepé. Drážďany vyzdvihla pro novou výstavbu. Hannover ji nezaujal jako město, ale pochválila dvůr, kde byla přívětivě přijata. Na uherském území opustila půdu známou, a považovala proto za vhodné uvádět v korespondenci informace typu, kdy bylo město opevněno a kolikrát kým dobyt. V Budíně podobně jako v Praze zachytila svůj dojem melancholie zašlé slávy.

Její sympatie pro Drážďany byly, jak sama poznamenala, do jisté míry způsobeny tím, že se v protestantském prostředí cítila jako doma. Ostatně její rezervovanost ke katolickému a sympatie pro protestantské jsou artikulovány v dopisech opakovaně. Vzorem protikatolického postoje je obraz jeptišek jako příklad restrikce a útisku žen.²⁹²

I am not surprized that nuns have so often inspired violent passions; the pity one naturally feels for them, when they seem worthy of another destiny, making an easy way for yet more tender sentiments. I never in my life had so little charity for

²⁸⁹(Montagu 1763), Volume I, Letter XXIII, pp. 127-128.

²⁹⁰(Montagu 1763), Volume I, Letter XXIII, pp. 134.

²⁹¹Tamtéž.

²⁹²Jeptišky byly v tomto smyslu anglickými cestovateli často dávány za příklad – viz SWEET, R., 2012. *Cities and the grand tour: the British in Italy, c.1690-1820*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 41.

*the Roman catholic religion, as since I see the misery it occasions; so many poor unhappy women!*²⁹³

Zaměřme se nyní na způsob hodnocení formou porovnání s jinými městy/zeměmi, s kterým se setkáme v její korespondenci poměrně často. Vybíráme dopisy, které popisují úsek cesty, který nás geograficky zajímá, tedy z Vídně do Bělehradu (dopisy VII-XXIV, třísvalkové vydání z roku 1763). V kategorii móda šlechticů srovnáme její hodnocení Vídně, Prahy a Drážďan. Dámy na saském dvoře se oblékaly podle „západního“ střihu. U císařského dvora ve Vídni přirovnání nepoužila, nicméně zhodnotila tamější módu jako obludnou a proti zdravému rozumu. A na sestupné škále na nejnižší příčce pak stála dle jejího mínění Praha, neboť zde se přehnaně a nevkusně napodobovala móda vídeňská.

Drážďany: *The Saxon ladies resemble the Austrian no more, than the Chinese do those of London; they are very genteely dressed after **the English and French modes**...*²⁹⁴

Vídeň: *I cannot forbear giving you some description of the fashions here, which are more **monstrous and contrary to all common sense and reason** than 'tis possible for you to imagine.*²⁹⁵

Praha: *They are dressed after the fashions there, after the manner that the people at Exeter imitate those of London; that is, **their imitation is more excessive than the original.***²⁹⁶

Podívejme se nyní na diskurzivní šablonu v textu, o které jsme v úvodu uvedli hypotézu, že nebude tak výrazně sledována a dodržována jako v cestopisech mužských autorů. Po podrobnější analýze zjistíme, že autorka si byla vědoma toho, jaké informace se od cestovatele žádaly, a opakovaně na tento fakt poukazovala. Ať už tím, že se vůči tomu vědomě vymezila, nebo tím, že se k ní pokorně vracela, kde to považovala za důležité. Ukažme si to níže na příkladu dvou z povinných položek v popisu města, jak jsme tuto osnovu měli možnost opakovaně nacházet u autorů mužů: opevnění a dějiny města.

²⁹³(Montagu 1763), Letter XII, pp. 72-73.

²⁹⁴(Montagu 1763), Volume I, Letter XV, pp. 85.

²⁹⁵(Montagu 1763), Volume I, Letter IX, pp. 40.

²⁹⁶(Montagu 1763), Volume I, Letter XIV, pp. 81.

*I am the more easy under my ignorance, when I reflect that I am sure you'll willingly forgive the omission; for if I had made you the most exact description of all the ravelins and bastions I see in my travels, I dare swear you would ask me what is ravelin? And what is bastion?*²⁹⁷

*It was not an affection of shewing my reading that has made me tell you some little scraps of the history of the towns I have passed through. I have always avoided any thing of that kind, when I spoke of places that I believe you knew the story of what, as well as myself. But Hungary being a part of the world, which I believe quite new to you, I thought you might read with some pleasure an account of it...*²⁹⁸

Co však v textu autorky ženy především výrazně vystupuje, je její zájem o společenské dění a jeho protagonisty, a to se všemi detaily. Jde o oblast, kterou u dámy, manželky diplomata, můžeme označit za její specializaci, v níž byla skutečnou odbornicí, neboť jako ženě na této společenské pozici jí příslušela právě tato funkce – vytváření a udržování sociálních kontaktů. Proto bylo předvádění těchto dovedností součástí její sebe prezentace v korespondenci, jejíž udržování bylo ostatně součástí plnění tohoto úkolu.

Dopisy Lady Mary další dvě vybrané autorky četly a každá z nich se po svém vůči nim vymezila. Hester Piozzi Lady Mary citovala a proti některým postřehům položila vlastní protichůdný názor. Lady Elizabeth zpochybnila autorství dopisů a celou korespondenci tvrdými slovy zavrhlá jako nedůvěryhodnou:

*... but must observe, that whoever wrote L.M---'s Letters (for she never wrote a line of them) misrepresents things most terribly--- I do really believe, in most things they wished to impose upon the credulity of their readers, and laugh at them ---*²⁹⁹

Hester Piozzi své postřehy a úvahy z cest nezaznamenala v dopisech, neboť jak uvedla v předmluvě, na cestách nevedla korespondenci, která by odpovídala zajímavostí požadavkům čtenáře a fingoat samozřejmě nechtěla, neboť

²⁹⁷(Montagu 1763), Volume I, Letter XV, pp. 90.

²⁹⁸(Montagu 1763), Volume I, Letter XXIII, pp. 137.

²⁹⁹CRAVEN, E., 1789. *A Journey through the Crimea to Constantinople ... The second edition*. London: G. G. J. & J. Robinson, Letter XXVIII, pp. 105.

pravdivost pro ni byla prioritou. Místo toho zvolila formu cestopisu, který nazvala „observations and reflections“. Text je hutnější, a i když je psán s vtípem a rétorickým umem, postrádá lehkost a vypointovanost dopisů Lady Mary. I v jejím textu najdeme výrazné vymezení se vůči katolickým zvyklostem jakožto neznámému, cizímu. Například uctívání ostatků:

*Another custom they have **wholly new to me**, that of keeping the real skeletons of their old nobles, or saints, or any one for whom they have peculiar veneration, male or female, in a large clean glass box or crystal case, places horizontally, and dressed in fine scarlet and gold robes, the poor naked skull crowned with a coronet, and the feet peeping out below the petticoats. These melancholy objects adorn all their places of worship, being set on brackers by the wall inside, and remind me strangely of our old ballad of Death...*³⁰⁰

Sdílela nadšení Lady Mary z Drážďan s podobným zdůvodněním – cítila se jako doma v luteránském městě, na rozdíl od cestování katolickými zeměmi:

*This really does seem a very charming town; the streets well built and spacious; the shops full of goods, and the people willing to shew them; and if they do cut all their wood before their own doors, why there is room to pass here without brawling and bones-breaking, which disgusts one so at Vienna; it seems lighter too here than there; I cannot tell why, but every thing looks clean and comfortable, and one feels **so much at home**. I hate prejudice; nothing is so stupid, nothing so sure mark of a narrow mind: yet who can be sure that the sight of a Lutheran town does not afford in itself an honest pleasure to one who has lived so long, though very happily, under my Lord Peter's protection?*³⁰¹

Ve výběru témat měla autorka široký záběr. Zajímalo ji umění a kuriozity. Sledovala proměny krajiny, které zachytila v barvitých obrazech, přičemž některé se jí vynořovaly v idealizované podobě ze vzpomínek (rodný Wales):

The scenery round Canway Castle in North Wales, with a thunder-storm rolling over the mountain; the sea strongly illuminated on one side, with the sun shining bright upon the verdure on the other; the lights dropping in patches about one;

³⁰⁰PIOZZI, H. L., 1789. *Observations and reflections made in the course of a Journey, through France, Italy and Germany. Another edn.* Dublin, pp. 508.

³⁰¹(Piozzi 1789), pp. 547 (chybné číslování originálu, kde je uvedeno 447).

*exhibits a variety, the which to equal will be very difficult, let us travel as far as we please.*³⁰²

Pohybovala se ve vyšší společnosti, zvláště urozených dam, což zaměstnávalo její pozornost – popsala módu, byla přísným kritikem ženské krásy. Sledovala diskurzivní šablonu, psala o architektuře, zahradách a komunikacích (cestách a řekách). Ve Vídni si povšimla i vojenského arzenálu, byť ho nepopsala s detailní znalostí věci, vyhodnotila to jako informace zaznamenání hodné. Byla citlivá a pozorná v otázkách čistoty a pohodlí (jídlo, ubytování, služby pro cestovatele). Text opeřovala anekdotickými příběhy ze společnosti, především o známých osobnostech, jako byl Josef II. nebo básník a libretista Metastasio. Cestopis Hester Piozzi je plný kulturních stereotypů. Nejvýrazněji je nacházíme v charakteristice obyvatel, jejich zvyků a mravů. Důležitou roli v jejích soudech hrála skutečnost, že německé země a Čechy navštívila poté, co procestovala Itálii. Po překročení Alp dostala studenou sprchu – čisto, ale chladná nuda. V Mnichově shrnula své dojmy následovně:

*There is more **stateliness** too and **ceremonious manners** in the conversation of this gentleman, and the friend he introduced us to, than I have of late been accustomed to; and their **fatigue** one with **long, dry, uninteresting** narratives. The innkeepers are **honest, but inflexible**; the servants **silent and sullen**; the postillions **slow and inattentive**; and every thing exhibits the reverse of what we have left behind.*³⁰³

Podobně když opouštěla německy mluvící země a vstoupila na půdu francouzskou, rozloučila ses čistým povlečením, měkkými peřinami a dobrou posluhou:

*But the manners begin I see to fade away upon the borders; our **soft feather beds are left behind**; men too, sometimes sad, nasty, ill-looking fellows, come in one's room to sweep, &c. and light the fire in the stove, which is now always made of*

³⁰²(Piozzi 1789), pp. 519.

³⁰³(Piozzi 1789), pp. 514-515.

*lead, and the fumes are very offensive; no more tight maids to be seen: but we shall get good roads...*³⁰⁴

I u Hester Piozzi jsme se zaměřili, stejně jako u Lady Mary, na to, jaká označení použila pro města na vybrané trase, zda „town“, nebo „city“. U této autorky se podobné významové rozlišení nepotvrdilo, využila obě označení pro stejná sídla, a to podle všeho náhodně.

Co se týče hodnocení pomocí srovnání s jinými městy/zeměmi, Hester velmi často porovnávala s tím, co znala nejlépe, tedy s domovem, s Londýnem, Bath aj. Svoji kulturní distanci vyjadřovala často časovým srovnáním. Například zhodnotila Vídeň, a také Prahu, podle toho, o kolik byly podle jejího soudu pozadu v porovnání s Londýnem. O Praze neváhala napsat, že byla pět set let pozadu.³⁰⁵ Vídeň vyšla ze srovnání lépe než Praha, přesto i zde se poměry Londýnu nevyrovnaly:

*Here every thing appears to me a caricature of London; the language like ours, but coarser; the plays like ours, but duller; the streets at night lighted up, not like ours now, but very like what they were **thirty or forty years ago**.*³⁰⁶

Autorce bylo v té době něco kolem čtyřiceti pěti let a obraz Londýna jejího dětství, s kterým zde srovnala Vídeň, musel být do velké míry dílem její imaginace. Zatímco Vídeň byla karikaturou Londýna, Drážďany se mu nejen vyrovnaly, ale dokonce je přirovnala k těm nejlepším čtvrtím:

*The general air and manner both of place and people, puts one in mind of **the pretty clean parts of our London**, about Queen Square, Ormond Street, Lincoln's-Inn-Field, and Southampton Row.*³⁰⁷

Ve srovnání s Londýnem obstála ještě Postupim, nicméně s výhradami, že výstavné rezidence nemají důstojné obyvatele:

*The commonest buildings in this city look like **the best side of Grosvenor-square in London, or Queen's square at Bath**. I have not seen a street so narrow as*

³⁰⁴(Piozzi 1789), pp. 582.

³⁰⁵(Piozzi 1789), pp. 542.

³⁰⁶(Piozzi 1789), pp. 538.

³⁰⁷(Piozzi 1789), pp. 549-550.

*Oxford Road, but many here are much wider, with canals up the middle, and a row of trees planted on each side, a gravel walk near the water for foot passengers, in stead of a trottoir by the side of the houses. Every dwelling is ornamented to a degree of profusion; but to one's question of, Who lives in these palaces?" one hears that they are all empty space, or only occupied by goods never wanted, or corn there is nobody to feed with: this amazes one; and in fact here are no inhabitants of dignity at all proportioned to the residences provided for them...*³⁰⁸

V Hannoveru, byť ji město spíše zklamalo, neboť měla očekávání něčeho velkolepějšího, ji potěšily záblesky britské módy a mravů:

*The cleanliness of the windows, the manner of paving and lighting the streets at Hanover, put us in mind a little of some country towns in the remoter provinces of England; and there seems to be likewise a little glimpse of British manners, dress, &c. breaking through the common and natural fashions of the country. This was very pleasing to us, but I wish the place grander ...*³⁰⁹

V hodnocení navštívených měst zřetelně vystupují osobní preference autorky: jednoznačně dávala přednost protestantským městům (obdivněji psala o kalvinismu, o luteránství s výhradami, že bylo nakaženo katolickou obřadností a oblibou v přepychu) a na vše blahosklonně aplikovala srovnání s Londýnem (případně dalšími anglickými městy), který pro ni byl nezpochybnitelným vzorem. Podobně jako u Lady Mary je v textu autorky ženy brán zřetel na společenské dění a jeho protagonisty, například formou již zmíněných anekdotických příběhů ze soukromí známých osobností. Zřetelněji než v dopisech Lady Mary najdeme v cestopisu Hester Piozzi znaky žánru a diskurzivní šablonu – akcent na umění (především malířství), kuriozity (např. drahokamy, šperky) a architekturu je jednoznačný. Přesto se text liší od dosud představených textů autorů mužů, a to jistou lehkostí, bez důrazu na přesnost a detaily, výrazněji vystupuje osobnost autorky, její vkus (ten především) a názory.

Dopisy Lady Craven nejvíce připomínají cestovní deník. Na rozdíl od Lady Mary ve své korespondenci neabstrahovala a dělila se se svými adresáty o podrobnosti

³⁰⁸(Piozzi 1789), pp. 568.

³⁰⁹(Piozzi 1789), pp. 576.

cestovních útrap (počasí, úroveň jednotlivých hostinců, jídlo apod.). Ve stejné podrobnosti však nepovažovala za nutné uvádět popisy měst a pozoruhodností na trase. Některá místa nezmínila vůbec, některá jen velmi stručně. Vyjma měst si všímala i krajiny. Mezi nejčastější témata kromě cestovatelské každodennosti patřila společnost se všemi detaily o průběhu návštěv, se zvláštní pozorností věnované audienci u císaře Josefa II. ve Vídni a večeři s polským králem Stanislavem II. Poniatovským. Zajímala se o umění, zvláště o hudbu. Obdobnou péči věnovala i věcem prozaičtějším, jako jídlu. Při návštěvě Polska se dostala i na témata politická, komentovala aktuální situaci, na kterou prezentovala vlastní názor:

*I think, Sir, had I been born a Polish nobleman, rather than have seen my extensive country divided between ambitious neighbours, I would have called my countrymen together – proposed to have relinquished (for us and for our heirs for ever) that unfortunate privilege; have invited some spirited prince from Germany, in whom hereditary courage and all virtues belonging to a good soldier were blended – and made him and his descendants the lawful Sovereigns of this kingdom---*³¹⁰

Také Lady Elizabeth srovnávala velice často s anglickými poměry, ale byla podstatně kritičtější k domácímu než Hester Piozzi. Ukažme si některá její srovnání na tématu dámy, jejich chování, povaha apod.

U císařského dvora ve Vídni:

*... I repeat it, there are women here with whom I could pass my life--- They have not the cold silent reserve of English women, nor the impertinent “intéret” for me, of the French ladies---*³¹¹

U královského dvora ve Varšavě:

*The Polish ladies seem to have much taste --- magnificence --- spirit and gaiety --- they are polite and lively ---- excessively accomplished --- partial to the English.*³¹²

³¹⁰(Craven 1789), pp. 115.

³¹¹(Craven 1789), pp. 111.

Vydání z roku 1789 neobsahuje vše, graficky jsou zvýrazněné vypuštěné části textu, které mohly obsahovat informace choulostivějšího charakteru. Víme, že k vydání svou korespondenci připravovala autorka sama.

V dopisech se nevyhraňovala ostře konfesijně jako předchozí dvě autorky, dokonce se v dopisech z Vídně a z Varšavy (dopisy XXVIII – XXXII),³¹³ které jsou pro nás relevantní, o náboženství vůbec nezmínila.

Rozlišení použití označení „town“ a „city“ není v korespondenci Lady Elizabeth (a hovoříme nyní o celém rozsahu druhého vydání v Londýně 1789) stejné jako u Lady Mary, neevokuje rozdíl ve velikosti. „City“ použila jen v několika málo případech, přičemž spíše ve významu „měšťané“ nebo „střed města uvnitř hradeb“ či ustálené spojení „the city of London“. Pro stejná sídla zároveň použila označení „town“.

Popisy navštívených míst, především Vídně, Krakova a Varšavy, nejsou podány nijak systematicky, nelze tedy srovnat způsob, jak jsou charakterizovány v textu. Dopisy nesledují pravidelnou osnovu, jejich obsah byl, zdá se, diktován konkrétními zážitky jednotlivých dní. Pozornost je věnována především společenskému dění a kuriozitám, diskurzivní šablonu zde v porovnání s ostatními texty autorek žen hledáme s největšími obtížemi. Osobnost autorky textu výrazně dominuje, čteme její vlastní zážitky, názory a hodnocení, které nemají ambici být objektivní.

Shrňme nyní dílčí závěry, ke kterým jsme interpretací textů vybraných autorek žen dospěli. Texty se skutečně lišily od dosud představených cestopisů mužských autorů, a to tematickým zaměřením i rétorickým stylem. Poprvé jsme se setkali s tak vysokou koncentrací zájmu o společenské dění a jeho protagonisty, s anekdotickými historky ze společností kombinaci s nejméně důsledným sledováním diskurzivní šablony (byť pravděpodobně vědomým). Všechny tři vystupovaly v textech výrazně jako autorky, dávaly prostor osobním názorům, subjektivnímu hodnocení, stavěly na odiv vkus a důvtip. Bylo by však poněkud unáhlené přičítat tyto rozdíly bezesbytku skutečnosti, že šlo o autorky ženy. Nově jsme tu představili specifický literární žánr – soukromou korespondenci. Šlo také

³¹²(Craven 1789), Letter XXXI from Warsaw, pp. 119.

³¹³Používáme číslování z druhého vydání, které vyšlo v Londýně v roce 1789.

o texty z osmnáctého století, cestopis Hester Piozzi a korespondence Lady Craven vznikaly v osmdesátých letech, výraznější přítomnost autora v textu na úkor vědecké exaktnosti byla součástí proměn literárního diskurzu. Překvapivým zjištěním byla silná konfesijní sebeidentifikace Lady Mary a Hester Piozzi – výraznější než jsme měli možnost vysledovat v cestopisech duchovních. Lady Craven se však o náboženství v dopisech z Vídně a Varšavy nezmínila vůbec. Zastavili jsme se také podrobněji u způsobu označování měst na trase, zda bylo použito „town“ nebo „city“. Pouze u Lady Mary se potvrdilo, že „city“ použila ve významu větší města, a to pouze pro osmanské metropole Adrianopol a Konstantinopol. Povšimli jsme si také, že ve způsobu hodnocení byla velmi často používána srovnání, ať už s domácím (tedy nejčastěji s Londýnem), nebo na základě dosavadních cestovatelských zkušeností. Specifikem Hester Piozzi byla obliba v časových srovnáních, kterými vyjadřovala, o kolik je ta daná skutečnost pozadu za standardem, na který byla zvyklá. Byla to jedna z mála kvantifikací, s kterou jsme se ve vybraných textech setkali – v ostrém kontrastu například s texty intelektuálů (William Coxe) nebo obchodníků (Jonas Hanway). Diskurzivní šablona nejvýrazněji vystupovala u Hester Piozzi (což bylo dáno i odlišností žánru, šlo o cestopis, ne korespondenci), zcela volně s ní bylo nakládáno v dopisech Lady Craven. Důvody pro to mohly být nejrůznější – snaha o originalitu, ohled na adresáty či specifčnost žánru soukromé korespondence. Hlavní téma, společenské dění, jsme označili za oblast specializace autorek urozeného původu, pro které vytváření a udržování sociálních kontaktů představovalo denní chleba, neboť právě tento úkol jim byl ve společnosti osmnáctého století svěřen.

4. Obrazy marginality

Co je míněno obrazy marginality? Repräsentace skutečností na okraji zájmu a pozornosti, spojené většinou s negativním hodnocením. V předchozí kapitole jsme seřadili texty do kategorií založených na motivaci, profesní specializaci, vzdělání a pohlaví jejich autorů a autorek. Vytvořením typologie jsme definovali subjekty, nositele mentálních map. Při interpretaci textů jsme se soustředili především na to, co vybrané cestovatele zajímalo, co obdivovali, co považovali (bylo považováno) za důležité, případně co dalšího bylo v textech výrazně hodnoceno (ne nutně kladně). Tyto skutečnosti jsme nazvali orientačními body na mentálních mapách cestovatelů. Nyní se reverzně zaměříme na skutečnosti na okraji zájmu a pozornosti. Budeme se zabývat obrazy nepohodlí, nebezpečí (ohrožení zdraví, života či osobní bezpečnosti), nevzdělanosti, zaostalosti, zašlé slávy a zanedbanosti – tedy spíše negativními postřehy, o nichž lze říci, že nebyly v hledáčku cestovatelů, nebyly vyhledávány, byly na okraji jejich mentálních map a zároveň byly spojeny (nikoliv však výlučně) s geografickým prostorem (středo)východní Evropy. Obrazy marginality budou klíčové pro vytyčení hranic na mentálních mapách.

K jednotlivým tématům budeme řadit postřehy cestovatelů chronologicky.

4.1. Obrazy nepohodlí

Nepohodlí je výrazně subjektivní vjem. Závisí na zkušenostech, citlivosti či osobní odolnosti. Dále je třeba brát ohled na vývoj cestopisu jako literárního žánru, na proměny stylu a měnící se míru subjektivity v textu. Cestovatel vědec v sedmnáctém století (Edward Brown) spíše výjimečně zahrnul do textu vlastní zážitky, zatímco dáma koncem osmnáctého století ovlivněná sentimentálním cestopisem (Lady Craven) naopak svůj jemnocit a citlivost vystavila a dala mu v korespondenci prostor. Spíše než na jednotlivé individuální vjemy nepohodlí se zaměříme na dva kulturní artefakty, kterých si ostrovní cestovatelé při cestě (středo)východní Evropou v průběhu tří století všímali a poukazovali na jejich odlišnost, často právě s využitím rétoriky nepohodlí. Šlo o kamna a peřiny. Cestovatelé se s nimi setkávali v německém kulturním okruhu, v Polsku, českých zemích i v Uhrách. Nemohli pochopit, proč jim byly peřiny nastlány dvojitě v každém ročním období, a kamna (v chalupách pece) považovali za nesmyslné zařízení, které jediný užitek, který mohlo dát, oheň, uzavřelo do svých útrob. Spolu s kachlovými kamny byla také popisována vyhrazená místnost (pokoj, světnice, jizba), která byla jako jediná v domě vytápěna a v níž se všichni členové domácnosti, případně v hostincích hosté, večer shromažďovali. Tato místnost se, jak cestovatelé popisovali, nevětrala a byla většinou velmi malá, aby se v ní teplo udrželo. Už Fynes Moryson psal o kamnech jako o něčem typickém pro německé země. Dokonce konstatoval, že kamna tupí mysl a dusí ducha. S obrazy zápachu a otupělosti se setkáme i dále.

*The foresaid intemperatenesse of cold pressing great part of Germany, in stead of fier they use hot stoves for remedie thereof, which are certaine chambers or roomes, having an earthen oven cast into them, which may be heated with a little quantity of wood, so as it will make them hot who come out of the cold, and incline them to swetting if they come neare the oven. And as well to keepe out cold as to retaine the heate, they keepe the doores and windowes closely shut; so as they using not only to receive Gentlemen into these stoves, but even to permit rammish clownes to stand by the oven till their wet clothes be dried, and themselves sweat, yea, to indure their little children to sit upon their close stooles, and ease themselves within this close and hot stove (let the Reader pardon my rude speech, as I bore with the **bad smell**), it must needes be, that these ill smelles,*

*never purged by the admitting of any fresh ayre, should **dull the braine**, and almost **choke the spirits** of those who frequent the stoves.*³¹⁴

Kamna rovněž zaznamenal v Polsku, zatímco o Nizozemí píše, že se zde kamna nepoužívala. Narýsoval tak hranici „zóny nepohodlí“.

Polsko: *They use stoves heated with earthen ovens, for remedy against cold, as the Germans doe.*³¹⁵

Nizozemí: ... *that howsoever they use nothot stoaves, as the Germans doe, yet the Weomen, as well at home, as in the Churches, to drive away cold, put under them little pannes of fier, covered with boxes of wood, boared full of holes in the top. And this sordid remedy they carry with them...*³¹⁶

Peter Mundy ve svém deníku zachytil neotřelý názor, že kachlová kamna mohou být velmi zdobným zařízením domácnosti a že se jedná o velice ekonomický způsob vytápění. Zmínil ovšem i negativum: všichni se shromažďují v jediné vytápěné místnosti v domě, která je proto velmi hlučná. I tak zůstal mezi anglicky píšícími cestovateli spíše výjimkou, neboť u kachlových kamen zdůraznil spíše pozitiva než negativa.

*A Cacle Oven (which in Holland are called stoves [Du. stove] and there Made of Iron For the Most part) are here [Dantzic] Made off cackles [Ger. Kachel, tile], certayne hollow earthen tiles soe called, off greene, blew, ett[s]. colours, with varius worcks, built in Forme off a turret: a pretty little structure, **much adorning the roome**; in heightt and bignesse, according to the rooms wherein they stand. From withoutt they make Fire into it. It Casteth a heatt to the Farthest part of the roome, which must bee kept very close. **Noisome** att First to those thatt are nott accustomed, and I thincke unwholsome att last, **though commodious and profitable** otherwise, For by thatt Meanes a little woode will suffice to Make Fire to warme a great Company, all perticipating alike, one Not hindering the other. Nott soe att our Chimney Fires. Those Cackle ovens are allsoe usuall in Most*

³¹⁴(Moryson 1907-1908), Vol. IV/IV, pp. 15.

³¹⁵(Moryson 1907-1908), Vol. IV/IV, pp. 69.

³¹⁶(Moryson 1907-1908), Vol. IV/IV, pp. 53.

private Chambers off the house, to bee warmed as occasion shall require, and beeing once hotte, a small Matter keeps on and continues the heat. ³¹⁷

Podobně výjimečnou pozorovatelkou, nepředpojatou ke kulturním odlišnostem, byla Lady Mary Wortley Montagu. Jako jedna z prvních žen cestovala dál, než bylo běžné i pro muže. Kamna ocenila při svém podzimním pobytu v Hannoveru roku 1716, kdy popsala své překvapení, že v Anglii nevyužívají tak užitečné zařízení. Dokonce je označila za jedno z největších pohodlí pro život a kriticky se dotkla anglické zarputilosti, která vede k tomu, že se Angličané raději třesou zimou pět měsíců v roce, než aby využili kamna. Dále vychválila estetickou hodnotu kamen. Nebyla podle ní zohyzděními zařízeními pokojů, a naopak mu přidávala na lesku, byla-li malována či pozlacena. Ve Vídni nebo v Drážďanech bývala kamna, jak napsala Lady Mary, často věrně zpodobena ve tvaru porcelánových nádob, sošek či drahých skříněk, takže je nebylo možné rozeznat od skutečných. Autorka dokonce na závěr prohlásila, že si jedny pořídí do svého pokoje, módě navzdory.³¹⁸ Vůči tomuto názoru se velmi adresně vymezila Lady Elizabeth Craven. Vyvracela všechna pozitiva kamen, od pohodlí po estetickou hodnotu, čímž se řadila k většinovému názoru ostrovních cestovatelů na Kontinentě. Neocenila ani to, že byly zdrojem tepla, a to cestovala mezi Benátkami a Vídní v zimě.

*The stoves of this country, which she praises so much, are the most horrid invention you can conceive. The country people in Germany seem to fear the cold very much; the casements of their windows are double; and there being no chimney in the rooms, there is no vent for fumes of any sort--- so that the breath of the inhabitants of them rests in drops of steam in all the tables, &c. and the **stink and suffocating heat** that assails the traveller's senses when he enters any room, particularly where people are, cannot be conceived. (...) As to the stoves being ornamental; I think they are frightful from the composition of them, the ground work of which must be iron to resist the fire within; the glazing, painting, and varnish soon moulder off--- and I leave you to judge, from the inevitable circumstance, together with another which is the size of them, how it is possible*

³¹⁷TEMPLE, R. C., ed, 1924. *The travels of Peter Mundy, in Europe and Asia, 1608-1667*. London: Hakluyt Society, Vol.4, Travels in Europe, 1639-1647, pp. 110-111.

³¹⁸(Montagu 1763), Letter XIX, pp. 105–106.

*they can represent either China jars or any other thing they may be elegant or pretty, as a stove fills up or corner of the room---*³¹⁹

Lékař Edward Brown při přechodu Alp ve městečku Pontebba (Ponte Fella) zaznamenal překročení hranice mezi Italy a Němci symbolicky jako přechod přes most z území Benátské republiky na území císaře. Zatímco jako typicky italské označil málo zařízené místnosti s velkými okny a železnými postelemi, jako typicky německé vnímal, mimo jiné, kamna (v chalupách pece), vyšší postele s nastlanými peřinami jedna na druhé a čtverhranné stoly.³²⁰ Na peřiny nastlané dvojitě jako na zvláštnost poukázal už Fynes Moryson. Jeho zásadní výhradou, která se opakovala i v textech dalších cestovatelů, bylo, že se stejné peřiny používají v létě i zimě. Výsledkem bylo nepohodlí v obou ročních obdobích.

*Through all Germany they lodge betweene two fetherbeds (excepting Switzerland, where they use one bed under them, and are covered with woolen blankets) and these **fetherbeds for softnesse and lightnesse are very commodius**... The bed lying under is great and large, and that above is narrow and more soft betweene which they sleepe **aswell in Summer as Winter**. This kind of lodging were not incommodious in Winter, if a man did lie alone: but since by the high way they force men to have bedfellowes, one side lies open to the cold, by reason that the upper bed is narrow, so as it cannot fall around about two, but leaves one side of them both open to the wind and weather. But in Summer time this kind of lodging is unpleasant, keeping a man in **a continuall sweat from heade to foote**.*³²¹

Peter Mundy si povšiml peřin jako něčeho typického pro severní Evropu v Dánsku:

*At our Inne, which was one of the best, were used No Napkins att the table, although the service was all Ritche and cleanly (itt is the Fashion sometymes in these parts). Allsoe att Night wee were laied betweene 2 Fetherbeds, this beeing allsoe the Manner here, As once I rememeber wee were soe entertayned in Gascony, going to [sic] uppe the River into the Country from Bayon.*³²²

³¹⁹(Craven 1789), Letter XXVIII from Vienna, pp. 105-106.

³²⁰(Brown 1673), pp. 138.

³²¹(Moryson 1907-1908), Vol. IV/IV, pp. 31.

³²²(Temple 1924), pp. 86.

O peřinách psal o více než sto let později Robert Townson při líčení strastí své uherské cesty. Jeho postřehy jsou zabarveny smyslem pro humor a ironii. Napsal, že jeho domácí se nad ním smílovala a přestože mu nemohla nabídnout nic k jídlu, dostal dvojitou porci – peřin, aby se jimi přikryl. Byla to prý velmi teplá noc. Je to velká potíž v Uhrách a Německu, napsal, že vám místo prostěradel a přikrývek dají peřinu, která je vždycky moc krátká a je tatáž v létě i v zimě. Cestovatel pak nemá jiné zbytí, pokud mu je moc teplo, než z peřiny vylézt a spát úplně bez přikrývky.³²³

Peřiny a kamna, byť neznámá, jiná a zvláštní, byla opravdovým luxusem v porovnání se situací, kdy se cestovateli k přespání nabízela jen sláma, při velkém štěstí čistá. Velmi barvitě vylíčil své cestovatelské zážitky ze Saska Fynes Moryson:

*Yet in Country Villages, and many parts of Saxony, passengers have no cause to complaine of this annoyance [peřiny], since all without exception, rich and poore, drunken and sober, take up their **lodging among the Cows in straw**, where sometimes it happens, that hee who lying downe had a pillow of straw under his head, when hee awaketh finds the same either scattered or eaten by the Cows: yea; where they have beds, I would advise the passanger to weare his owne linnen breeches, for their **sheets are seldome or never cleane**.*³²⁴

Pro Fynese Morysona bylo Sasko zemí s nejhorsími službami pro cestovatele (a pravděpodobně i zemí, odkud si přivezl jedny z nejhorsích osobních zážitků):

*They advise wel, who wish passengers to offer the servant drinking mony, that he may shew them the best bed, yet when that is done, this best bed will prove farre unfit to be entered naked, though perhaps the servant will judge it very pure and cleanly. This by experience I often found, once with extreme laughter observing the servants speciall curtesie to me, who taking my reward, brought me to a bed with cleane sheetes as he called them, wherein he swore deeply that no body had lien but his owne mother, which was na old trot of 90 yeeres age.*³²⁵

³²³(Townson 1797), pp. 72.

³²⁴(Moryson 1907-1908), Vol. IV/IV, pp. 31-32.

³²⁵(Moryson 1907-1908), Vol. IV/IV, pp. 32.

S nepohodlím se setkávali také cestovatelé v Polsku. Robert South a William Coxe si shodně stěžovali, s téměř stoletým rozestupem, na katastrofální zázemí nabízející se pro cestovatele – místo hostince nocleh ve stáji. South napsal, že zřídka kdy lze potkat v té zemi hostinec, kromě těch zařízení, které domorodci nazývají „karczma“, kde je cestovatel nucen nocovat s dobyt看em. Tyto hostince, spíše dlouhé stáje, jsou postaveny z prken a pokryty slámou, bez zařízení a bez oken, připojil strohý popis. Neopomněl zdůraznit zápach (zkažené zelí) a hmyz (komáři, mouchy, štěnice).³²⁶ Reverend South doporučoval cestovat po Polsku jako želva – s veškerým vybavením na zádech. Takové cestování vyšlo velice levně, neboť, jak podotkl, nebylo ani zač utrácet.

Fynes Moryson byl na začátku sedmnáctého století se službami hostinců v Polsku spokojen, ovšem pouze ve větších městech a s výhradou, že jsou často provozovány cizinci (Němci a Holanďany) a jsou dost drahé:

*This Kingdome hath few Cities; and if a stranger will for a time sojourne in any of them, he shall easily find a German or Netherlander to be his Host, who will enteratine him more commoudiously then any of that Nation, though perhaps at extraordinary rates... The Innes in the chiefe Cities, affoord convenient beds, and plenty of flesh and fresh water fish.*³²⁷

O situaci v malých městech a na vesnicích psal obdobně jako jeho následovníci – vlastní vybavení, nebo sláma jsou jedině, co se k noclehu nabízí:

*In Villages and small Cities , by the high way a passenger shall find no bed, but he may carry a bed in his Coach, and sit upon it conveniently. Others use to sleepe upon straw, lapped with a furred horsemans coate, which they use to weare, and if they have no such coate, they must be content to sleepe upon cleane straw: And all the passangers lie together in the warme stoave, with those of the Family, both Men and Weomen.*³²⁸

Další obrazy nepohodlí, špíny a chudoby podala Lady Mary o Čechách. Podobně jako reverend South doporučovala cestovat s vlastním vybavením, včetně postele. Království české je nejpustší ze všech, které jsem v Německu viděla, napsala.

³²⁶(South 1717), pp. 100.

³²⁷(Moryson 1907-1908), Vol. IV/IV, pp. 71.

³²⁸(Moryson 1907-1908), Vol. IV/IV, pp. 72.

Vesnice jsou tak ubohé a stanice dostavníků tak mizerné, že čistá sláma a čerstvá voda jsou požehnáním, které se člověku vždy nedostane, a v lepší nocleh není možno doufat.³²⁹

Naopak nad své poměry si připadal Charles Burney v luxusních hostincích směřujících na nejbohatší klientelu ve Frankfurtu nad Mohanem. Zároveň zobecnil, že rozvinuté služby pro cestovatele lze očekávat v německých zemích pouze v hlavních městech:

*Though, the German inns, between town and town, are in general, few and miserable, yet, now and then, an **uncommonly good and magnificent** one is to be found in the principal cities; indeed at Francfort there are several such, particularly those called the „Roman Emperor“, and the „King of England“, which are **more like royal palaces**, than houses of entertainment for travellers.³³⁰*

Co se týče Uher, Robert Townson rovnou napsal, že hostince nebyly obvyklým jevem, že obyčejní lidé spali většinou venku na zemi:

The common people of Hungary make little use of inns. I have often seen them at night halt in great parties like caravans, in the neighbourhood of a town, and pass the night in the open air... if I walked out very early in the morning, the men-servants of the family sleeping in their clothes in the court, on benches, tables, &c. and when I have been obliged to take up my night quarters in a peasant's cottage, I have often seen the husband sneak off at bed-time, and leave his wife, to go and sleep under a shed or in a hay-loft, to be cooler and freer from fleas...³³¹

Mentální mapa pohodlí pro cestovatele, jak jsme viděli, zahrnovala především velká města, mezi nimiž byla bílá místa, která bylo nejlépe co nejrychleji překonat do další destinace, která byla na mapě vyznačena.

³²⁹(Montagu 1763), pp. 79.

³³⁰(Burney 1775), pp. 75-77 (chyba v číslování originálu).

³³¹(Townson 1797), pp. 234.

4.2. Obrazy nebezpečí

Artikulované obrazy nebezpečí najdeme až v textech osmnáctého století. Souvisejí s vyšší mírou subjektivity objevující se ve vývoji cestopisu jako žánru. Hrozbu představovaly přírodní podmínky, divoká příroda, horský a špatně přístupný terén. Cestovatel se cítil ohrožen výkyvy počasí, obzvláště v nepříznivých ročních obdobích. Nebezpečí ovšem číhalo také v případech, kde se nedalo spolehnout na výkon práva a dohledu nad kriminálními živly. Ve střehu byl cestovatel také na nepřátelské půdě.

Uhry jako země divoká a nebezpečná, takové obrazy byly zprostředkovány ve Vídni dvěma cestovatelům. Stejně jako Lady Mary v roce 1717, tak i Robert Townson v roce 1793 byli ve Vídni varováni před cestou do Uher jako do země nebezpečné, ba dokonce divoké. Lady Mary napsala, že pokud má věřit informacím ve Vídni, čekají ji na cestě do Uher hrůzné zážitky, buď umrzne na kost či bude pohřbena v závějích sněhu, nebo unesena Tatary.³³² Se smíchem později napsala, že tato varování byla přehnaná, pravděpodobně proto, že se tak její vídeňští přátelé snažili pozdržet ji za každou cenu na zimu ve Vídni. I Robert Townson se setkal s podobně přeexponovanými líčeními nebezpečí uherské cesty, také ve Vídni. Netrpělivě čekal na dobré počasí, neboť pouze za dobrého počasí by bylo moudré cestovat do země, která je podle aktuálních zpráv o málo v lepším stavu než přírodním, jehož obyvatelé jsou napůl divochy, napsal. Pokud se vrátím zpět živý, měl bych se považovat za šťastlivce, přisadil.³³³

Vyjma nebezpečí, které souviselo s počasím, nebo politickou situací, tedy podmínkami, které se mohly případně obrátit k lepšímu, setkáváme se v textech s obrazy permanentnějšími, v nichž je samotné klima Uher (a také Polska) označeno za zdraví škodlivé a nebezpečné. Konkrétně je najdeme v cestopisu Richarda Pococka:

*The air and climate in Hungary is looked on as very **unwholsom**, especially to strangers, occasioned by the nitre which is in the air; and when it is hot by day, the nights are cold, and they have great dews, so that it is **very dangerous** to be abroad at night, unless they are well clothed. Their wines have a fine flavour,*

³³²(Montagu 1763), Volume I, Letter XXII, pp. 121.

³³³(Townson 1797), pp. 32–33.

*but are heady, and are thought to cause the stone and gravel. The soil is very fruitful, and many parts run so much into wood that they bark the trees in order to kill them, and when they are rotten set them on fire...*³³⁴

Richard Pococke, kterého jsme si představili výše jako autora, který nepracoval s informačními zdroji vždy kriticky, neváhal na základě krátké návštěvy na polském území (mezi Penemunder a Brandenburgem) učinit zobecňující závěry o smrtelné nemoci, *plica polonica*:

*Going a little way into Poland, we made enquiries concerning the Plica Polonica, which is not frequent in this part of Poland; the common people only are subject to it. In this disorder the hair twist and mats together, and it cannot be combed; it is attended with a smarting pain, and sometimes with a swelling of the head, but there is no danger if they let it alone, and it goes off in time: **If they cut the hair, it generally makes them blind, or mad, or they die; and they very rarely recover.** The vulgar have a notion that it is caused by witchcraft; and they informed me that there were ten old women had been lately burnt together for witchcraft in this part of country.*³³⁵

Pro Hester Piozzi bylo nezdravé setrvat ve Vídni (srovnávala pravděpodobně s Itálií). Označila plicní nemoci za typické pro vídeňské podnebí. Dokonce upozornila na mor, který řádil v době její cesty nedaleko, v Transylvánii. Nicméně vnímání vzdáleností bylo pro ni relativní, necítila se ve velkém nebezpečí, neboť Transylvánie nebyla z Vídně snadno dostupná:

*Au reste, as the French say; I have no notion that Vienna, sempre ventoso o velenoso”, can be a very wholesome place to live in; the double windows, double feather-beds, etc. in a room without a chimney, is surely **ill contrived**; and sleeping smothered up in down so, like a hydrophobous patient in some parts of Ireland, is not particularly agreeable, though I begin to like it better than I did. All external air is shut out in such a manner that I am frightened left, after a certain time, the room should become like an exhausted receiver, while the wind whirls one about the street in such a manner that it is displeasing to put out one’s head; and a physician from Ragusa settled here told me, that **wounded lungs are a***

³³⁴(Pococke 1743), Volume II, Book V, Chapter VIII, pp. 251.

³³⁵(Pococke 1743), Volume II, Book V, Chapter III, pp. 230.

*common consequence of the triturated stone blown about here; and in fact asthmas and consumptions are their reigning diseases. Apropos, the plague is now raging in Transylvania; how little safe should we think ourselves at London, were a disorder so contagious known to be no farther distant than Derby? The distance is scarcely greater now from Vienna to the place of distress; yet I will not say we are in much danger to be sure, for that perpetual connection kept up between all the towns and counties of Great Britain is unknown in other nations, and we should be as many days going to Transylvania from here perhaps, as we should be hours running from Toddenham-court road to Derby.*³³⁶

Nebezpečí vyplývající z přírodních podmínek, například horského terénu, najdeme např. v korespondenci Lady Mary při popisu cesty skalní soutěskou, mezi Čechami a Saskem. Použila srovnání svého manžela (na kterého se odkazovala velmi zřídka, což bylo na ženskou autorku osmnáctého století velmi neobvyklé) a stupeň nebezpečí vyjádřila jako vyšší než v Alpách.

*My calling waked Mr. W---y, and he was much surprized than myself at the situation we were in, and assured me, that he passed the Alps five times in different places, without ever having gone a road **so dangerous**.*³³⁷

Líčení Lady Mary bylo v textu Hester Piozzi překvapivě interpretováno jako příliš střízlivé a nebezpečí života zvýrazněno pomocí obrazu pádu do řeky Labe:

*Lady Mary Wortley says, her husband and postillions slept upon the precipes between Lowositz and Aussig; but surely the way must have been much better then, as all the opium in both would scarce have stupefied their apprehensions now, when **a fall into the Elbe** must either have interrupted or finished their nap...*³³⁸

Kromě počasí, klimatu a přírodních podmínek, politicky nestabilní situace a nemoci můžeme v textech nalézt nebezpečí související s veřejným (ne)pořádkem, (ne)fungující městskou správou a (ne)efektivním výkonem práva. Robert Bargrave zaznamenal nebezpečí v podobě loupežníků v lesích mezi Gdaňskem a Štětínem. Nicméně nepoužil ani termín nebezpečí, ani nepopsal žádné svoje

³³⁶(Piozzi 1789), pp. 536.

³³⁷(Montagu 1763), Volume I, Letter XV, pp. 83.

³³⁸(Piozzi 1789), pp. 545-546.

pocity ohrožení. Deník z poloviny sedmnáctého století je strohý text prostý subjektivních pocitů:

*... we travelled through a **wood famous for robbery**; where we counted about 34 piles of bushes cast over the murdered bodies; it being the Custome for every Traveller to throw a Stick.*³³⁹

*We travelld this whole day, through **woods notorious for Robberies**...*³⁴⁰

Snad nejvíce „subjektivně“ zbarvený komentář najdeme v deníku Roberta Bargrava při komentování veřejného nepořádku ve Lvově. Vyjádření pocitů ohrožení bychom však v textu hledali marně

*In Leopolis, Government is very losely observd; whordome, drunkness & Murder, rather freely permitted then punishd; Relligion slightly regarded, more reverence given to the Proffessours then the practisers of it (...) the disorders were dayly commited, had been **incredible to mine Ears**, had they not been **avouchd by mine Eyes**.*³⁴¹

Reverend South varoval před nebezpečím v gdaňských ulicích po setmění, přičemž ohrožení osobní bezpečnosti dal do přímé souvislosti se špatnou správou a zvlí polské šlechty:

*At this time likewise there is always such a crowd of Soldiers, Heydukes, and Footmen in the Streets, that it is **not Safe to be Abroad in the Night**, for **fear ofbeing Robb'd or strip'd Naked**, as it happens very often: For the Polish Gentry give so very short Allowance to their Guards, and Servants; a Dragoon having but Fifteen Pence, of our Money, per Week, to Maintain his Horse and himself, that they must be forc'd to Rob, and be otherwise very Industrious to Live.*³⁴²

Obchodník Jonas Hanway se domníval, že cestování německými zeměmi je jedno z nejbezpečnějších, neboť Němci jsou, jak zobecnil, seriózní v otázkách morálky. Protestantská morálka byla pro autora, jak jsme dříve ukázali, velmi důležitá,

³³⁹(Brennan ed 1999), pp. 155.

³⁴⁰(Brennan ed 1999), pp. 156.

³⁴¹(Brennan ed 1999), pp.146.

³⁴²(South 1717), pp. 88.

tudíž se domníváme, že sympatie níže vyjádřené souvisí s protestantským nikoliv katolickým prostředím:

*The security with which one travels in this part of the world, is a circumstance much to be commended. Here the people are sober and serious; the duties of morality are taught and inculcated, not by priests only, but by parents: and as a natural consequence of a religious sense of things; **thefts and robberies** in time of peace are **hardly known amongst the Germans**. This is imputable to a strict discipline, but it also arises from the early impressions of religion, which so apparently prevail in this country.*³⁴³

Mučedník pro hudbu, tak jsme již dříve nazvali Charlese Burneyho, a jeho jímavé útrapy na cestách, kdy se pohyboval v nebezpečí života, jsme již dříve komentovali. Jde o doklad nebývalé citlivosti a subjektivity, pravděpodobně vlivu sentimentálního diskurzu v textu, který je jinak spíše odborného zaměření, neboť vznikl jako vedlejší produkt při sběru materiálu k dějinám hudby. Na cestě po řece z Mnichova do Vídně barvitě vylíčil bouřku.

*...**the most violent** storm of thunder, lightning, rain and wind, that I ever remember to have seen. I really expected every moment, that the lightning would have set fire to my cabin; it continued all night with prodigious fury... and moreover it rained in, at a hundred different places... This, with the violent flashes of lightening and bursts of thunder... the bells in the town of Freising were jingling the whole night, to remind me of their fears, and **the real danger I was in... I never was much frightened by lightning before...***³⁴⁴

A pokračoval podobně i dále. Kde pršelo, byl hlad a zima, múzy mlčely. Nebo naopak? Když nebylo o čem psát, byl autor citlivější k útrapám po cestě? Viz dříve zmíněná hypotéza, že Burney byl negativnější, pokud neměl dostatek podnětů, o kterých by se mohl rozepsat:

*... the rain and wind continuing with great fury, and from violent heat, the air grew so chill and cold, that I found it impossible to keep myself warm with all things I could put on... I was **so uncomfortable**, that I could not, for a long time,*

³⁴³(Hanway 1753), Volume II, Part III, pp. 240.

³⁴⁴(Burney 1775), pp. 182-184.

*write a word in my journal books; the weather had so lowered my spirits, and stiffened my fingers... Rain, rain, eternal rain and wind, made the water nothing less than pleasant... Here the wind became so violent, that I thought every minute it would have carried away both my cabin and myself... The blanket bought at Munich for me, by my knave, or fool of a servant, and which I had not seen soon enough to change, was a second-hand one, and so **filthy, ragged, and likely to contain all kinds of vermin, and perhaps diseases**, that hitherto I could not find in my heart to touch it; however, cold and hunger will tame the proudest stomachs. I put the blanket over the sheet, and was gladdened by its warmth.*³⁴⁵

Výše uvedené obrazy nebezpečí jsme řadili tématicky a k jednotlivým tématům chronologicky, abychom zřetelně ukázali, jak se citlivost měnila a subjektivní vjemy ohrožení zdraví, života a osobní bezpečnosti byly v textech rozdílně artikulovány.

³⁴⁵(Burney 1775), pp. 185-187.

4.3. Obrazy nevzdělanosti, zaostalosti a hrubosti

Kde bylo centrum a kde periferie vzdělané Evropy pro anglického cestovatele kolem roku 1600 jsme zkoumali podrobně výše v rozboru univerzitního cestopisu Samuela Lewkenora. Dospěli jsme k závěru, že nejvýraznější distinkce byla autorem zakreslena mezi Oxbridge a zbytkem Evropy. Pro cestovatele-intelektuála Edwarda Browna ležela na samém okraji vzdělané Evropy Vídeň:

*... it is in vain, to expect any great University beyond Vienna.*³⁴⁶

Komentoval tak úroveň vzdělání v Uhrách. „Za Vídní“ bylo pravděpodobně ve významu na jih od Vídně. O univerzitě v Praze a v polské Vratislavi se zmínil v této souvislosti jako o dalších možnostech pro uherské šlechtice ke studiu, když jejich domovina neposkytovala zázemí pro vzdělání. Pravděpodobně tedy Praha i polská Vratislav ležely na mentální mapě cestovatele „před Vídní“.

Kategorický odsudek na adresu polsko-litevských univerzit a tamější úrovně vzdělání obecně jsme četli od reverenda Southa. Podle něj Krakov a Vilno mohly být považovány za sestry v nevědomosti.³⁴⁷ Absolvent Oxfordu dal tímto jasně najevo svůj odstup a opovržení:

*As for the Academy of this City [Vilnius]... In this University are Six Professors of divinity, Five of Philosophy, Four of Laws, and Seven of Humanity; which have each of them much greater Salaries, besides other Preferments in the Church and State, than **such Bunglers** in their respective Arts and Sciences deserve; since many of our Servitors at Oxford are better Read, and abler to fill those Chairs than any of them...*³⁴⁸

Intelektuál Robert Townson zhodnotil úroveň krakovské univerzity podle vědecké knihovny, která svým obsahem povážlivě zaostávala za očekávanými poučeného návštěvníka:

³⁴⁶(Brown 1673), pp. 14.

³⁴⁷(South 1717), pp. 32–33.

³⁴⁸(South 1717), pp. 32.

*Some idea may be given of this last, by informing my readers, that in the medical faculty there are no books so **modern** as Boerhaave, and that the writings of this great man are **not yet here!!!***³⁴⁹

Typickým obrazem zaostalosti, který se v cestopisech objevuje, je obraz znevlněného rolníka, bezprávného a zuboženého. Řada cestovatelů od šestnáctého do osmnáctého století komentovala situaci nevolníků ve (středo)východní Evropě, přičemž zvláště v osmnáctém století jsou zdůrazňovány extrémy: příliš bohatí proti zuboženým chudým. Příkladem je obraz Varšavy z pera Williama Coxe:

*The whole town has a melancholy appearance, exhibiting that **strong contrast of wealth and poverty**, luxury and distress, which pervades every part of this unhappy country.*³⁵⁰

A na jiném místě stejný autor zdůraznil krajní nerovnost a rozklad společenského zřízení:

*The nation has few manufactures, scarcely any commerce; a king almost without authority; the nobles in a state of **uncontroled anarchy**; the peasants groaning under a yoke of **feudal despotism** far worse than the tyranny of an absolute monarch. I never before observed such an inequality of fortune, such sudden transition from **extreme riches to extreme poverty**; wherever I turned my eyes, luxury and wretchedness were constant neighbours.*³⁵¹

Šlo spíše o politickou otázku, než o reálná pozorování. Souvisí s anglickou/britskou identitou potvrzující se rétorikou založenou na svobodách (*liberty*), která se vymezovala vůči absolutismu, bez ohledu na reálnou situaci chudých ve své domovině. Také svévole polské šlechty byla kontinuálně exemplárním příkladem jednoho extrému sociálních nůžek. Moryson o polské šlechtě uvedl, že má sklony k šarvátkám, neboť je nekontrolovaná:

In Poland, the Gentlemen are most prone to quarrels, cumbats, and murthers, especially if they be heated with drink, as many times they are, and that because

³⁴⁹(Townson 1797), pp. 396.

³⁵⁰(Coxe 1784), pp. 204.

³⁵¹(Coxe 1784), pp. 146.

*of the unfit priviledges they have above others, and because they have power of life and death in their owne Territories, neither can be called in question in criminall matters, but in the publike Parliament, held once in three yeeres or thereabouts, where they are also tried by Gentlemen, who for consanguinity, friendship, or the common cause, are like to be favourable to them...*³⁵²

Peter Mundy stejný problém vylíčil z pohledu dopadu na ty nejobyčejší, kteří žijí jako otroci nebo zvířata:

*Prerogative of the great slavery of the Commonalty. (...) Butt For the Common Sort of people, they are as Miserable on the other side, like slaves or beasts, allowed no More then will serve to keepe them alive, and in such case as they may bee able to labour againe; the lives of one of them slaine by his landlord not valued above [blank] P[ounds] English, which hee must pay [blank] For a fine.*³⁵³

Velice podobně líčil poměry v Čechách Richard Pococke, s důrazem na bezprávnost nevolníků, o nichž ve všech otázkách rozhoduje panstvo:

*All the nobility keep their lands in their own hands, having stewards to take care of their estates; the boors are vassals, and go with the land, and excepting their lives, seem to be entirely in the power of their lords; they cannot marry or make a will without their consent; they have a great aversion to their masters, of which their sovereigns make a proper advantage, and they make upon any occasion be threatened that freedom will be given to their vassals.*³⁵⁴

V textech druhé poloviny osmnáctého století se setkáváme s interpretačními schématy o lineárním vývoji společnosti, od středověku k osvícené současnosti, respektive od raného stádia k dospělosti. Sem bychom také mohli zařadit již dříve citované srovnání švýcarského a polského rolníka od Williama Coxe.

³⁵²(Moryson 1907-1908), Vol. III, pp. 405.

³⁵³(Temple ed 1924), pp. 201-202.

³⁵⁴(Pococke 1745), Volume II, Book V, Chapter IV, pp. 238.

Burney o Čechách: ... *in many parts of Bohemia and Saxony, the Gothic power over vassals still subsists, these people have seldom any ambition to excel in music, as they have no opportunities of mending their condition by it...*³⁵⁵

Townson o Uhrách: *For the former state renders a number of stewards, bailiffs, etc. necessary, and a great authority must by the laws be invested in the hands of the landholders over their peasants; from whence arise, and often not ill-grounded, complaints of the peasantry against the oppression and extortion of their lords; and the complaints of these, of the sloth, laziness, and dishonesty of the peasantry: yet this is the state in which I think almost every part of Europe has been in or is in at present – it is the infant state of society.*³⁵⁶

K stereotypnímu zobrazení „Němce“ patřila již od šestnáctého století jistá dávka hrubosti, patřičně zdůrazněná ve zkušenostech s neuspokojivými službami. V textech cestopisů můžeme najít pestrou galerii vyobrazení neochotných sluhů a neotesaných kočí. Fynes Moryson konstatoval, že nikdo na světě neposkytuje horší služby a nežádá za to směleji odměnu:

*This is peculiar to the Germans, none serve or attend more rudely, none more boldly challenge reward.*³⁵⁷

Zosobněním neochoty a hrubosti, především vůči cizincům, byli kočí německých dostavníků. Jeden z více podobných obrazů zachytil Jonas Hanway:

*They are frequently insolent, or stupidly regardless of their duty to strangers. They use small French horns, the sound of which is shrill; some of them play tunes in no disagreeable manner, but the majority make a shocking noise. Brandy, or uncommon fees of drink-money will induce them to travel fast, otherwise they are insupportably dilatory.*³⁵⁸

Podobně se vyjádřil i Charles Burney, a to na více místech:

³⁵⁵(Burney 1775), pp. 24.

³⁵⁶(Townson 1797), pp. 47.

³⁵⁷(Moryson 1907-1908), Vol. IV, pp. 32.

³⁵⁸(Hanway 1753), Volume II, Part III, pp. 242.

... *I must make two or three memorandums concerning **the villainous and rascally behaviour** of postmasters and postilions, in this part of the world; the effects of which it is impossible to escape...*³⁵⁹

... *the extortion, sullenness, and indolence of postmasters and postilions, are intollerably vexatious.*³⁶⁰

Přisadila si i Lady Craven, přičemž zdůraznila jejich zatvrzelost a netečnost:

... *the **obstinancy, and provoking phlegm** of a German postilion or post-master...*³⁶¹

Jak souvisí nevzdělanost, zaostalost a hrubost? Obrazy fušerských profesorů, zbídačeného nevolníka, svévolného šlechtice, neochotného sluhy a neotesaného kočího? Ve jmenovaných obrazech je přítomen prvek konfrontace cestovatele vědomého si vlastních předností, vzdělání, svobod, sociálního statusu. „Jsme lepší než oni“ psali prostřednictvím podobných obrazů.

³⁵⁹(Burney 1775), pp. 80.

³⁶⁰(Burney 1775), pp. 81-82.

³⁶¹(Craven 1789), Letter XXVIII from Vienna, pp. 103.

4.4. Obrazy pompéznosti, přehnanosti, pýchy

Charakteristiky přehnanosti a pompéznosti, případně marnotratnosti, mají v raně novověkých anglických cestopisech jednoznačně negativní zabarvení. Jsou v protikladu s protestantskými ideály skromnosti a dobrého hospodaření. Obrazem, který tyto charakteristiky dobře ukazuje, a najdeme ho v textech více autorů, je polský kočár - příliš velký a tažený neadekvátně šestispřežím. Už Peter Mundy věnoval kočárům zvláštní pozornost při popisu Varšavy:

*Polish **pompe** Coaches; They repaire to itt with greate **pomp** and state att certayne tymes, every Noble Man in his Coach, which are **extraordinary** large, with glasse windows, each drawne with 6 horses [at] a very leisurely pace, a couple off heyducks standing upper the hinder part of the Coach, each side one, his gentlemen and officers going, som riding before, a band or company of his owne heyducks [bodyguard] Following in their livery off one coullour and Fashion, with their Magueerkees or little Felt Cappes and their armes, as sabres or back swords, poleaxes, gunnes etts. This is generally speaking of one, to speak of all, only some Nobleman [sic] give a sundry coullor of livery to their heyducks.*³⁶²

Tento výstřelek interpretoval jako marnotratnost reverend South a rozmařilost, s kterou utrácejí za honosnou reprezentaci, označil za polský charakterový rys, přičemž připomněl, že pompa předchází úpadek, tak jako pýcha pád:

*The Poles are generally so great Admirers of **Splendor and Shew**, that their Ladies scarce stir out of doors, tho' little further than cross the way, without a Coach and Six Horses, either to Church, or to visit a Neighbour; but the Men for the greatest part go on Horseback, and rarely on Foot, which they look upon as ignoble.*³⁶³

*... they generally **wast away** their Estates in a short time, and are reduced to great Poverty and Want.*³⁶⁴

³⁶²(Temple ed 1924), pp. 201.

³⁶³(South 1717), pp. 95.

³⁶⁴(South 1717), pp. 94.

I koncem osmnáctého století se setkáváme s obdobným obrazem v korespondenci Lady Elizabeth, kočár tažený šesti koňmi v doprovodu tří livrejovaných sluhů:

*Mr. S--- informed me, it belonged dignity to have six horses to my coach, in order to pay my visits; and I beg you will imagine my surprise, when I found I had coachman on the box, with three postillions, one to each pair of horses – and these sitting on the righ-hand, I go thus, full gallop, running races with every other “attelage” that falls in my way – the streets are luckily wide – and custom makes the danger less than one should imagine---*³⁶⁵

Marnotratnost a pýcha jsou si velmi blízko. Už Peter Mundy o Gdaňsku podal souhrnné hodnocení, v kterém zdůraznil vášeň pro smyslové požitky a pýchu. Pýchu nikoliv ve smyslu hrdosti, ale v opaku k skromnosti a jednoduchosti, v přehnané sebezprezentaci formou oblečení a jiného luxusu:

*This Citty exceeds in (1) in trafficke, (2) plenty, (3) voluptuosnesse, (4) pride, (5) arts. (..) Their voluptuousnesse: Manifested in their banquetts, Meales, which not only abounds, butt allsoe in their long Sittings, especially att Weddings, which is commonly 5, 6 and 7 houres att a dinner, their drincking answeareable by Men. (..) Their pride: chiefly in their Apparrell, not to bee paralleled, especially by the yenger Sort (and of them the Female Sex) in Costly Furres, Sables, etts., sattins, silkes, ritche stuffes, jewells, chaines, rings of gold and pretious stones on their bodies, Necks, armes and Fingers. Allsoe their stately buildings, adorned and furnished within with curious and costly household stuffe, paintings, seelings, etts. These with the former may lawfully used with Moderation and commendable, butt here is only Ment the excesse and abuse.*³⁶⁶

Dámská móda je dobrým zdrojem obrazů vyjadřujících kulturní distanci. V sledovaném geografickém prostoru (středo)východní Evropy se setkáváme s obrazy zaostalosti nebo přehnanosti. Všechny tři vybrané autorky ženy se k tématu módy vyjadřovaly a akcentovaly přehnané napodobování originálu (kterým byly západní vzory, Londýn a Paříž).

³⁶⁵(Craven 1789), Letter XXXI from Warsaw, pp. 121.

³⁶⁶(Hakluyt society Vol. 55), pp. 214-215.

*There is one thing here that shocks me, and that is, that every lower class of women paint white--- and even girls of ten years old going of errands in the street are painted --- What their reason for so doing is I cannot guess; for the Germans are generally fair.*³⁶⁷

Lady Mary i Lady Elizabeth vypočetily pražské šlechtičny jako karikatury provinčnosti. Lady Mary píše, že ji navštívily některé z významných dam, jejichž příbuzné poznala ve Vídni. Oblékaly se podle vídeňské módy, a to způsobem, jakým lidé v Exeteru napodobují londýnské; to jest, jejich nápodoba byla mnohem přehnanější než originál, popsala. Osoba je ztracena někde mezi účesem a spodničkou, takže vytváří mnoho příležitostí napsat jim na záda „Toto je žena“, pro informaci cestovatelů, jako když musí malíř na ukazatel připsat „To je medvěd“.³⁶⁸ Podobně se vyjádřila i Hester Lynch Piozzi a napsala bez servítek, že dámy v Praze vypadají víc jako maškary než jako co jiného, když sedí ve svých ložích v opeře s bohatě vyšívanými čepci nebo se světle růžovými či modrými saténovými čelenkami, s hermelínovými nebo sobolími náprsenkami, zlatými střapci, které jim visí z levého ucha, bez pudru. Připomínalo jí to módu, kterou údajně měli před patnácti nebo osmnácti lety v Londýně drobní obchodníci a podle které strojili své dcery od devíti do dvanácti let do načechraných černých saténových čepců s dlouhým střapcem po straně.³⁶⁹ Lady Mary byla nejvíce zděšena módou vídeňských dvorních dam a patřičně je karikovala v dopise sestře. Napsala, že tamější móda jí připadá obludná a proti zdravému rozumu. Staví si tu na hlavách konstrukce o výšce asi jednoho yardu, tří až čtyřpatrové, opevněné bezpočtem těžkých stuh, popsala. Základ této stavby tvoří věc, kterou nazývají „boulré“, která je naprosto shodná co do tvaru a druhu, jen čtyřikrát větší, jako držáky, do nichž upevňují anglické mlékařky vědra s mlékem. Toto zařízení pokryjí vlastními vlasy s velkým množstvím příčesků. Považuje se totiž za zvláště krásné mít hlavu větší než je velikost běžného džberu. Jejich spodní sukně vyztužené velrybími kosticemi překonají anglické v obvodu o několik yardů. Snadno si můžeš domyslet, shrnula sestře, jak toto pozoruhodné odění zdůrazňuje

³⁶⁷(Craven 1789), pp. 111.

³⁶⁸(Montagu 1763), Letter XIV, pp. 80–81.

³⁶⁹(Piozzi 1789), pp. 542.

a zvýrazňuje jejich ošklivost od přírody, kterou je Všemocný Bůh ráčil obdařit, všeobecně vzato.³⁷⁰

S obrazy přehnané horlivosti a provinčnosti se nesetkáváme pouze u popisu dámské módy. Robert Townson ve svém cestopise nešetřil levočské úředníky, s kterými se dostal do problémů, neboť ho kvůli francouzskému pasu podezírali, že je francouzský Jakobín. Na základě jejich nevzdělanosti a omezenosti je označil za zvířata člověku pouze podobná, napodobující výkon práva. Popsal je jako vědec zvyklý třídit živočichy i rostliny podle druhů. Použil kromě příměru ke zvířatům také příměr k Tatarům. Opět jde o variaci obrazu nápodoby, která je přehnaná a ve výsledku směšná.

*The next day the town magistrates sent for my passport, which I immediately gave them... But these fellows, soon after, sent me an order to come before them at the town-hall, which summons I obeyed. Here I found several “anthropomorphous” animals, whiskered and unwhiskered (barbata & imberbia), which **could not certainly belong to that noble species of animals Homo sapiens**... They were, however, sitting round a large table, the endeavoured to **imitate men transacting weighty public business**; they muttered something amongst themselves, looked grave, knit their brows, wrinkled their foreheads, and shook their heads and stroked their whiskers... In vain I told them that the French was quite the diplomatic language, and that if they were suffered to approach the court of their own sovereign, they would hear the French universally spoken, and that I had found almost every well-bred Hungarian nobleman speak it. I told them, they were of all people the most **incompetent** to judge by my person, whether I was a Frenchman or Englishman, as it must be very difficult for them to see either the one or the other in this **remote corner of the world**... I soon found they were **too ignorant** to be reasoned with., and that they knew almost **as little of civilized manners as Tartars**; and I left them.³⁷¹*

³⁷⁰(Montagu 1763), Letter IX, pp. 40–42.

³⁷¹(Townson 1797), pp. 327-329.

4.5. Obrazy zašlé slávy a lamentace dneška

S obrazy zašlé slávy se setkáváme v cestopisech řady cestovatelů v souvislosti s Prahou, Budínem, Krakovem, Varšavou, Drážďanami a Lipskem. Zašlá sláva vždy souvisela s přesunem centra politické moci jinam nebo ztráty strategického významu např. obchodního. Nejdále do minulosti šel Fynes Moryson, který Říši viděl jako stín zašlé slávy Římského impéria:

*Thus Germany deviding it selfe from France, drew to it selfe the Empire of the West, whereof in our age it retaineth rather **the shadow then the old glory**.*³⁷²

*And under their poore estate and uwarlike mindes, the Empire at this day **languisheth** like a sparke lapped in ashes...*³⁷³

Lady Mary pro Prahu i Vídeň použila označení „town“, nikoliv „city“. Že se nejednalo pravděpodobně o náhodu, ale o významové rozlišení, jsme ukázali výše. Při charakteristice Prahy zdůraznila zbytky zašlé slávy:

*This town **was once** the royal seat of the Bohemian King, and still is the capital of the kingdom. There are yet **some remains of its former splendour**, being one of the largest towns in Germany, but, for the most part, old built and thinly inhabited, which makes the houses very cheap.*³⁷⁴

Velmi obdobně vystihla melancholii Uher a Budína:

*Indeed nothing can be more **melancholy** than in travelling through Hungary, to reflect on the **former flourishing state** of that kingdom, and to see such a noble spot of earth almost uninhabited. Such are also the present circumstances of Buda... **once the royal seat** of the Hungarian kings, whose palace there, was reckoned one of the most beautiful building of the age, **now wholly destroyed**...*³⁷⁵

Charles Burney, jak jsme psali výše, zaměřoval svůj zájem na centra politické moci, která pro něj byla i středisky umění, především hudby, jeho alfy a omegy.

³⁷²(Moryson1907-1908), Vol. IV, pp. 239.

³⁷³(Moryson1907-1908), Vol. IV, pp. 245.

³⁷⁴(Montagu 1763), Letter XIV, pp. 80.

³⁷⁵(Montagu 1763), Volume I, Letter XXIII, pp. 127-128.

Mezi města, která ztratila v jeho době svůj lesk a slávu, patřily Drážďany, případně Lipsko:

Drážďany: *The Saxons of old, so remarkable for patience, industry, and probity, are now reduced to knavery and chicane, beyond the inhabitants of any other country. Dresden is at present a melancholy residence; from being the seat of the Muses, and habitation of pleasure, it is now only a dwelling for beggary, theft, and wretchedness. No society among the natives can be supported; all must retrench; the court is obliged to abandon genius and talents, and is, in turn, abandoned by them! (...) During the reign of Augustus the IIIrd this city was regarded by the rest of Europe, as the Athens of modern times; all the arts, but particularly, those of music, poetry, and painting, were loved and cherished by that prince, with a zeal and munificence, greater than can be found in the brightest period of ancient history; but, perhaps, some part of the late and present distresse of this country, have originated in this excessive magnificence.*³⁷⁶

Lipsko: *This city has not yet recovered its rigorous treatment during the last war; and its celebrated fair, which used to be the rendezvous of the rich, the gay, and the industrious citizens of every quarter of the globe, as well as an assembly of the sovereign princes and nobility of all the northern parts of Europe, seems now dwindled into a common mart, or quarterly fair, such as is held in a small English market-town.*³⁷⁷

„Polská otázka“ byla v cestopisu Williama Coxe výrazně tématizována. Kromě komentářů k chaosu ve společenském zřízení a kritiky nevolnictví, najdeme v textu i obrazy zašlé slávy (dřívější velikosti) a opět interpretační schéma lineárního vývoje směrem k současnému zmaru:

*The present situation of the Polish nation impressed my mind with the most pathetic ideas of fallen greatness; and I could not consider, without a mixture of regret and sympathy, a people who formerly gave law to the North, reduced to so low a state of insignificance and domestic misery.*³⁷⁸

³⁷⁶(Burney 1775), Volume II, pp. 58-60.

³⁷⁷(Burney 1775), Volume II, pp. 72.

³⁷⁸(Coxe 1784), pp. 146.

Rezidenční město v ruinách, melancholie a úpadek, to je obraz Krakova od Williama Coxe:

*The great square in the middle of the town is very spacious, and has several well built houses, once richly furnished and well inhabited, but most of them either unattended, or in a **state of melancholy decay**. Many of the streets are broad and handsome; but almost every building bears **the most striking marks of ruined grandeur**... In a word, Cracow exhibits **the remains of antient magnificence**, and looks like **a great capital in ruins**: from the number of fallen and falling houses one would imagine it had lately been sacked, and that the enemy had left it only yesterday.³⁷⁹*

Obrazy úpadku, melancholie a zašlé slávy doplnili někteří cestovatelé o podobizny obyvatel, kteří si stěžují, nadávají, lámou rukama, aniž by k tomu vždy měli opodstatněný důvod. Důvodem ke stížnostem obyvatel Saska byla nehospodárná politika panovníka, jak v polovině osmnáctého století zachytil Jonas Hanway. S tímto názorem se ztotožňoval, opakovaně v textu kritizoval rozmařilost dvora, který ruinoval zemi. Ve spojení s válečnými škodami projevy nelояality poddaných k špatnému panovníkovi neodsuzoval, ale zaznamenal se sympatiemi:

*The miseries of which the Saxons **complain**, may be dated so early as 1706, at which period Charles XII. of Sweden glutted his army with the spoils of all that country, except Dresden: Augustus having shut himself up in that city, determined to defend it, though he did not think it proper to detain the person of Charles, who ventured to make him an insulting visit. The war in which Saxony was involved the beginning of this century, cost her an immense sum. The last war of six week only... yet do not the people so much **complain** of the calamities of war as of the want of oeconomy at court, and the excessive expence and ambition of a minister.³⁸⁰*

O drážďanských lomících rukama psala koncem osmdesátých let osmnáctého století Hester Piozzi, přičemž důvody obyvatel k stížnostem nesdílela a do určité míry je i karikovala:

³⁷⁹(Coxe 1784), pp. 170-171.

³⁸⁰(Hanway1753), Volume II, Part III, pp. 233.

*In every place people have a trick of **lamenting**, and there are two themes of **lamentation** universal for aught I see – the weather and the poor. I see no **beggars here, nor feel no rain, - but hear heavy complaints of both.***³⁸¹

I na základě krátkého výletu do Uher – nedostali se dále než k první vesnici – neváhala charakterizovat obyvatele jako ty, kdo si stěžují, byť v tomto případě nehodnotí, zda oprávněně, nebo ne:

*With regard to men and women in Hungary, they are not thickly feathered, but **their lamentations are loud**; the emperor having resumed all the privileges granted them by Maria Theresia in the year 1740, or thereabouts...*³⁸²

Souhrnně můžeme konstatovat, že zašlá sláva vždy souvisela s přesunem centra politické moci jinam nebo ztráty strategického významu např. obchodního. Dřívější královská sídla a kvetoucí města byla zobrazována jako rozbořené paláce bez svých vznešených obyvatel, které nahradili žebráci a zloději. Jako související jsme připojili obrazy obyvatel lomících rukama nad svým osudem, nadávajících někdy bez opodstatněného důvodu. Ztráta významu a důležitosti má spojitost s nadáváním jako projevem slaboštví a neakceschopnosti.

³⁸¹(Piozzi 1789), pp. 557.

³⁸²(Piozzi 1789), pp. 523.

4.6. Obrazy zpuštělosti a krásy – vnímání krajiny³⁸³

Téma krajiny a jejího vnímání není nikterak nové a objevné. Krajinu lze stručně definovat jako kulturně zprostředkovanou přírodní scénérii.³⁸⁴ Co se terminologie v západních jazycích (angličtině, francouzštině, holandštině) týče, pro „krajinomalbu“, „krajinku“ i „krajinu“ se používá tentýž termín, přičemž označení pro obrazové ztvárnění bylo až přeneseně využito pro přírodní scénérii samou. Všímáme-li si krajiny, hodnotíme ji a považujeme za samozřejmé, že použijeme estetické kategorie jako „malebná“, „líbezná“, či „zohyžděná“. Takovýto postoj ke krajině však nebyl vždy samozřejmostí a zrodil se spolu s tím, kdy se pozorovatel vydělil z objektu svého zájmu, odstoupil několik kroků a podíval se na něj očima umělce. Zaujmout estetický postoj totiž vyžaduje v první řadě odstup. Odstup je kategorie prostoru a času, ale má i svůj význam psychologický a estetický. Obsah pojmu „odstup“ se historicky měnil, k důležitému posunu významu a důrazu docházelo od osmnáctého století. V angličtině se používá stejný termín *distance* pro vyjádření odstupů i vzdálenosti. J. T. Ogden³⁸⁵ tyto významy neodděluje, čímž vystupuje do popředí zajímavá souvislost mezi nimi. Např. autorský odstup ve vědě, poezii a filosofii osmnáctého století je dán do souvislosti se zdůrazněním pozadí v krajinomalbě ve stejném období. Na rozdíl od renesanční perspektivy, která kladla důraz na figury v popředí, krajinářství osmnáctého století dalo přednost velkým vzdálenostem, horizontu lemovanému horami či hradem, jenž se stal často v kompozici ústředním. Odstup vyžaduje „nezaujatost“ (vydělení subjektu od objektu), s důrazem na pravdivost a autenticitu. Tento trend lze pozorovat i ve vývoji žánru cestopisu.

Už v textech šestnáctého století se setkáváme u cestovatelů s obdivem k úrodným rovinám. Oceňována byla všeobecně krajina rovná, plochá a obdělaná.³⁸⁶ V tomto duchu hodnotil krajinu Míšeňska Fynes Moryson:

³⁸³Téma bylo autorkou zpracováno také v rámci sborníku: (Scholz, Klusáková 2012), pp. 167-183.

³⁸⁴MITCHELL, W. J. T., 1994. *Landscape and power*. Chicago; London, pp. 5.

³⁸⁵OGDEN, J.T., 1974. From Spatial to Aesthetic Distance in the Eighteenth Century. *Journal of the History of Ideas*, Vol. 35, No. 1, pp. 63-78.

³⁸⁶STIBRAL, K., 2005. *Proč je příroda krásná? Estetické vnímání přírody v novověku*. Praha, pp. 58.

*Leipzig is seated in a plaine of most fruitfull corne ground, and full of rich Villages... the Countrey lying open to the eye in a most ample prospect, onely one wood can be seene in this large plaine.*³⁸⁷

Krajina byla ceněna na základě své užitečnosti. Kupec Robert Bargrave, putující v polovině sedmnáctého století bulharskou krajinou, byl roztrpčen, shledal krajinu ne nepodobnou pustým končinám Anglie, a nerovné kopce bulharské nelibými v porovnání s nádhernými pláněmi Thrákie, kterou projížděli dříve:

*I find the forme&nature of the Land here not unlike the barrenparts of England, &the rugged Hills of Bulgaria to be as unpleasing, as those smileing Plaines we passed in Thracia were delightful; & even its Plaines much inferiour to those, as well for pleasure as fertilitie.*³⁸⁸

Ve slovníku autora poloviny sedmnáctého století můžeme najít estetická hodnotící kritéria – libé/nelibé (pleasing/unpleasing), nádherné/podřadné (delightful/inferior for pleasure). Nicméně ocenil zde především práci člověka, ne divokost přírody a její panenskou čistotu. Příroda sama o sobě nevytváří, podle jeho mínění, libé scenérie, pokud tomu tak je, jedná se o zajímavost, kterou zaznamenal. Dokonce za vznešený označuje les statných stromů bez neřádu pod nimi (nízkého porostu, klestí), které jako by rozmístila ruka umělce, nikoliv přírody.³⁸⁹ Také lékař Edward Brown shledal ideálem krajiny uherské roviny. Napsal, že nikde jinde nejsou otevřenější a ryzejší roviny než v této zemi. Největší roviny, které kdy viděl v Anglii, ty v Salisbury, Lincolnu a New-Marketu, jsou v porovnání s uherskými jen dlouhými promenádami; předčí je roviny rakouské, od Vídně až po Mount Simmeren [alpský průsmyk Semmering?], k štyrským hranicím.³⁹⁰

Rovněž u cestovatelů osmnáctého století se setkáváme s hodnocením krajiny na škále úrodná a kultivovaná, až zanedbaná a zpustlá. V tomto směru texty od šestnáctého do osmnáctého století zachovávají kontinuitu. Na krajinu je však v osmnáctém století výrazněji aplikována šablona civilizace. Odlišuje se přísněji potenciál a jeho naplnění.

³⁸⁷(Moryson 1617), Part I, pp. 7.

³⁸⁸(Brennan ed 1999), pp. 128.

³⁸⁹(Brennan ed 1999), pp. 136.

³⁹⁰(Brown 1673), pp. 9.

Samozřejmě, že Angličané, tvůrci estetiky anglického parku, hodnotili pochvalně krajinu jemu podobnou, v níž jsou rozptýlené a zanedbané krásy přírody upraveny a propojeny v jeden harmonický celek.³⁹¹ Cestovatelé často hodnotili krajinu na základě porovnání s tím, co důvěrně znali. Hester Lynch Piozzi, žena cestovatelka, otevřeně a často srovnávala s tím, na co byla zvyklá z domova. Čechy nevypadají jako špatně obdělávaná země, napsala; terén se vlní jako v mnoha částech Hertfordshiru, půda je, zdá se, rozparcelována velmi podobně jako kolem Dunstable; vzpomněla si na Lilly-hoo, když jí ukázali roviny kolem Kolína.³⁹²

Autorka uměla ocenit romantické horské scenérie, tak jako v následujícím obraze, kde mohutnou řeku lemují skály, zalesněné vrcholy, tu a tam s dominantou hradu, tedy krajina, která pramálo připomíná úrodnou rovinu. Labe je zde [mezi Lovosicemi a Ústím nad Labem] stejně široké, myslela si, jako je Severn v Gloucesteru, a valí se tou nejrozmanitější a nejnádhernější krajinou, jakou si lze představit, o nic horší než břehy Little Dart v Devonshire, ale ve větším měřítku; každý vrch je korunován lesem, či ozdoben hradem.³⁹³ Ve srovnáních, které ve svých postřezích uvedla, potvrdila, že znala Anglii dál než jen na trase Londýn-Bath (byla Velšanka). V tomto kontextu se můžeme vrátit výše k citátu Roberta Bargrava z poloviny sedmnáctého století, který bulharské pláne přirovnával k „pustým končinám Anglie“. Můžeme se jen dohadovat, kde se tyto končiny pro něj konkrétně nacházely, nicméně platí obecně, že Angličané „objevili“ své ostrovy až na sklonku osmnáctého století, vlastně z nouze kvůli válečnému stavu s Francií.³⁹⁴

Také cestující vědec Robert Townson obdivoval řeku lemovanou skálami, a sice Dunaj u Visegradu. Stěží znám krajinu krásnější, svěřil se v cestopise, než tvoří tyto rozvaliny a skály, s přispěním vrcholů s lesy, které se za nimi zdvihají.³⁹⁵

Více než o století dříve cestoval po podobné trase po Dunaji již jednou citovaný Edward Brown. S Robertem Townsonem měli hodně společného, oba byli vědci, pro něž bylo motivací cesty především shromažďování odborných poznatků. U

³⁹¹(Townson 1797), pp. 50.

³⁹²(Piozzi 1789), pp. 541.

³⁹³(Piozzi 1789), pp. 546.

³⁹⁴(Turner 2001).

³⁹⁵(Townson 1797), pp. 68.

staršího Edwarda Browna nenajdeme však obdobné estetizující obrazy téže krajiny. Věnoval se městům, zajímaly ho vojenské pevnosti a jejich systém, zaznamenával naleziště přírodního bohatství. Upozornil na zříceniny jakožto němé svědky zašlé slávy starých časů, nebyly pro něj však objektem estetického zálibení. Také Lady Mary Wortley Montagu nezaujala horská scenérie z důvodu estetické libosti, o cestě skalní soutěskou mezi Čechami a Saskem se zmínila v dopise sestře roku 1716 proto, že jí šlo o život, kdy už už viděla svůj dostavník, jak se řítí ze svahu do Labe.³⁹⁶

Lady Elizabeth Craven hodnotila jako hezkou krajinu mezi Vídní a Krakovem, opět však mimoděk zdůvodňovala estetickou hodnotu účelností. V tomto případě se podle ní krajina hodí pro malíře i sportovce:

*The country between Vienna and Cracow is very fine; chiefly open, here and there the plain beautifully varied with hills of gentle ascent--- and small woods; the sportsman and the painter would be pleased with it, as it affords a variety of landscapes and game --- equally favourable to both.*³⁹⁷

Na příkladu Lady Elizabeth lze demonstrovat proměny vnímání krajiny koncem osmnáctého století. Nově byla objevena krása horských masívů a skalnatých soutěsek, kterými se derou prudké bystřiny. Při přejezdu Alp (ze San Danielle do Pontebby) zaznamenala obraz krajiny nebezpečné, ale v jejích očích krásné:

*... the road is good; but winds round rocks according to the turns of a river, which was sometimes on the right, sometimes on the left, in a most beautiful manner--- It is so narrow, that I think it the most dangerous I ever went--- nothing between the precipice and the carriage to prevent an accident--- It would be well worth any person's while, who is as fond of the beauties of nature as I am, to ride along this road--- The views are romantic and majestic beyond description.*³⁹⁸

Naopak neshledala mnoho zajímavého na polské rovině kolem Varšavy: *... not that there is any thing in this flat country that would tempt me to see the beauties of it in the spring...*,³⁹⁹ a cestu z Varšavy do Petrohradu hodnotila jako úmorně nudnou, zoufale jednotvárnou rovinu: *I can conceive nothing so "enuyant" as*

³⁹⁶(Montagu 1763), Letter XV, pp. 82-84.

³⁹⁷(Craven 1789), Letter XXX from Warsaw, pp. 113.

³⁹⁸(Craven 1789), Letter XXVIII from Vienna, pp. 103.

³⁹⁹(Craven 1789), Letter XXXI from Warsaw, pp. 120.

*travelling in such a country as this --- one flat plain --- The view terminated by a forest, which you drive through, only to arrive at the same scene you have quitted.*⁴⁰⁰

Negativ krásné krajiny nabídl William Coxe při svém líčení polské cesty, konkrétně úseku mezi Krakovem a Varšavou: smíšený hustý les, bránící výhledu, sporadicky přerušen pastvinami či poli s mizernou úrodou. Neobydlená pustina, kterou je lépe rychle projet a nezastavovat ani na noc. Tato krajina byla pro něj nezajímavá, protože byla stejnorodá, s malými proměnami, neobydlená, nekultivovaná – použil argument civilizace – zarostlá lesem, který byl synonymem ponurosti. Nikdy jsem neviděl cestu tak prostu zajímavých scénérií jako tu z Krakova do Varšavy, napsal. Po celou dobu nespátřil jediný objekt, který by jen na chvíli mohl upoutat pozornost i toho nejzvědavějšího cestovatele. Země byla po většinu cesty rovinná, s malými proměnami: především překryta rozlehlými plochami hustého tmavého lesa; a dokonce i tam, kde se kraj více otvíral do dále, byl vzdálený horizont vždy ohraničen lesem. Stromy byly ve své většině borovice a jedle, smíšené s buky, břízami a malými duby. Občas byl les přerušen pastvinami, sem tam pár mizerných lánů obilí. Kdyby ten kraj opravdu neprojel, uvažoval, mohl by si stěžít představit něco tak neutěšeného: tichá odlehlá pustina po celou dobu převládala, s málo znaky obydlivosti a s ještě méně příznaky civilizované země. Ačkoliv ve většině zemí on a jeho společníci kladli důraz na to, aby necestovali v noci, aby jejich zraku nemohla uniknout jediná scénérie; zde dali přednost tomu pokračovat v cestě bez přerušování, které by znamenalo hotové utrpení v tomto zřídle špíny a chudoby. Máme důvod věřit tomu, že tmavá noc nás nepřipravila o nic víc než o pohled na ponuré lesy, obilná pole, co nestojí za řeč, a obrazy lidské bídy, uzavřel.⁴⁰¹

Nyní připomínka teze formulované na úvod: estetický postoj ke krajině byl umožněn tím, že pozorovatel podstoupil od objektu svého zájmu, vydělil se z něj a zhodnotil ho „nezaujatě“. Už v textech konce šestnáctého a ze sedmnáctého století autoři používali estetické hodnocení krajiny. Libost/nelibost určovali podle užitečnosti – krajinu považovali za krásnou, byla-li úrodná, zušlechtěná a obdělána. Stejná měřítko uplatňovali i autoři cestopisů v osmnáctém století.

⁴⁰⁰(Craven 1789), Letter XXXII from Petersburg, pp. 122.

⁴⁰¹(Coxe 1784), pp. 200-202.

Až v cestopisech závěru osmnáctého století najdeme estetické ocenění divoké přírodní scenérie (řeka-skály-hrad), příklad jsme našli u dvou autorů (u Hester Lynch Piozzi a Roberta Townsona). Smíšený les, typický pro (středo)východní Evropu, však mezi oceňované přírodní scenérie nepatřil (nikdo, vyjma kritiky W. Coxe, mu nevěnoval zvláštní pozornost). Je třeba brát do úvahy ideální předlohu krajiny, s níž cestovatelé porovnávali: esteticky kultivovanou krajinu anglického parku, harmonizovanou v jeden celek.

5. Závěry

Výsledkem této práce měla být rekonstrukce mentálních map vybraných cestovatelů podle typologie, se zvláštním zaměřením na reprezentace skutečností na okraji zájmu a pozornosti, obrazy marginality, a to prostřednictvím interpretace textů v kulturně historickém kontextu. To vše ve vazbě na konkrétní geografický prostor (středo)východní Evropy. Rekonstrukci mentálních map jsme provedli pomocí: 1) definice subjektu, cestovatelů, jejich představení na základě typologie; 2) rekonstrukce orientačních bodů – center; 3) rekonstrukce obrazů marginality. Nyní se dostáváme k závěrečné syntéze.

V prvním kroku jsme představili typologii cestovatelů sestavenou na základě motivace cestovat, profese, vzdělání a pohlaví. Podle těchto kategorií jsme se prostřednictvím interpretace textů a jazykové analýzy pokusili zodpovědět otázky po hlavním předmětu zájmu vybraných cestovatelů, jinými slovy, identifikovat co fungovalo jako orientační body na jejich mentálních mapách. Zaměřili jsme pozornost na to, čemu bylo v textech věnováno nejvíce prostoru, s čím se pojilo nejvíce hodnotících přívlastků. Dále nás zajímalo hodnocení na základě srovnání s domácími poměry cestovatele nebo se situací v jiných zemích, případně i v širším evropském a světovém kontextu. Sledovali jsme rovněž, zda v textech zvlášť silně vystupovalo nějaké určující téma, které dokázalo některá města zcela vymazat z mentální mapy cestovatele. Interpretovali jsme tyto způsoby hodnocení jako měřítko, pomocí nichž bylo možné na mentální mapě zkracovat i prodlužovat kulturní distanci. Potvrdili jsme předpoklad, že nejčastěji komentovanými a hodnocenými skutečnostmi byly města a městské objekty, a to napříč typologií cestovatelů.

U obchodníků jsme potvrdili očekávání, že jejich orientační body souvisely především s obchodem a že tuto roli sehrála v polovině sedmnáctého století velká obchodní centra Gdaňsk (Danzig) a Hamburk (Mundy, Bargrave), a o století později také centra politické moci Berlín a Drážďany (Hanway). U rukopisných deníků z šestnáctého a z první poloviny sedmnáctého století jsme konstatovali nedostatek hodnocení, natož subjektivního. Oproti tomu text Jonase Hanwaye z poloviny osmnáctého století byl na hodnocení velmi bohatý, mohli jsme číst autorovy osobní názory na nejrůznější témata spolu s výrazně moralizujícími

úvahami. Autor používal srovnání v evropském a světovém kontextu jako měřítko významu, v kterém obstála výše zmíněná centra (Hamburk, Berlín, Drážďany). U profesionálů, cestovatelů s deklarovanou specializací, jsme očekávali, že budou konstruovat „centra“ a „periferie“ především na základě svého ústředního tématu, kterým byly pro Samuela Lewkenora univerzity (resp. univerzitní města) a pro Charlese Burneyho hudba. Po detailnějším rozboru textů jsme dospěli k závěru, že orientačními body na jejich mentálních mapách byla především centra politické moci, pro Lewkenora Praha a Vídeň, pro Burneyho Mnichov, Vídeň, Drážďany a Berlín. Kvetoucí města na vrcholu moci mohla nabídnout i dostatek podnětů k tématům, na která se autoři zaměřovali. Ucestopisu Samuela Lewkenora, textu z přelomu šestnáctého a sedmnáctého století, se domníváme, že výrazný vliv na jeho podobu měla především četnost a dostupnost pramenů, z kterých text čerpal. Co se týče srovnávání, evropské měřítko na mentální mapě univerzitních měst zvýraznilo distanci mezi Oxbridge a zbytkem světa (Evropy). Charles Burney používal měřítko hudby, v hodnocení šel do mimořádných podrobností, jako byly recenze výkonů interpretů na koncertech, jichž se zúčastnil. Naopak, pokud nenašel, co hledal, tj. dostatek příležitostí k poslechu hudby či konverzaci o ní s poučenými lidmi, obracel svůj zrak jiným směrem a byl výrazně stručnější a negativnější. Jako měřítko interpretujeme i časové vyjádření, které použil, podle něhož byl Hamburk o 50 let pozadu.

Pro intelektuály jsme formulovali hypotézu, že hlavním předmětem jejich zájmu bylo shromažďování užitečných informací. U Morysona, teoretika i praktika, jsme tento předpoklad potvrdili s tím, že jeho záběr byl široký bez zjevné specializace. Odlišoval se od svých současníků (např. Samuel Lewkenor) důrazem na praktické informace a tím, že v textu zprostředkoval osobní zážitky. Výrazněji než u Morysona je patrná profesní specializace u Edwarda Browna, zájem o přírodní bohatství, především o těžbu a léčivé prameny, tedy s akcentem na praktické využití geologických a mineralogických znalostí. Townson byl navíc botanikem a entomologem, více teoretickým v odborných pasážích než jeho předchůdce. Nákresy půdních profilů však kompenzoval osobními zážitky a vtipnými glosami. V některých částech textu dal Townson vyniknout svému literárnímu nadání a předložil ke čtení živoucí obrazy plné barev i smyslnosti. Další hypotézou, kterou jsme na úvod vyslovili, bylo, že hlavním cílem intelektuálů bylo zmapovat dosud

nezmapované. V Morysonově textu jsme nenašli oporu pro konstatování, že se pohyboval územím málo prozkoumaným, dosud nezmapovaným (německé země, Čechy, Polsko). Naopak Edward Brown explicitně uvedl, že ne všechna místa, která procestoval, byla v mapách uvedena (z Vídně k osmanskému dvoru v Larisse v Thesálii). Stejně tak Robert Townson zdůraznil své poslání objevovat (a vyvracet mýty), když se vydával z Vídně do Uher. Došli jsme tak k dílčímu závěru, že německé země, potažmo Říše, případně Polsko, pokud byly součástí jejich itineráře, nebyly exotikem ani pro jednoho z vybraných intelektuálů, na rozdíl od Uher. Orientačními body pro Edwarda Browna byly přístavy Lübeck, Hamburk a Gdaňsk, a také města Norimberk a Vídeň. Zajímaly ho nejen města, ale i komunikace (řeky, cesty). Robert Townson věnoval nejvíce pozornosti Vídni, Budínu a Pešti. Silně se v textu ozývala osobnost autora, racionálního vědce, vydávajícího se na půdu méně civilizovanou, v raném stupni vývoje.

Kategorie duchovních, prolínající se s intelektuály, zahrnula tři velmi odlišné osobnosti. Reverend Robert South neměl o orientačních bodech při své cestě do Polska nejmenší pochybnosti, byla jimi největší a nejvýznamnější města Krakov, Vilnius, Poznaň, Hnězdno, Łowicz, Varšava, Toruň, Malbork a Gdaňsk. Rovněž seznámil čtenáře se svým měřítkem – městy německými a italskými, jež, aniž by s nimi měl empirickou zkušenost, na jeho mentální mapě figurovaly. Měřítko Richarda Pococka, cestovatele-antikváře, bylo postaveno na tom, zda mu mohlo místo nabídnout památky z dob antického Říma. Otazníky zůstávají nad tím, proč vynechal v cestopise Vídeň, byť nechyběla v jeho itineráři. Historik William Coxe potřeboval uvádět „přesná“ čísla: počet obyvatel, vzdálenosti, početnost vojska, letopočty apod. Jeho měřítko bylo exaktní, kvantifikované. South i Coxe používali popisnou šablonu, Pococke se vázal nejméně, jeho cestopis je mozaikou různých střípků, které jsou řazeny podle chronologie cesty. Zajímavým spojujícím znakem mezi Southem a Coxem je sociální aspekt jejich mentálního mapování, důraz položený na kontakty na nejvyšších místech – oba byli hosty u (polského) královského stolu. Naopak u Pococka tento rys zcela chybí.

Právě silný sociální akcent (zájem o společenské dění a anekdotické historky ze společnosti) se ukázal být spojujícím znakem pro cestopisy ženských autorek. S různými měřítky výrazně pracovala nejen Lady Mary. Co se týče měst a jejich velikosti, rozlišovala použití „city“ pro osmanská města Konstantinopol a

Adrianopolis, zatímco pro ostatní města nejen ve (středo)východní Evropě použila výhradně označení „town“. Vytvářela žebříčky, stanovovala pořadí, při porovnávání dámské módy v Drážďanech, Vídni a Praze. Hester Piozzi častěji použila časové srovnání (o kolik let pozadu), tedy měřítko kvantifikované. Bylo to jedno z mála číselných vyjádření, s kterým jsme se ve vybraných textech autorek žen setkali – v ostrém kontrastu například s texty intelektuálů (William Coxe) nebo obchodníků (Jonas Hanway). Obecně můžeme konstatovat, že všechny tři vybrané autorky často porovnávaly. Srovnávání a vyšší míra subjektivity spolu úzce souvisí. V kategorii „ženy“ jsme pracovali s texty z osmnáctého století, přičemž zvláště texty Hester Piozzi a Lady Elizabeth nesou znaky proměny žánru cestopisu a inspirace cestopisem sentimentálním. Cestovatelky srovnávaly často s domácími poměry. Pokud napsaly, že se někde cítily jako doma (např. o Drážďanech a Hannoveru), vzdálenosti na mentálních mapách byly v tomto měřítku kratší.

Souhrnně můžeme konstatovat, že orientačními body, které jsme v textech napříč typologií identifikovali, byla nejčastěji velká města, centra politické moci, obchodní metropole. Jako měřítko fungovalo srovnání s poměry domácími (cítil se někde jako doma) a nejrůznější kvantifikace včetně časové (o kolik pozadu). Určující mohlo být ústřední téma (hudba, univerzity, antické památky), které dokázalo vymazat některá města z textu, potažmo z mentální mapy cestovatele (Lewkenor vymazal Švédsko, Uhry a Irsko z mapy Evropy). Dále jsme si povšimli, že subjektivní hodnocení a srovnávání se objevuje výrazněji až v textech druhé poloviny osmnáctého století, s některými výjimkami potvrzujícími pravidlo (Lady Mary).

Nyní zrekapitulujeme, k jakým závěrům jsme dospěli při zkoumání obrazů marginality. Pod tímto generickým označením jsme rozuměli reprezentace skutečností na okraji zájmu a pozornosti, spojené většinou s negativním hodnocením. Vizualizace těchto obrazů evokuje staré mapy, kde za hranicemi známého světa najdeme symbolické lvy či medvědy. Nabídli jsme obrazy nepohodlí, nebezpečí (ohrožení zdraví či života), nevzdělanosti, zaostalosti, zašlé slávy a zanedbanosti – tedy spíše negativní postřehy spojené (nikoliv však výlučně) s geografickým prostorem (středo)východní Evropy.

Jako obrazy nepohodlí jsme interpretovali kamna, peřiny a slámu. Šlo o artefakty, na které cestovatelé v průběhu tří století poukazovali jako na odlišnost, často právě s využitím rétoriky nepohodlí: zápachu, špíny, otupělosti. Kamna kouřila a topilo se jen v jedné místnosti, páchnoucí potem všech obyvatel domu. V nevětrané přetopené místnosti přicházela otupělost. Peřiny se nestřídaly v létě a v zimě, povlečení se často neměnilo. Hostinec s postelí nebyl běžně k dostání, místo toho se nabízelo ubytování na slámě, ne vždy čisté. Podobné obrazy najdeme v textech ve spojitosti s německým kulturním okruhem, Polskem, českými zeměmi i Uhrami, ne však výhradně (peřiny v Dánsku apod.). I když například kamna měla mezi cestovateli své zastánce (Peter Mundy, Lady Mary), odlišnost kamen jako kulturního artefaktu neznámého Angličanovi raného novověku vystupuje v textech zřetelně a naznačuje hranici celku na jejich mentálních mapách, definovanou jako „ne-doma“. Pokud je navíc odlišnost podbarvena negativními subjektivními vjemy jako je nepohodlí, strádání, špína, rýsuje se hranice „zóny nepohodlí“. Mentální mapa zahrnovala jako orientační body pohodlí většinou pouze velká města, mezi nimiž byla bílá místa, která bylo nejlépe co nejrychleji překonat do další destinace, která byla na mapě vyznačena.

Artikulované obrazy nebezpečí (ohrožení zdraví, života, osobního bezpečí) jsme našli až v textech osmnáctého století. Souvisely s vyšší mírou subjektivity objevující se ve vývoji cestopisu jako žánru, jak jsme ukázali na rozdílu v líčení ohrožení v deníku Roberta Bargrava z poloviny sedmnáctého století obsahujícím pouze strohá konstatování bez sdělování vlastních pocitů. Obrazy nebezpečí jsme řadili tématicky a k jednotlivým tématům chronologicky, abychom zřetelně ukázali, jak se míra citlivosti proměňovala a jak se měnila vyjádření subjektivních vjemů ohrožení zdraví, života a osobní bezpečnosti. Hrozbu představovaly přírodní podmínky, divoká příroda, horský a špatně přístupný terén (Lady Mary a Hester Piozzi). Cestovatel se cítil ohrožen výkyvy počasí, obzvláště v nepříznivých ročních obdobích, ale i mimo ně (Charles Burney trpěl na řece v letní bouřce). Jedovaté mohlo být samo klima (pro Poccocka v Uhrách a Polsku, pro Hester Piozzi ve Vídni). Nebezpečí ovšem číhalo také v případech, kde se nedalo spolehnout na výkon práva a dohledu nad kriminálními živly (South v Gdaňsku).

Obrazy nevzdělanosti podpořily již dříve identifikované měřítko anglických intelektuálů (Lewkenor, Brown, South, Townson), které zvětšovalo vzdálenosti mezi Oxbridge a zbytkem světa. Za typický obraz zaostalosti, který se v cestopisech objevuje, jsme označili znevolněného rolníka, bezprávného a zuboženého. Řada cestovatelů od šestnáctého do osmnáctého století komentovala situaci nevolníků ve (středo)východní Evropě (Moryson, Mundy, Pococke). Zvláště v osmnáctém století jsou zdůrazňovány extrémy, příliš bohatí proti zuboženým chudým, a nevolnictví je interpretováno za použití schématu o lineárním vývoji společnosti (Burney, Coxe, Townson). Tento výklad fungoval také jako měřítko na mentálních mapách cestovatelů. Měřili s jeho pomocí fázi (civilizačního) vývoje. Vycházeli přitom z předpokladu, že oni sami pocházejí ze společnosti, která dosáhla nejvyššího stupně (pokroku). K stereotypnímu zobrazení „Němce“ patřila již od šestnáctého století jistá dávka hrubosti, patřičně zdůrazněná ve zkušenostech s neuspokojivými službami. V textech cestopisů jsme našli pestrou galerii vyobrazení neochotných sluhů a neotesaných kočů (Moryson, Hanway, Burney, Lady Craven). Pro obrazy fušerských profesorů, zbídačeného nevolníka, svévolného šlechtice, neochotného sluhy a neotesaného kočího jsme našli společný znak spočívající v konfrontaci cestovatele vědomého si vlastních předností, vzdělání, svobod a sociálního statusu. „Jsme lepší než oni“ psali prostřednictvím podobných obrazů.

S obrazy marnotratnosti v podobě polských kočárů, příliš velkých a tažených neadekvátně šestispřežím, jsme se setkali v textech více cestovatelů (Mundy, South, Lady Craven). Cestovatelky ženy (shodně Lady Mary, Hester Piozzi i Lady Craven) načrtly karikatury módy pražských šlechtičen, které jsme interpretovali jako obrazy provinčnosti a přehnané nápodoby západních vzorů (Londýn, Paříž). Podobně jsme vyložili i vyobrazení levočských úředníků od Roberta Townsona jako směšných figurek podobných zvířatům.

S obrazy zašlé slávy jsme se setkali v řadě cestopisů v souvislosti s Prahou, Budínem v Uhrách, Krakovem, Varšavou, Drážďanami a Lipskem. Zašlá sláva vždy souvisela s přesunem centra politické moci jinam nebo ztráty strategického významu např. obchodního. Dřívější královská sídla a kvetoucí města byla zobrazována jako rozbořené paláce bez svých vznešených obyvatel, které nahradili žebráci a zloději. S tím souvisejí obrazy obyvatel lomících rukama nad

svým osudem a někdy bezdůvodně lamentujících. K propojení těchto obrazů se nabízí měřítko síly/slabosti. Ztráta významu a důležitosti souvisela s lamentováním jako projevem slabošství a neakceschopnosti.

Při hledání a interpretaci obrazů zpustlosti nebo krásy jsme se zamysleli nad vývojem estetického postoje ke krajině. Vyšli jsme z teze, že estetický postoj ke krajině byl umožněn tím, že pozorovatel podstoupil od objektu svého zájmu, vydělil se z něj a zhodnotil ho „nezaujatě“. Už v textech konce šestnáctého a ze sedmnáctého století jsme našli estetické hodnocení krajiny. Libost či nelibost se určovala podle užitečnosti – krajinu považovali za krásnou, byla-li úrodná, zušlechtěna a obdělána (Bargrave, Moryson, Brown). Stejná měřítko uplatňovali i autoři cestopisů v osmnáctém století (Piozzi). Až v cestopisech závěru osmnáctého století jsme našli estetické ocenění divoké přírodní scenérie, řeka-skála-hrad (Piozzi, Lady Craven, Townson). Smíšený les, typický pro (středo)východní Evropu, však mezi oceňované přírodní scenérie nepatřil (nikdo, vyjma kritiky W. Coxe, mu nevěnoval zvláštní pozornost). Vzali jsme do úvahy měřítko, které cestovatelé při hodnocení používali: krásná byla krajina anglického parku, harmonizovaná v jeden celek.

Vyjma orientačních bodů, měřítek a obrazů marginality můžeme závěrem doplnit rekonstrukci mentálních map anglicky píšících cestovatelů raného novověku o hranice. Setkali jsme se s hranicemi „zóny nepohodlí“, zjistili jsme, že byly přerušované. Vyňata byla velká města, která mohla poskytnout cestovateli služby, na které byl zvyklý. Velmi individualizované byly hranice nebezpečí. Rekonstrukce hranic založených na subjektivních pocitech byla ztížena bariérou textu, cestopisu, pod vlivem vývoje žánru a cestovatelského diskurzu. Až od osmnáctého století se autoři častěji dělili se čtenáři o pocity ohrožení či strádání, přičemž bylo nutné i tyto obrazy interpretovat kriticky – diskurz sentimentálního cestopisu akcentoval subjektivní pocity cestovatele a „cestovatel trpí“ mohla být jen módní stylizace. Obrazy nevzdělanosti rýsovaly další hranice. Úvahy „kde končí vzdělaná Evropa“ (za Vídní pro Browna) doplnila hranice jazykové srozumitelnosti, která sehrávala důležitou roli. Žádný z cestovatelů, které jsme představili, neovládal slovanské jazyky ani maďarštinu. Jen výjimky se dokázaly domluvit německy (Moryson, Townson). Obrazy marnotratnosti s negativním podbarvením naznačily hranice protestantské morálky, hranice konfesijní.

Konfese (antikatolicismus) jako klíčový prvek anglické/britské identity sehrávala důležitou roli i v textech ze závěru osmnáctého století (Piozzi-Velšanka). Obrazy zaostalosti a zašlé slávy napovídaly o průběhu hranice moci a politického významu. Vypovídaly o rostoucím sebevědomí Angličana/Brita v průběhu raného novověku. Autor ze šestnáctého století (překladatel do angličtiny francouzsky psaných dějin Uher) ještě napsal: „our little Island (it being as it were in the utter most confines of Europe).“⁴⁰² V textech z osmnáctého století bylo již zřetelně patrné vědomí vlastní důležitosti dané příslušností k imperiální velmoci, které bylo významnou součástí identity anglických/britských cestovatelů.

Na závěr se vraťme k inspirátorovi této práce Larry Wolffovi a shrňme odpovědi na otázky položené v úvodu, zda proces vymyšlení „východní Evropy“ ve smyslu „té druhé Evropy“ neměl kořeny starší než osvícenské, respektive, zda rysy považované za signifikantní pro východní Evropu nebyly použity cestovateli západněji. Deklarovali jsme odlišnost našich přístupů. Zatímco Wolff vystavěl svoji práci na vnímání Polska a Ruska západními osvícenci, my jsme Rusko do práce vědomě nezahrnuli, naopak jsme geografickou hranici našeho zájmu posunuli výrazně západněji, až na Rýn. Dále jsme pracovali s konceptem mentální mapy jako individualizované, citlivěji jsme vnímali individualitu jednotlivých cestovatelů. Naší ambicí nebylo dospět ke kolektivní mentální mapě „anglických/britských cestovatelů raného novověku“. V neposlední řadě jsme nechtěli negativní obrazy marginality spojovat výhradně s jedním geografickým prostorem, jak to dělá Wolff, spíše jsme se zabývali tím, jak byly tyto obrazy konstruovány s vědomím, že mohly být obdobně aplikovány jinde na periferii zájmu a pozornosti.

Na otázku, zda cestovatelé vstupovali cestou na východ na půdu málo známou nezmapovanou,⁴⁰³ jsme se zaměřili především u textů intelektuálů (Moryson, Brown, Townson), ale nejen u nich. S vyjádřeními typu, že se vydávají za hranice

⁴⁰²CHURCHE, R./FUMÉE, M., 1600. *The historie of the troubles of Hungarie: containing the pitifull losse and ruine of that kingdome, and the warres happened there, in that time, betweene the Christians and Turkes. By Mart. Fumée Lord of Genillé, Knight of the Kings order. Newly translate.* London: Imprinted by Felix Kyngston, The Epistle Dedicatorie A3.

⁴⁰³Nezmapovanou nemusí znamenat „chybějící na kartografických mapách“. Zde je použito ve významu, že není popsána v pramenech, kterých bylo málo, nebo nebyly žádné.

Evropy málo známé, jsme se setkali v souvislosti s Uhrami (Brown, Lady Mary, Townson). Wolff za mezník v „mapování východní Evropy“ považuje vydání Coxova cestopisu,⁴⁰⁴ přičemž východní Evropou míní Polsko a Rusko. My jsme se v textech cestovatelů, kteří navštívili Polsko před Coxem (Mundy, Bargrave, Lewkenor, Moryson, South) s vyjádřením ve smyslu „nikdo tu nebyl před námi“ nebo „země neznámá, nepopsaná“ nesetkali.

Co se týče jazykové homogenosti prostoru, „sclavon“ za jeden jazyk univerzálně srozumitelný v celé oblasti považoval již Edward Brown v sedmnáctém století.⁴⁰⁵ Ukázali jsme, na rozdíl od Wolffa, že hranice srozumitelnosti byla pro většinu anglických/britských cestovatelů již na Rýně, neboť znalost němčiny byla mezi nimi jen výjimečná.

Asijské rysy obyvatel identifikovali jako charakteristické pro Poláky již obchodníci Peter Mundy a Robert Bargrave v polovině sedmnáctého století, když jejich vzezření (oděv) přirovnali k Turkům.⁴⁰⁶ Obdobně Samuel Lewkenor „do jednoho pytle“ naházel Litevce, Poláky, Rusíny i Rusy.⁴⁰⁷ V textech sedmnáctého století nešlo ještě o etnografické postřehy (fyziognomie, barva pleti), ale podstatné je, že používali turecký příměr pro vyjádření neevropského zjevu. Kožešinové čepce zde byly zvýrazněny obdobně, jako je vypointoval Wolff u osvíenců. Sklony k melancholii identifikoval na přelomu šestnáctého a sedmnáctého století Samuel Lewkenor u obyvatel Trevíru.⁴⁰⁸

O obrazech špíny, nepořádku, chudoby a zaostalosti jsme pojednávali v kapitole Obrazy marginality. Zdůraznili jsme, že tyto obrazy nenacházeli cestovatelé výlučně v Polsku, Čechách a Uhrách, ale vlastně všude mimo velká města, která jim mohla adekvátní služby poskytnout. Připomínáme Morysonovy postřehy o Sasku, kde na venkově nocoval s kravami na slámě.⁴⁰⁹

Co se týče důrazu na binární opozici civilizace a barbarství, potvrdili jsme její silné zdůraznění u Williama Coxe, kterého Wolff hojně cituje. Bylo to jedno

⁴⁰⁴(Wolff 1994), pp. 26.

⁴⁰⁵(Brown 1677), pp. 82.

⁴⁰⁶(Hakluyt Society 2010 Vol. 55), pp. 201.

⁴⁰⁷(Lewkenor 1600), pp. 56.

⁴⁰⁸(Lewkenor 1600), pp. 11.

⁴⁰⁹(Moryson 1907-1908), Vol. IV/IV, pp. 31-32.

z interpretačních schémat, které jsme v textu historika Coxe objevili. Zároveň jsme se s obratem „barbarský“ setkali již u Fynese Morysona a Edwarda Browna a ukázali jsme, že obraz „barbara“ byl v anglickém cestovatelském diskurzu přítomen výrazně dříve a aplikován západněji, a že odkazoval na klasické antické autory.

Už do úvodu jsme vytknuli, že polemika s Wolffem nebyla hlavním úkolem této práce. Nabídli jsme vlastní interpretaci konceptu mentální mapy, vlastní čtení pramenů. Posunem západní hranice na Rýn jsme získali barevnější škálu obrazů marginality. Díky rozšíření chronologie od šestnáctého do osmnáctého století jsme mohli demonstrovat kontinuitu některých obrazů a zároveň zdůraznit důležitost interpretace pramene v proměnách žánru a v širším historicko kulturním kontextu. Cestopisy se prokázaly být velmi vhodným pramenem pro tento účel. Za podstatnější, než ukazovat, o kolik západněji a dříve byl který negativní obraz spojovaný Wolffem s východní Evropou použit, jsme považovali rekonstrukci obrazů marginality. Do budoucna by bylo velmi zajímavé ověřit objevené obrazy marginality na jiném prostoru, který rovněž fungoval jako periferie zájmu a pozornosti, např. s periferiemi v západní Evropě. Výzvou by rovněž byla možnost vizualizace mentálních map pomocí vhodného softwarového nástroje.

6. Prameny a literatura

6.1. Prameny (cestopisy, apodemika aj.)

ASCHAM, R., 1570. *The Scholemaster*...London:John Daye.

ADDISON, J., 1705. *Remarks on several Parts of Italy, &c. in the years 1701, 1702, 1703*. London: Printed for Jacob Tonson etc.

BROWN, E., 1677. *An Account of Several Travels Through a great part of Germany*...London: Printed for Benj. Tooke etc.

BROWN, E., 1673. *A brief account of some travels in Hungaria, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thessaly, Austria, Styria, Carinthia, Carniola, and Friuli.: As also some observations on the gold, silver, copper, quick-silver mines, baths, and mineral waters in those parts: with the figures of some habits and remarkable places*. London: Printed by T. R. for Benj. Tooke.

BURNEY, C., 1775. *The Present State of Music in Germany, the Netherlands, and United Provinces... The second edition, corrected*. London: T. Becket, etc.

COXE, W., 1784. *Travels into Poland, Russia, Sweden, and Denmark, interspersed with historical relations and political inquiries*. Dublin: S. Price, etc.

CRAVEN, E., 1789. *A Journey through the Crimea to Constantinople... The second edition*. London: G. G. J. & J. Robinson.

FLETCHER, G., 1591. *Of the Russe Common Wealth*. London.

HAKLUYT, R., 1589. *The Principal Navigations, Voyages, Traffics, and Discoveries of the English Nation*.London: George Bishop and Ralph Newbery.

HALL, J., 1617. *Quo vadis? A iust censure, etc*. London: Edward Griffin for Henry Fetherstone.

HANWAY, J., 1797; 1806. *Travels of Jonas Hanway, Esq. through Russia into Persia, and afterwards [sic] through Russia, Germany, & Holland*. Philadelphia: Printed and sold by Joseph & James Crukshank, no. 87, High-Street.

HANWAY, J., 1753. *An Historical account of the British trade over the Caspian Sea: with a journal of travels from London through Russia into Persia; and back again through Russia, Germany and Holland. To which are added, the revolutions of Persia during the present century, with the particular history of the great usurper Nadir Kouli. In four volumes.* London.

HAUTEVILLE, de, 1686. *Relation historique de la Pologne contenant Le pouvoir de ses Rois, leur élection, & leur Couronnement, les privileges de la Noblesse, la Religion, la Justice, les moeurs & les inclinations des Polonois; avec plusieurs actions remarquables.* Paris.

HAUTEVILLE, de, 1698. *An Account of Poland ... To which is added a Chronology of Polish Kings, the Abdication of King John Casimir, and the rise and progress of Socinianisme, ... the election and coronation of the ... King Frederic Augustus, etc.* [Translated from the French.]. London.

CHURCHE, R./FUMÉE, M., 1600. *The historie of the troubles of Hungarie: containing the pitifull losse and ruine of that kingdome, and the warres happened there, in that time, betweene the Christians and Turkes. By Mart. Fumée Lord of Genillé, Knight of the Kings order. Newly translate.* London: Imprinted by Felix Kyngston.

LABOURER, le J., 1648. *Histoire et relation du voyage de la Royne de Pologne et du retour de Madame la Mareschalle de Guébrian...* Paris.

LEWKENOR, S., 1600. *A Discourse... of all those citties wherein doe flourish at this day priviledged Universities.* London: I. W. for H. Hooper.

MONTAGU, M. W., 1763. *Letters of the Right Honourable Lady M--y W---y M---e [i. e. Mary Wortley Montagu]: written, during her travels in Europe, Asia and Africa... The second edition. [The preface signed: M. A., i. e. Mary Astell.].* London: T. Beckett & P. A. de Hondt.

MORYSON, F., 1617. *An Itenerary written by Fynes Moryson, Gent. First in the Latine Tongue, and then translated by him into English. (Containing his ten yeeres travell through the twelve dominions of Germany, Bohmerland,*

Sweitzerland, Netherland, Denmarke, Poland, Italy, Turkey, France, England, Scotland, and Ireland.). London: J. Beale.

PALMER, T., 1606. *An Essay of the Meanes how to make our travailes into forraine Countries, the more profitable and honourable*. H. L. for M. Lownes.

PIOZZI, H. L., 1789. *Observations and reflections made in the course of a Journey, through France, Italy and Germany*. Another edn. Dublin.

POCOCKE, R., 1743. *A Description of the East and some other countries*. London: J. & R. Knapton.

PUGH, J., 1788. *Remarkable occurrences in the Life of Jonas Hanway, Esq. comprehending of his travels in Russia, and Persia a short history of the rise and progress of the charitable and political institutions founded or supported by him; several anecdotes, and an attempt to delineate his character*. London.

PURCHAS, S., 1625. *Purchas his pilgrimes In fiue bookes*. London.

SOUTH, R., 1717. *Posthumous Works of... R. South, containing sermons on several subjects;... An account of his travels into Poland with the Earl of Rochester, in... 1674; Memoirs of his life and writings, etc. (Oratio funebris, etc.)*. London.

TUCKER, J., 1758. *Instructions for Travellers*. Dublin: William Watson.

TURLERUS, H., 1575. *The Traveiler of Ierome Turler, devided into two Bookes*. London: By William How, for Abraham Veale.

TOWNSON, R., 1797. *Travels in Hungary, with a short account of Vienna, in the year 1793*. London.

6.2. Editované prameny

BACON, F., 1971. *The essays, 1625*. Menston: Scolar Press.

BRENNAN, M. G., ed, 1999. *The Travel Diary of Robert Bargrave Levant Merchant (1647-1656)*. London: Hakluyt Society.

BURNEY, Ch., 1966. *Hudební cestopis 18. věku*. Praha: Státní hudební nakladatelství.

FOSTER, W., ed, 1931. *The Travels of John Sanderson in the Levant 1584-1602 with his Autobiography and Selection from his Correspondence*. London: Hakluyt Society.

Hakluyt Society, Second Series, Volume 55: Travels of Peter Mundy, in Europe and Asia, 1608-1667: Volume IV: Travels in Europe 1639-1647. 2010. Farnham, Surrey, GBR: Hakluyt Society.

Hakluyt Society, Second Series, Volume 67: Travels of John Sanderson in the Levant, 1584-1602: With his Autobiography and Selections from his Correspondence. 2010. Farnham, Surrey, GBR: Hakluyt Society.

HUGHES, C., ed, 1903. *Shakespeare's Europe: unpublished chapters of Fynes Moryson's Itinerary, being a survey of the condition of Europe at the end of the 16th century*. London: Sherratt & Hughes.

MORYSON, F., 1907-1908. *An itinerary: containing his ten yeeres travell through the twelwe dominions of Germany, Bohmerland, Sweitzerland, Netherland, Danmarke, Poland, Italy, Turkey, France, England, Scotland & Ireland*. Glasgow: MacLehose.

MORYSON, F., 1971. *An itinerary. London 1617*. Amsterdam; New York: Theatrum Orbis Terrarum; Da Capo Press.

SCHOLES, P. A., ed, 1979. *An eighteenth-century musical tour in Central Europe and the Netherlands: being Dr. Charles Burney's account of his musical experiences*. Westport, Conn.: Greenwood Press.

TEMPLE, R. C., ed, 1924. *The travels of Peter Mundy, in Europe and Asia, 1608-1667*. London: Hakluyt Society.

6.3. Seznam literatury

The Oxford encyclopedia of British literature. 2006. Oxford: Oxford University Press.

ADAMS, P. G., 1983. *Travel literature and the evolution of the novel*. Lexington: University Press of Kentucky.

ADAMS, P. G., 1962. *Travelers and Travel Liars, 1660-1800*. U of California P.

ANDREA, B. D. and MCJANNET, L., 2011. *Early modern England and Islamic worlds*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

ANDREWS, K. R., 1984. *Trade, plunder and settlement: maritime enterprise and the genesis of the British Empire, 1480-1630*. Cambridge: Cambridge University Press.

BATTEN, C., 1978. *Pleasurable instruction: form and convention in eighteenth-century travel literature*. Berkeley: University of California Press.

BLACK, J., 2003. *The British abroad: the Grand Tour in the eighteenth century*. Stroud: Sutton.

BLANNING, T. C. W., 2002. *The Culture of Power and the Power of Culture. Old Regime Europe 1660 – 1789*. Oxford: Oxford University Press.

BOHLS, E. A., 1995. *Women travel writers and the language of aesthetics, 1716-1818*. Cambridge: Cambridge University Press.

CHARD, C., 1999. *Pleasure and guilt on the grand tour: travel writing and imaginative geography, 1600-1830*. Manchester: Manchester University Press.

CLARK, P., 2009. *European Cities and Towns: 400-2000*. Oxford, GBR: OUP Oxford.

- CLAYDON, T., 2007. *Europe and the making of England, 1660-1760*. Cambridge: Cambridge University Press.
- COLLEY, L., 1992. *Britons: forging the nation, 1707-1837*. New Haven, CT: London: Yale University Press.
- COLLEY, L., 2002. *Captives: Britain, Empire and the world, 1600-1850*. London: Jonathan Cape.
- COPLEY, S. and GARSIDE, P., 1994. *The politics of the picturesque: literature, landscape and aesthetics since 1770*. Cambridge: Cambridge University Press.
- COX, E. G., 1935; 1949. *A reference guide to the literature of travel: including voyages, geographical descriptions, adventures, shipwrecks and expeditions*. Seattle: University of Washington.
- DOLAN, B., 2000. *Exploring European frontiers: British travellers in the age of Enlightenment*. Basingstoke: Macmillan.
- HADFIELD, A., 2007. *Literature, travel, and colonial writing in the English Renaissance, 1545-1625*. Oxford: Oxford University Press.
- HAYDEN, J. A., ed, 2012. *Travel narratives, the new science, and literary discourse, 1569-1750*. 2012. Farnham, Surrey, England; Burlington, VT: Ashgate.
- HULME, P. and YOUNGS, T., 2002. *The Cambridge companion to travel writing*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HUNTER, M., 1989. *Establishing the new science: the experience of the early Royal Society*. Woodbridge: Boydell Press.
- INGAMELLS, J., 1997. *A dictionary of British and Irish travellers in Italy, 1701-1800*. New Haven, Conn.; London: published for the Paul Mellon Centre for Studies in British Art by Yale University Press.
- KIDD, C., 1999. *British identities before nationalism: ethnicity and nationhood in the Atlantic World, 1600-1800*. Cambridge: Cambridge University Press.
- KŘEN, J. 2005. *Dvě století střední Evropy*. Praha: Argo.

- KULHAVY, R. W. and STOCK W. A., 1996. How Cognitive Maps are Learned and Remembered, *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 86, No. 1., pp. 123-145.
- LANGFORD, P., 2000. *Englishness identified: manners and character, 1650-1850*. Oxford: Oxford University Press.
- LEASK, N., 2002. *Curiosity and the aesthetics of travel-writing, 1770-1840: 'from an antique land'*. Oxford: Oxford University Press.
- LLOYD, R. 1989. Cognitive Maps: Encoding and Decoding Information, *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 79, No. 1, pp. 101-124.
- LYNCH, K. 2004. *Obraz města*, Praha: Polygon.
- MILLER, J., 2008. *Urban Societies in East-Central Europe, 1500-1700*. Abingdon, Oxon, GBR: Ashgate Publishing Ltd.
- MILLER, J., 2006. *Uzavřená společnost a její nepřátelé: město středovýchodní Evropy (1500-1700)*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny.
- MITCHELL, W. J. T., 1994. *Landscape and power*. Chicago; London.
- NERLICH, M., 1987. *Ideology of adventure: studies in modern consciousness, 1100-1750*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- NEWMAN, G., 1997. *The rise of English nationalism: a cultural history, 1740-1830*. New rev. edn. Basingstoke: Macmillan.
- OGDEN, J. T., 1974. From Spatial to Aesthetic Distance in the Eighteenth Century. *Journal of the History of Ideas*, **Vol. 35**, No. 1, pp. 63-78.
- POWER, M., 2012. *Vnímání zemských hranic a jejich role v členění geografického prostoru: irsko-britská a česko-německá hranice v letech 1750–1850*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, Ústav světových dějin. Disertační práce.
- PRATT, M. L., 1992. *Imperial eyes: studies in travel writing and transculturation*. Routledge.

RUBIESS, J. P., 2007. *Travellers and cosmographers: studies in the history of early modern travel and ethnology*. Aldershot: Ashgate.

SELL, J. P. A., 2006. *Rhetoric and wonder in English travel writing, 1560-1613*. Aldershot: Ashgate.

SCHOLZ, M. and KLUSÁKOVÁ, L., eds, 2012. *Pojetí prostoru v historické perspektivě*. Praha: Karolinum. Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et historica, 1/2010. Studia historica, 61.

SCHULZE, H., 2003. *Stát a národ v evropských dějinách*. Praha: NLN.

STAGL, J., 1995. *A history of curiosity: the theory of travel, 1550-1800*. Chur: Harwood Academic Publishers.

STIBRAL, K., 2005. *Proč je příroda krásná? Estetické vnímání přírody v novověku*. Praha.

STORCHOVÁ, L., 2003/4. Ars apodemica. Umění pochopit a popsat 'cizí' kraje. *Dějiny a současnost* 25, pp. 10-12.

SURANYI, A., 2008. *The genius of the English nation: travel writing and national identity in early modern England*. Newark, Del.: University of Delaware Press.

SWEET, R., 2004. *Antiquaries: the discovery of the past in eighteenth-century Britain*. London: Hambledon and London.

SWEET, R., 2012. *Cities and the grand tour: the British in Italy, c. 1690-1820*. Cambridge: Cambridge University Press.

TUAN, Y., 1975. The Images and Mental Maps, *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 65, No. 2, pp. 209-211.

TURNER, K., 2001. *British travel writers in Europe, 1750-1800: authorship, gender and national identity*. Aldershot: Ashgate.

WAHRMAN, D., 2004. *The making of the modern self: identity and culture in eighteenth-century England*. New Haven, Conn.; London: Yale University Press.

WANDY CZ, P. S., 1998. *Střední Evropa v dějinách od středověku do současnosti: cena svobody*. Praha: Academia.

WARNEKE, S., 1995. *Images of the educational traveller in early modern England*. Leiden: Brill.

WOLFF, L., 1994. *Inventing Eastern Europe: the map of civilization on the mind of the enlightenment*. Stanford, Calif.: Stanford University Press.

YATES, F. A., 1969. *The Art of Memory*. Harmondsworth: Penguin.

6.4. Elektronické zdroje

Při práci bylo využito přístupů do řady databází, níže jsou uvedeny nejčastěji používané:

Oxford Dictionary of National Biography (“ODNB”)

Early English Book Online (“EEBO”)

Eighteenth Century Collections Online (“ECCO”)